



**“DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI’NDA İTTİFAK VE AYRIŞMA:  
AZERBAYCAN, İRAN VE ERMENİSTAN ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN  
HUNTINGTON TEZİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ”**

**SİMAY ORHAN**

**EYLÜL 2022**

**ÇANKAYA ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**  
**SİYASET BİLİMİ YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**“DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NDA İTTİFAK VE AYRIŞMA:  
AZERBAJCAN, İRAN VE ERMENİSTAN ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN  
HUNTINGTON TEZİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ”**

**SİMAY ORHAN**

**EYLÜL 2022**

## ÖZET

### **“DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI’NDA İTTİFAK VE AYRIŞMA: AZERBAYCAN, İRAN VE ERMENİSTAN ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN HUNTINGTON TEZİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ”**

ORHAN, SİMAY

Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Fatma Didem EKİNCİ

Eylül 2022, 220 sayfa

1991 sonrası sona eren iki kutuplu sistemin ardından, Uluslararası İlişkilerde yeni kavramsal ve teorik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde Samuel Huntington’ın “Medeniyetler Çatışması” tezi, dünyanın bölüneceği yeni kutupların medeniyet temelli olacağını ileri sürmüştür. Bu temel üzerinde ülkelerin dost-düşman ayrımına gideceği varsayılmaktadır. Ancak, 1991 sonrası uzamış çatışma örneklerinden Dağlık Karabağ sorununa ilişkin olarak İran’ın yaklaşımları, Huntington’ın tezine adeta bir antitez ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, mevcut tezde, İran’ın dış politika yapım ve uygulamaları üzerinden Ermenistan ile stratejik ortaklığı ve Azerbaycan ile sorunlu ilişkileri irdelenmektedir.

Bu çerçevede, tezin ana argümanı, İran’ın dış politikasının, Ermenistan ve Azerbaycan ile ilişkilerinin, Dağlık Karabağ çatışmasına dair yaklaşımının Huntington’ın bahsi geçen tezine Güney Kafkasya bölgesinde bir antitez oluşturduğu ve bu durumun kısa ve orta vadede kalıcı olduğudur. Bu zeminde, öncelikle Huntington’ın tezine dair betimleyici ve açıklayıcı bir anlatı sunulmuştur. Ardından, Dağlık Karabağ çatışmasına dair tarihi arka plan araştırılmıştır. Akabinde, İran dış politika yapım ve uygulamaları ile Ermenistan ve Azerbaycan ile ikili ilişkileri iki ayrı bölümde incelenmiştir.

Bunu müteakip, elde edilen bulgular neticesinde İran'ın Dağlık Karabağ çatışmasına dair yaklaşımı ve dış politika eylemlerinin, medeniyetler çatışması tezinde bahsi geçen Huntington savları zemininde ne ölçüde karşılık bulduğu örneklenmiştir. Son tahlilde, çalışmaya konu Huntington tezinin küresel nitelikte bir geçerliliğinin olmadığı, uzamış bölgesel çatışma örneklerinden İran – Ermenistan – Azerbaycan bağlamı olarak Dağlık Karabağ sorununun bunu kanıtlar nitelikte olduğu ve en azından kısa ve orta vadede söz konusu dinamiklerin varlığını sürdürmesi olasılığının yüksek olduğu ifade edilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Medeniyetler Çatışması, İran, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ, Dış Politika



## ABSTRACT

### **“ALLIANCE AND DISCORD IN THE NAGORNO-KARABKH WAR: AN EVALUATION OF THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN, IRAN AND ARMENIA IN THE FRAMEWORK OF HUNTINGTON’S THESIS”**

ORHAN, Simay

M.A. in Political Science

Supervisor: Prof. Dr. Fatma Didem EKİNCİ

September 2022, 220 pages

New conceptual and theoretical approaches emerged in International Relations following the end of the bipolar system in 1991. Among these, Samuel Huntington’s “Clash of Civilizations” thesis contends that the new poles into which the world would split up would be civilization-based. It is assumed that the states would define friends and foes on such basis. Iran’s approach towards Nagorno-Karabakh, a well-known post-1991 protracted conflict case, fairly constitutes an anti-thesis against Huntington’s thesis. In this context, the present thesis scrutinizes Iran’s strategic partnership with Armenia as well as problematic relations with Azerbaijan, by way of investigating Iran’s foreign policy formulations and practices.

In such a framework, the main argument of the thesis is that Iran’s foreign policy, its relations with Armenia and Azerbaijan, and its approach towards the Nagorno-Karabakh conflict constitute a thesis against the clash of civilizations thesis in the South Caucasus region, which is likely to remain unchanged in the short- and medium-terms. Upon such background, the thesis first provides a descriptive and explanatory narration on Huntington’s thesis. Then, it explores the background conditions of the Nagorno-Karabakh conflict.

Following this, it investigates Iranian foreign policy formulations and practices as well as its bilateral relations with Armenia and Azerbaijan, in two separate parts. It then epitomizes to what extent Iran's Nagorno-Karabakh approaches and foreign policy actions correspond to Huntington's arguments mentioned in the clash of civilizations thesis. In the final analysis, it concludes that the aforementioned Huntington's thesis does not apply universally, that the Nagorno-Karabakh issue as a protracted regional conflict affecting Iran – Armenia – Azerbaijan is enough proof of this, and that the present dynamics are highly likely to remain in at least the short- and medium-terms.

**Keywords:** Clash of Civilizations, Iran, Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh, Foreign Policy

## TEŞEKKÜR

Tez alıőmamın her aőamasında, değerli zamanını ve akademik bilgisini esirgmeden sorularımı büyük bir özveri, sabır ve hoşgörü ile cevaplayan, çalıőmamı her yönden destekleyen, gerek lisans eğitimim sırasında gerek yüksek lisans eğitimim boyunca çalışmanın hayalini kurduğum ve danışmanım olmayı kabul etmesinden büyük mutluluk ve gurur duyduğum, her zaman mesleki ve insani özelliklerini kendime örnek aldığım saygıdeğer tez danışmanım **Prof. Dr. Fatma Didem EKİNCİ**'ye, tez jürimde yer alarak değerli yorumları ve akademik bilgileri ile katkı sağlayarak bana yol gösteren değerli hocalarım, **Dr. Öğretim Üyesi Gökhan AKŐEMSETTİNOęLU**'na ve Başkent Üniversitesi'nden **Dr. Öğretim Üyesi Haluk KARADAğ**'a

Bugünlere gelmemde maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, her koşul ve durumda yanımda olan, bugün olduğum kişi olmamı sağlayan kıymetli annem **Muradiye ORHAN** ve hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak tüm yatırımını bana yapan ve hayata bakış açımı şekillendiren kıymetli babam **Asker ORHAN**'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

## İÇİNDEKİLER

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT .....	vi
TEŞEKKÜR .....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ .....	1
TEZİN KISITLILIKLARI.....	7
BÖLÜM 1.....	8
1. MEDENİYETLER ÇATIŞMASI VE DÜNYA DÜZENİNİN YENİDEN KURULMASI TEZİNİN TEMELLERİ.....	8
BÖLÜM 2.....	43
2. GÜNEY KAFKASYA'DA BİR MEDENİYET ÇATIŞMASI: DAĞLIK KARABAĞ .....	43
BÖLÜM 3.....	68
3. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASINDA YAKLAŞIM DEĞİŞİKLİĞİ VE TEMEL DIŞ POLİTİKA SÜTUNLARI .....	68
BÖLÜM 4.....	98
4. İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASI TARAFLARI İLE İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ.....	98
4.1. İRAN VE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ.....	98
4.2. İRAN VE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ .....	121
BÖLÜM 5.....	139
5. HUNTINGTON'IN MEDENİYETLER ÇATIŞMASI TEZİ VE İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞLARINA İLİŞKİN YAKLAŞIMI.....	139
SONUÇ.....	163
KAYNAKÇA .....	167
EKLER.....	167
ÖZGEÇMİŞ.....	209



## KISALTMALAR LİSTESİ

<b>AB</b>	:Avrupa Birliği
<b>ABD</b>	:Amerika Birleşik Devletleri
<b>AEB</b>	:Avrasya Ekonomik Birliği
<b>AGİT</b>	:Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
<b>AHC</b>	:Azerbaycan Halk Cephesi
<b>AIOC</b>	:Anglo Iranian Oil Company
<b>APOC</b>	:Anglo Persian Oil Company
<b>BAB</b>	:Batı Avrupa Birliği
<b>BİO</b>	:Barış İçin Ortaklık
<b>Bkz</b>	: Bakınız
<b>BM</b>	:Birleşmiş Milletler
<b>BTC</b>	:Bakü- Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
<b>BTE</b>	:Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı
<b>BTK</b>	:Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı
<b>DEEP</b>	:Defence Education Enhancement Programme
<b>HRW</b>	:Human Rights Watch
<b>IMF</b>	:International Monetary Fund
<b>IRGC</b>	:Islamic Revolutionary Guard Corps
<b>NATO</b>	:North Atlantic Treaty Organisation
<b>NIOC</b>	:National Iran Oil Company
<b>OSCE</b>	:Organisation for Security and Co-operation in Europe
<b>SİHA</b>	:Silahlı İnsansız Hava Aracı
<b>SSCB</b>	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
<b>TANAP</b>	:Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı
<b>TAP</b>	:Trans Adriyatik Boru Hattı
<b>TUDEH</b>	:Hizb-i Tude-yi İran

## GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte sona eren iki kutuplu dünya düzeni sonrasında, uluslararası ilişkilerde teorik ve kavramsal yenilikler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte aktörler, çıkarlarını yeniden tanımlama ve kimliklerini yeniden inşa etme arayışına girmişleridir. Bu süreç, Soğuk Savaş boyunca var olduğunun aksine, keskin bir ideolojik ayrışma görünümünü vermemiştir. 1945'ten 1991 sonuna değin küresel ilişkileri şekillendirdiği kabul edilen komünizm – liberalizm ayrışmasının ardından, şayet bu durum söz konusu dönem için bir teorik boşluk olarak kabul edilirse, bu boşluğu doldurmak doğrultusunda Samuel Huntington, medeniyetler çatışması adlı tezini ortaya atmıştır.

11 Eylül 2001 sonrasında popülerliğini arttıran bu tezin tüm dünyayı din ve daha geniş bağlamda medeniyetler bazında yeniden gruplandığı görülmektedir. Huntington, tezinde yedi ayrı medeniyetten söz etmiştir. Bu medeniyetlerden olan İslam ve Batı'nın her daim bir çatışma içerisinde olduğu/olacağı ve işbirliği hususunda ülkelerin aynı medeniyete sahip olan ülkeler ile bir araya geleceği çıkarımında bulunmuştur. Buna paralel olarak, aynı medeniyet temeline sahip olmayan devletlerin birbirlerinden uzak kalma ve çatışma içerisine girme eğilimi olduğundan da söz etmektedir.

Huntington'ın öngördüğü işbirliği tutumu, dost ve düşman ülkeleri, dış politika davranışlarını etkileyecek ve çatışma alanlarını belirleyecektir. Huntington ortaya koymuş olduğu bu tezi açıklamak için bazı örnek çatışmalar da ele almıştır. Bunlardan biri olan ve mevcut tezin konusu olan, Dağlık Karabağ meselesinde bahsi geçen Müslüman–Hristiyan gerilimi gözlemlenmektedir. Ancak, bu çatışmayla alakalı önemli bir aktör olan İran, beklentinin aksine Azerbaycan yerine Ermenistan'ın yanında bir tutum benimsemiş ve bunu sürdürmektedir.

Bu noktadan yola çıkarak İran'ın Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri temel alınarak Dağlık Karabağ çatışması incelenecektir.

Böyle bir çalışmanın, Huntington'ın tezinde bahsettiği, hem dünyanın yeni kutuplaşma sistemi ve dış politika davranışlarının geçerliliğinin incelenmesi, hem de İran'ın Güney Kafkasya, Ermenistan ve Azerbaycan ilişkileri üzerinden Dağlık Karabağ çatışmasına yönelik reflekslerin Huntington tezine zıtlık teşkil etmesi sebebi ile gerçekleştirilmesinin, alanda Türkçe yazına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu konuya ilişkin ülkemizde yapılan bu düzeyde bir çalışma bulunmaması, konunun seçilmesini teşvik etmiştir.

İran'ın dış politika yapım davranışı incelenirken Huntington'ın ortaya koymuş olduğu dost - düşman ülke ayrımı temel alınacaktır. İlgili alt argümanlardan; kimlik bilincinin yükselişi ve yol açtığı güvensizlik, tarihi deneyimler sebebi ile ortaya çıkan bölgeselleşme ve yerlileşme, diaspora ve İran üzerindeki etkisi ile fay hattı çatışmalarının kaynaklarından olan zenginlik, insan ve toprak kavramları ile fay hattı savaşlarının çözüme ulaşma döngüsü üzerinde durulacaktır. İlgili bölümlerde, alt argümanlardaki kavramsal/teorik bilginin, deneysel verilerle ne ölçüde uyumlu olduğu/olmadığı, örneklerle sunulacaktır.

Nihai tahlilde, Huntington tezinin dünyanın tüm medeniyetleri için geçerliliğinin söz konusu olmadığı; zira İran'ın bahsedilen bölgeye yönelik politika yapım ve uygulamalarının altında yatan sebeplerin, varsayıldığı gibi kimlik ve din temelli değil, pragmatizm temelli olduğu ve bu nedenle işbirliği yapılacak ülkenin bu doğrultuda seçildiği sonucuna varılmaktadır.

Bu çerçevede, birinci bölümde medeniyetler çatışması tezinin savları betimlenmektedir. Söz konusu tezin ortaya çıktığı dönem ve dönemin siyasal/ekonomik dinamikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Dağlık Karabağ çatışmasının tarihi süreçte gelişimi sunulmuştur. Bu bölümün ilk kısmında, Dağlık Karabağ çatışmasının ortaya çıkmasının nedenleri ve süreci ikincil kaynaklar ve bölgenin çatışmaya meyyal hale gelmesine sebep olduğu bilinen antlaşmalar ele alınmıştır. Bununla birlikte çatışmanın genişlemesine karşın uluslararası çalışmalardan bahsedilmiştir. Bunun yanında çatışma dönüşümüne ilişkin hem bölge devletlerinin hem de AGİT Minsk grubunun yaklaşımları kronolojik olarak sunulmuştur.

Üçüncü bölümde, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika yaklaşımı ve temel sütunları araştırılmıştır. İran İslam Cumhuriyeti'nin genel dış politika sütunlarının yanında İslam Devrimi öncesi Pehlevi Hanedanlığı dönemi dış politika ilkeleri ve devrim sonrası dönem dış politika ilkeleri sunulmuştur.

Dördüncü bölümde, Dağlık Karabağ çatışması tarafları olan Ermenistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti'nin ilişkileri betimlenmeye çalışılmıştır. Bu iki devlet ile olan ilişkiler genel olarak ekonomik, siyasi ve etnik olarak ele alınmıştır. Bu bölümde genel çerçeve aktarılırken ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca, bu üç devletin aralarında var olan anlaşmazlıklar ve işbirliği tespit edilmiş ve son bölümde kullanılmak üzere örneklendirilmiştir.

Son bölümde, İran İslam Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ çatışmasına yaklaşımı, keza Ermenistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile olan ilişkilerinin örnekleri, medeniyetler çatışması tezinde yer alan savlar zemininde analiz edilmiştir. Bulgularda, İran'ın, bahsi geçen çatışma örneği özelinde ve dahi Güney Kafkasya stratejisi genelinde, Huntington tezinde ileri sürülen medeniyet ortaklığı zemininde değil, açıkça pragmatizm zemininde dış politika yapım ve uygulamaları sergilediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere mevcut tez, İran İslam Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ çatışmasına dair politikasını ve bu çatışmanın tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerini Huntington'ın tezi çerçevesinde analiz etmektedir. Huntington ve tezinin İran dış politikası çerçevesinde incelenmiş olduğu tez düzeyinde ulusal hiçbir çalışma bulunmamaktadır.

Benimsenen metodolojide, yalnız bir olgunun derinlemesine ve detaylı incelenmesi anlamına gelmekte olan vaka analizi<sup>1</sup> ile Dağlık Karabağ çatışmasında İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika yaklaşımı Huntington'ın tezine dayalı olarak, nitel araştırma yöntemi ile incelenmeye çalışılacaktır.

---

<sup>1</sup> Anthony M. Orum (2015), "Case Study: The Logic", *ELSEVIER*, s. 1, DOI: 10.2307/2579984, ET. 08.07. 2022.

Mevcut tezde, İran İslam Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ çatışmasına dair dış politikası değerlendirilirken deneysel bulguların ortaya konmasında tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Tezin temel savını oluşturulmak için Huntington'ın Medeniyetler Çatışması tezi baz alınmıştır.

Araştırma konusu İran İslam Cumhuriyeti dış politikasının yanında, İran'ın Ermenistan ve Azerbaycan ile ilişkileri kullanılarak tezin sınırları belirlenmiştir. Medeniyetler çatışması tezi, bağımsız değişken; Dağlık Karabağ çatışması ve İran - Ermenistan ile İran - Azerbaycan ilişkileri bağımlı değişkenlerdir.

Kaynak kullanımına ilişkin olarak, birinci bölümde medeniyetler çatışması tezinin temel savlarına değinilmeye ve söz konusu tezin içerisinde adı geçen yeni dünya düzeni ve kurallarından bahsedilmeye çalışılmıştır. Özellikle savların çerçevesinin aktarılmasında Huntington'ın medeniyetler çatışmasında çizdiği çerçevenin sarıh olarak sunulması hedeflenmiştir. Bu kısımda, birincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

İkinci bölümde, Dağlık Karabağ çatışmasının tarihi arka planından bahsedilmeye çalışılmıştır. Çatışmanın tarihsel arka planından bahsedilirken bu kaynakların yanında, Türk dilinde Thomas de Waal'ın "Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan" adlı kitabı, Bilal N. Şimşir, "Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri" ve İngiliz dilinde Svante E. Cornell, "Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in Caucasus" gibi birincil ve ikincil kaynaklar, başat olarak tercih edilmiştir.

Üçüncü bölümde, İran İslam Cumhuriyeti'nin İslam Devrimi öncesi ve sonrasında var olan dış politikasının temel sütunları ele alınmıştır. Bu kısımda, ağırlıklı olarak kitap, e-kitap ve internet erişimli akademik dergi makalelerinden yararlanılmıştır. Bu kaynakların yanında Türk dilinde Ayetullah Seyyid Ali Hamanei, "İran Gerçeği: Konuşmalarından Derlemeler," Ali Şeriatî, "İran ve İslam," Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner, "100 Soruda İran," isimli ikincil kaynaklar fayda sağlamıştır.

Dördüncü bölümde, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika temel sütunları üzerinden Dağlık Karabağ çatışmasının taraflarından Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinin; ekonomik, -enerji ve ticari- siyasal ve etnik bazda açıklanması hedeflenmiştir. Bu bölümde kullanılan kaynaklardan birkaç örnek, Mehmet Bora Sanyürek, "Ermenistan - İran İlişkileri (1991-2019)," *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)* der. Esmâ Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı, Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi* ve İbrahim Ramazani, İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı," Brenda Shaffer *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği* gibi kaynaklarıdır. Ayrıca, enerji ve boru hatlarına ilişkin birincil kaynak olarak Azerbaycan, İran ve Ermenistan Başkanlığı resmi internet sitelerinden yararlanılmıştır.

Son bölümde ise, İran İslam Cumhuriyeti'nin hem çatışma tarafları ile ilişkileri hem de çatışmaya dair yaklaşımının medeniyetler çatışması tezi içerisindeki savlar zemininde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Analiz yapılırken örnekler ve tezin ana argümanı olan dost - düşman ayrımı esas alınmıştır. Bölüm içerisinde ağırlıklı olarak İngiliz dilinde kitaplar, akademik dergi makaleleri tercih edilmiş; anlaşmaların metinleri için Rusya Federasyonu ve Azerbaycan Cumhuriyeti resmi internet siteleri tercih edilmiştir.

Özetle vaka üzerine genel olarak kalitatif araştırma yöntemlerine başvurularak İran İslam Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ çatışmasına dair bakış açısı Samuel Huntington'ın medeniyetler çatışması temelinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tümevarım yöntemi kullanılarak birincil ve ikincil kaynaklar birlikte ele alınmış, böylece ampirik bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Dağlık Karabağ çatışması ve İran-Ermenistan ile İran-Azerbaycan ilişkilerinin bağımlı değişken olarak bağımsız değişken Medeniyetler çatışması tezi ile açıklanabileceği ancak İran İslam Cumhuriyeti'nin medeniyetler çatışması tezi içerisinde bahsi geçen savlar doğrultusunda dış politika yaklaşımının beklentiye cevap vermediğinden bahsedilmiştir.

Bu tezde kullanılan kaynaklardan, birincil kaynak olan Türkçe kitapların genel hatları ile yararlandığı bölümlere dair konuyu tanımlayıcı, betimleyici ve özneliğe yakın şekillerde ele aldıkları görülmüştür. Özellikle Azerbaycan'a dair kaynakların ele alınışında "dost-kardeş" ülke fikri ile hareket edildiği ve Türkçülük kavramlarının öne çıkarıldığı görülmüştür.

Ermenistan'a dair nispeten nesnel olunurken; Dağlık Karabağ çatışması ve Azerbaycan halkına uygulanan şiddet politikalarına dair yaklaşım eleştirel ve Azerbaycan tarafına yakın bir üslup içermektedir. İran'a dair birincil kaynakların ise genel olarak nesnel ve tarihi betimlemeler içerdiği görülmektedir.

İkincil kaynaklar olan çeviri kitapların kullanıldığı bölümler ve konulara dair genel yaklaşımı daha çok nesnel bir üslup barındırmakla birlikte İran'a dair kullanılan ana kaynaklarda daha çok İran - İslami rejim bakış açısından yararlanıldığı görülmüştür. Bunun yanında doğrudan Karabağ'ın tarihi süreçte geçirdiği değişim ve çatışmanın ortaya çıkması ve sonrasında gelişen siyasi ve askeri olaylara dair tarihi bir betimlemeye yer verilen objektif ikincil kaynaklara da erişilmiştir. Kullanılan diğer ikincil kaynaklar olan e-kitaplar İngiliz dilindedir. Bu kaynaklar kullanılırken özellikle Güney Kafkasya'ya odaklanan ikincil kaynaklarından yararlanılmıştır. Bu kaynaklarda, daha çok Azerbaycan tarafından bakış açısı geliştirildiği görülmüştür.

Anlaşmaların ve uluslararası kurum ve kuruluşların ülke raporlarından oluşan birincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu kaynakların kullanıldığı konulara ilişkin genel itibarıyla objektif, tanımlayıcı ve uluslararası hukuk kurallarına uygun bir bakış açısı kullandığı görülmüştür.

Bir diğer kaynak kümesi olarak tercih edilen yayınlar, internet erişimli gazetelerdir. İnternet erişimli gazetelerin araştırmaya dair yararlanılan ülke ve konuya dair bakış açıları, buldukları yerel ve bölgesel anlayış çerçevesinde, nesnellikten çok öznellik barındırdığı görülmüştür. Ancak haber kaynağı teşkil etmede, konuya ilişkin bulgulara ulaşmak için kolaylık sağladığı görülmüştür.

Tez içerisinde kullanılan bir diğer kaynak kümesi ise İngilizce ağırlıklı makalelerden oluşan ikincil kaynaklardır. Bu kaynaklar kullanılırken internet erişim tercih edilmiştir. Kullanıldığı bölüm ve konulara ilişkin olarak makalelerin Dağlık Karabağ çatışması, İran dış politikası ve çatışma tarafları ile ilişkilere dair öznel bulgulara dayandıkları görülmüştür. Genel çerçevede internet erişimli makalelerin yayımlandıkları dergi ve kurumlar ile yazarlarının mensup oldukları etnik ve bölgesel bakış açısı ile şekillendiği görülse de, nispeten öznellik yansıtan ve fakat bulgulara dayanan, kullanıldığı konuya dair erişimi en kolay kaynaklar olmuştur.

Mevcut tezde, medeniyetler çatışması tezine dair tanımlama/aktarım yapılırken, kaynak olarak ulaşılanların çoğunluğunun, tümden Huntington eleştirisi yapan veya tam anlamıyla Huntington'ı haklı çıkaran çalışmalar olduğu görülmüştür.

### **Tezin Kısıtlılıkları**

Bunların yanında, İnan - Ermenistan ekonomik ilişkileri ve İnan - Azerbaycan ekonomik ilişkilerine dair tablolara ulaşılmakta da zorluk yaşanmıştır. Öte yandan, kullanılan kaynakların İngilizce ve Türkçe ağırlıklı olmasının sebebi, Farsça ve Ermenice yazılmış kaynaklara dil engeli sebebi ile ulaşmak imknının bulunmamasıdır.





## BÖLÜM I

### MEDENİYETLER ÇATIŞMASI VE DÜNYA DÜZENİNİN YENİDEN KURULMASI TEZİNİN TEMELLERİ

Uluslararası sistem içerisinde aktörler arasında var olan ilişkiler bütünü inceleyen ve açıklayan savlar, kavramlar ve teoriler mevcuttur. Avrupa’da 30 yıl Savaşları’nı bitiren ve egemen devletler sistemini kurduğu üzerinde ortak kabul mevcut olan 1648 Vestfalya Anlaşması sonrası kurulan ulus devletler”<sup>2</sup> ile egemenlik yapısının önemi fark edilmiş; söz konusu sav günümüze değin varlığını sürdürmüştür.

Bununla birlikte, uluslararası ilişkilerde devlet-merkezli teorilerin ivme kazandığı görülmüştür. Devletlerin egemenliklerini ön planda tutmak sureti ile İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna dek, aralarında süregelmekte olan ilişkilerini düzenlemekte kullandıkları “uluslararası sistemin ana aktörü olarak devletleri ele alan,”<sup>3</sup> bu sebeple sistemi devletlerin davranışlarının şekillendirdiği iddiasını taşıyan ve Hans Morgenthau’nun<sup>4</sup> en bilinen yakın tarih teorisyenlerinden olduğu realizmin, popülerlik kazandığı görülmüştür.

Devlet merkezli realizmin popülerliğini, Soğuk Savaş’ın başlaması ile kaybettiği ve yerini iki kutuplu dünya düzeni olarak adlandırılan ve dünyanın Doğu ve Batı Bloku olarak iki kutba bölündüğü yeni bir sistemin aldığı görülmüştür. Soğuk Savaş boyunca devletler, Komünist Doğu Bloku ve Kapitalist Batı Bloku olarak iki ayrı kutuptan birine taraf olabilmiş, ya da Hindistan, Yugoslavya ve Mısır gibi ülkelerin yer aldığı Bağlantısızlar Hareketi çerçevesinde tarafsız kalabilmiştir.

---

<sup>2</sup> Faruk Sönmezoğlu (2010), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, s. 700.

<sup>3</sup> a.g.e. s. 554.

<sup>4</sup> Haydar Çakmak (2007), *Uluslararası İlişkiler ‘Giriş, Kavram ve Teoriler’*, Barış, Ankara, s. 138.

Ancak, bahsi geçen iki kutuplu bu yeni dünya düzeni, 9 Kasım 1989 tarihinde Berlin Duvarı'nın yıkılışı ile başlayan, ardından 26 Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin dağılması ile ortadan kalkan süreçte, Soğuk Savaşın bitişi ile sona ermiştir. Bu nedenledir ki ekonomik ve ideolojik kutuplaşma ortadan kalkmış, bu durum hem uluslararası ilişkilerin çalışılmasında kavramsal hem de insanların kimlikleri üzerinde teorik bir boşluk yaratmıştır.

İşte bu noktada, Amerikalı siyaset bilimci Samuel P. Huntington'ın 1993 yılında *Foreign Affairs* dergisinde kaleme aldığı ve 1996 yılında kitaplaştırılan "Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması" adlı makalesi, Soğuk Savaşın bitmesiyle ortaya çıkan yeni güç dengeleri ve dünya düzeni ile ilgili savlar ortaya koymuştur. Bahsi geçen tezi ile Huntington, oluşan bu teorik boşluğu doldurmayı ve yeni güç dengelerini tanımlamayı hedeflemiştir. Bu tez ile birlikte uluslararası sistemde devletlerin ana aktör olarak ele alındığı veya ideolojik kamplaşmalar olan neo/realist ve sosyalist teorilerin yerini "kimlik temelli teoriler almıştır. Bu teorinin temelinde yattığı görülen argüman ise, medeniyetlerin tanımından hareketle, dünyada oluşacağı varsayılan çatışmaların, bu medeniyetler arasında yaşanacağı öngörüsüdür.

Öyle ki, Huntington tezinde, iki büyük medeniyetin tarihsel süreçte çatışmış ve hâlihazırda da çatışmakta olduklarını savunmaktadır. Değerlendirmeye alındığı görülen bu iki büyük medeniyet ise İslam ve Batı olarak tanımlanmaktadır. Huntington'ın Soğuk Savaş sonrasında oluştuğu görülen, bu teorik boşluğu doldurmak adına ortaya koyduğu tezi, 11 Eylül 2001 yılında ABD'de yaşanan terör saldırısı sonrasında popülerlik kazanmıştır. Zira Huntington tezi içerisinde Batı'nın ihtiyaç duyduğu ve Batı medeniyetini bir arada tutacak olan Soğuk Savaş sonrası yeni düşmanını İslam olarak ele almaktadır.

Nitekim Batı, Soğuk Savaş boyunca bir bütün olarak hareket edememiş ve kendini tanımlayamamıştır. Dolayısıyla Batı'nın kendini tanımlayabilmesi ancak bu koşul ile mümkün olmaktadır ve 11 Eylül saldırısı sonrasında bu düşmanın radikal İslam olduğu savı ilgili çalışmasında temel sav olarak işlenmiştir. Huntington popülerleşen bu tezinde Soğuk Savaş sonrasında yaşanacak tüm çatışmaların İslam ve Batı ilişkileri düzleminde temelleneceği ve devletlerin oluşturduğu medeniyetler arasında yaşanacağı savunusunda bulunmaktadır.

Yirminci yüzyılda ortaya çıkmış olan bu tez içerisinde kullanılan, medeniyet ve kültür kavramları ise Carl Schmitt'in 1927 yılında ortaya koyduğu ve siyasal hayatın tümüyle dost ve düşman ayrımı anlamına gelen "friend & foe" savı üzerine temellendirilmiştir.<sup>5</sup> Temelde ele alınan bu düzlem, kültür ve medeniyet kavramlarının tanımlanmasının yanında, medeniyetten ne anlaşıldığı sorusuna da cevap niteliği taşımaktadır. Nitekim yapıldığı görülen dost ve düşman ayrımını, kendi medeniyet tanımı içerisinde kullanan Huntington "medeniyetten ne anlıyoruz?"<sup>6</sup> Sorusuna verilen, "insan topluluklarının Batı, İslam, Uzakdoğu ve Hint medeniyeti şeklinde sınıflandırılmasını anlıyoruz"<sup>7</sup> cevabıyla açıklamaktadır.

Bahsedilen bu medeniyet isimleri ise akla din, mimari, resim, üslup ve gelenek, anlamında farklı şeyler getirmektedir. Çünkü medeniyetler din, dil, ideolojik ve siyasal rejimlerin oluşturduğu bir üst yapıdır. Ancak bahsi geçen bu siyasal üst yapı irksal temelli bir düzlem üzerinde yükselmemektedir. Zira "aynı ırka sahip olmasına karşın farklı medeniyet içerisinde yer almakta olan"<sup>8</sup> gruplar da söz konusudur.

Buradan yola çıkarak Huntington'ın tezini üzerine inşa ettiği görülen kültür, tarih boyunca edinilen bilgi ve deneyimlerden oluşan bir kavramdır. Bu nedenledir ki değiştirilemezdir. Çünkü kültürler medeniyetlerin beşiğidir, dolayısıyla medeniyet kuşakları adına önemlidir. Nitekim "her medeniyetin tarihi süreç boyunca edindiği deneyimleri ile ortaya çıkan bir ötekisi mevcuttur."<sup>9</sup> Dolayısıyla sahip olunan bu öteki, aslen coğrafi olarak yüzyıllar boyunca temas etmeyen grupların sonrasında deniz yolu, ticaret ve fetihler gibi unsurlar ile karşılaşmalarının sonucunda etkileşime girmeleri ile ortaya çıkmıştır.<sup>10</sup> Batı'nın bu yollar ile edindiği ekonomik ve askeri kapasite üstünlüğü ile genişlettiği sömürgeleştirme politikalarının yansıması olarak elde ettiği yeni coğrafyasının etkisi altında kalması ile de daha görünür bir hal almıştır. Görünür olan bu yeni çatışma düzlemi adına söylenebilecek bir diğer nokta ise "Soğuk Savaş sonrasında devletlerin, Soğuk Savaş öncesinde var olan kimlik tabanlı düşmanlıklarını

---

<sup>5</sup> Stanford Encyclopedia of Philosophy (2019), *Carl Schmitt*, <https://plato.stanford.edu/entries/schmitt/>, ET.11.10.2021

<sup>6</sup> Arnold Toynbee (2012), "Medeniyetlerin Karşılaşması," *İçinde, Medeniyetler Çatışması*, Ed. Samuel P. Huntington, Vadi Yayınları, s. 363, <https://libgen.is/book/index.php?md5=42D6E75943DC8DA33D187AE7B532D73C>, ET. 27. 09. 2019.

<sup>7</sup> Ingmar Karlsson (2005), *Din, Terör ve Hoşgörü*, Çev. Turhan Kayaoğlu, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 17.

<sup>8</sup> Samuel P. Huntington (2020), *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Mehmet Turhan ve Y.Z. Cem Soydemir, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, s. 49.

<sup>9</sup> age. s. 177.

<sup>10</sup> age. s. 59.

yeniden hatırlamış olduklarıdır.”<sup>11</sup> Tezde var olan en önemli iddia ise bu noktadan ortaya çıkmaktadır. Zira dost-düşman devlet ayırımına ilişkin bir beklenti bu nedenle söz konusu olmuştur.

Bu noktada medeniyetler çatışması tezinin temelini aldığı görülen, artık çatışmaların ideolojik olmayacağı öngörüsüne ilişkin olarak, 1990’lardan itibaren Soğuk Savaşın bitimi ile birlikte çöken komünizmin ardından, liberalizmin dolayısıyla da batının kesin zaferinin ilanı olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Francis Fukuyama’nın “tarihin sonu” tezi de işte bu noktada anlam kazanmaktadır. Zira Fukuyama tarihin sonu isimli tezinde “insanların ideolojik evriminin komünizmin çökmesi ile son bulmuştur. Böylece liberalizm insan yönetim sisteminin son hali olarak evrenselleşmiştir ve bu nokta artık tarihin sonudur”<sup>12</sup> çıkarımında bulunmaktadır. Şayet buradan hareket edilirse, tarihin sonuna geldiği görülen insanlar artık kendilerini kategorize edemez bir hale gelmişlerdir.

Tarihin sonu sebebi ile kendilerini kategorize edemeyen insanlar, bir kimlik belirsizliği yaşamış, bu durum ise gittikçe artan bir süreçte bir kimlik krizi içerisinde kalmalarına sebep olmuştur. Çünkü artık üzerinde düşünülecek bir fikir savaşı yoktur ve dünya medeniyetler çatışması altındadır. Soğuk Savaş sonrasında oluşan teorik boşluk ile yaşanmakta olan bu kimlik krizi birlikte okunduğunda medeniyetler çatışması tezinin bu iki problemin çözümü adına oluşan teorik boşluğu doldurmayı amaçladığı daha net görülmektedir. Huntington tezinde bu noktaya ilişkin olarak ülkelerin artık ideolojik bir temelde değil; aksine, benzer soy, din ve ırk gibi gruplar ile bir araya gelme ve kendisinden farklı olan diğer medeniyet gruplarından uzak kalma eğilimi içerisinde olduğu<sup>13</sup> öngörüsünde bulunmaktadır. Nitekim dünya artık ideolojik değil, kültürel, yani medeniyet temelli, bir gruplaşmaya sahne olacaktır. Bu durum ise Batı’nın komünizmin çökmesi ardından oluşan karşıt kutbunun kalmaması durumunu ortadan kaldıracaktır. Zira bu sayede yeni bir düşman yaratılacaktır.

Huntington tezinde burada bahsi geçen yeni düzene ilişkin olarak, 400 yılda artan askeri ve ekonomik kapasitesi ile çoğalan sömürge topraklarının getirdiği görülen mutlak üstünlüğü olan Batı’nın, Asya’nın ekonomik ve teknolojik kapasitesini

---

<sup>11</sup> age. s. 177.

<sup>12</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 31; Sidi M. Omar (2008), “Clash of Civilisations vs. Cross-Cultural Dialogue”, *Liberalt Laboratorium*, s. 3, [https://www.academia.edu/388997/Clash\\_of\\_Civilisations\\_vs.\\_Cross-cultural\\_Dialogue](https://www.academia.edu/388997/Clash_of_Civilisations_vs._Cross-cultural_Dialogue), ET. 30. 10. 2021.

<sup>13</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 37.

arttırması ve dahi İslam'ın demografik patlaması ile göreceli olarak gücünü kaybetmekte olduğu savının altını çizmektedir. Ancak, bu güç kaybı hemen gerçekleşmeyecektir, aksine 400 yılda ortaya çıktığı gibi, yavaş bir seyir izlemek sureti ile en az 400 yılda gerçekleşecektir. Ayrıca Avrupa içerisinde de bu güç kaybına ilişkin nüveler söz konusudur. Zira Avrupa 1910 yılında ekonomik ve siyasal anlamda bir birlik görüntüsü vermekteyken, 1970'lere ve 1980'lere gelinceye dek bu birlik görüntüsü bir kez daha görülemedi.<sup>14</sup> Zira hem Soğuk Savaşın varlığı hem de Avrupa içerisinde bulunan -Almanya ve Fransa gibi- tarihsel "ötekilerin" varlığı söz konusudur. Huntington'ın yapmış olduğu bu çıkarım, Soğuk Savaş şartları ile okunduğunda, Soğuk Savaş boyunca demir bir perde ile ortadan ikiye ayrılmış olan Batı için birlik görüntüsünü yeniden sağlayacak ortak bir düşmanın gerekli olduğu görülmektedir. Öyle ki Huntington'ın bu tez içerisinde buna ilişkin olarak temel bir düşman medeniyet yaratmak arzusu taşıdığı görülmektedir.

Huntington'ın taşıdığı görülen bu arzu ile ilgili olarak önemli olan husus ise, yine medeniyetler çatışması tezi içerisinde yapmış olduğu Batı tanımında fark edilmektedir. Zira Batı Katolik-Protestan, laiklik, hukuk devleti, bireycilik ve Yunan-Roma kültürü gibi özellikler taşıyan, Batı Hristiyanlığına özdeş olan tek bir dil veya medeniyetten daha ziyade, coğrafi olarak yön adı ile belirtilmektedir. Bunun sebebi olarak ise Batı Hristiyanlığını tanımlanmakta kullanılan ve belirli bir halkın, dilin, coğrafyanın ve dinin değil, pusulada bulunan bir yön adı kullanılmış olması gösterilmektedir.<sup>15</sup> Batılılaşma kavramı ise bahsi geçen kültürel özelliklerin özdeşliği hususunda buradan türemektedir. Yapılan bu Batı tanımından yola çıkarak Huntington tarafından, sahip olduğu medeniyet tanımının daha çok din ve kimlik üzerinden şekillenen bir kavram olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte tüm dünya tarihini medeniyetler tarihi olarak ele alan Huntington, "medeniyetlerin barbarlığın karşıtı"<sup>16</sup> olduğuna değinmektedir. Öyle ki medeni olmak -Batılı olmak- iyidir. Ancak bu medeni olma durumuna yalnızca Batı erişebilmektedir. Nitekim medeni olmanın şartları olarak sayılan bu özellikler, batının sahip olduğu özelliklerdir ve bir başka medeniyet bu özelliklere sahip olamayacağı

---

<sup>14</sup> Samuel P Huntington (1996), *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, s. 51-52, <https://libgen.is/book/index.php?md5=9561962B0617EF7F38BAC3266D6140F9>, ET. 30. 10. 2021.

<sup>15</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 56.

<sup>16</sup> age. s. 46.

için medeni olma durumuna erişemeyecektir. Bu nedenle yapılan “Batı ve diğerleri”<sup>17</sup> ayrımı anlam kazanmaktadır. Bu nokta itibari ile medeni olmak isteyen ülkelerin sahip olması gerekli görülen özellikler Huntington tezinde medeniyetlerin sahip olduğu özellikler olarak ele alınmaktadır. Bahsi geçen bu özellikler ise;

İlk olarak, halkların kültürel özelliklerine göre medeniyetlere ayrılmaları ve dahi sahip oldukları fiziksel özellikler ile ırklara ayrılması birbirleri ile bağlantılı süreçler olmalarına karşın aynı değildir. Çünkü farklı ırklar aynı medeniyet ekseninde yer alabildiği gibi aynı ırklar da farklı medeniyet eksenlerine ait olabilmektedirler. Bu konuya ilişkin en önemli örnek ise, “İslam ve Hristiyanlık gibi büyük misyoner dinlerin farklı ırkları aynı medeniyet çatısı altında toplayabilmeleridir.”<sup>18</sup> Huntington’ın bahsettiği bir diğer özellik ise, “medeniyetlerin dil, din, tarih ve gelenekler gibi nesnel olarak ele alınabilen özelliklerinin yanında, halkın öznel anlamda kendi kimliklerini tanımlamaları ile de belirlenebilmektedir.”<sup>19</sup> Bu özellikler sebebi ile de medeniyetler doğarlar, gelişirler ve ömürlerini tamamlayarak yok olurlar.

Bu nedenle de siyasal düzeni koruyamaz, adaleti sağlayamazlar.<sup>20</sup> Çünkü ölümlü olan medeniyetlerin yapıları halkın kimlik algılarının değişimi ile değişebilmektedir. Medeniyetlerin sahip olduğu son özellik olarak ortaya konduğu görülen nokta ise “tarih boyunca var olmuş medeniyetlerin sayısı üzerine bir görüş birliğinin var olmamasıdır. Zira yalnızca belirli bazı medeniyetler tarih boyunca öne çıkmaktadırlar. Bunlar ise Japon, Hint, İslam, Batı ve Latin Amerika gibi gruplardır. Ancak Huntington bu noktada farklı bir gruplandırma yapmaktadır. Huntington’a göre dünya üzerinde var olan dokuz medeniyet grubu söz konusudur. Bunlar ise; “Çin-Sinik, Budist, Hint, Japon, İslam, Batı, Latin Amerika, Ortodoks-Slav ve Afrika’dır-ki Afrika henüz medeniyet olmaya adaydır-.”<sup>21</sup>

Huntington’ın ele aldığı görülen bu medeniyet gruplarında din, dört büyük medeniyeti-İslam, Hristiyanlık, Hinduizm ve Konfüçyanizm-temsil etmektedir. Temsil edilen bu medeniyetler arasında yaşanan ilişkilerin ise yeni dünya düzeninde tüm çatışmalara kaynaklık edeceği kabulü söz konusudur. Bu noktada ise çatışmalara

---

<sup>17</sup> age. s. 35.

<sup>18</sup> age. s. 49.

<sup>19</sup> age. s. 50.

<sup>20</sup> age. s. 52.

<sup>21</sup> age. s. 53.

kaynaklık edeceği düşünölen temel argömanlardan biri olan Batının yükseliş i önem arz etmektedir. “Batının görel i güç artışının asıl temel noktası ise teknoloji”<sup>22</sup> olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sanayi devrimi ile artan teknolojik geliş me ile askeri denge Avrupa’nın lehine değişmiştir.<sup>23</sup> Çünkü ulaşım, lojistik, sağlık ve silah alanındaki yaşanan bu gelişimler ile İslam’da olduğu hali ile fetih ve demografik artış ile değil, düşünce sistemleri ve dahası örgütlenmiş güç ile zor kullanma hususunda sahip olduğu üstünlüğünü elde etmiştir.

Elde ettiği bu üstünlüğüne ilişkin önemli olan noktalardan biri de bu nedenle düşünce sistemleridir. Öyle ki, yirminci yüzyıla gelindiğinde büyük siyasal ideolojilerin tamamı Batı ürünü olmak hususunda ortak bir özellik barındırmaktaydı. Bahsi geçen tüm “siyasal ideolojiler-Marksizm, Liberalizm, Milliyetçilik, Komünizm, Hristiyan Demokrasi,-Batı tarafından siyasete kazandırılmıştır.”<sup>24</sup> Nitekim Batı’nın dışında kalan dünyadaki medeniyetlerden hiçbir i ideolojik bir teori ortaya koyamamıştır. Buna karşın ise Batı bir noktada eksik kalmaktadır.

Zira “Batı da Batı dışı medeniyetlerin ortaya çıkardığı gibi kendine ait bir temel din üretememiştir. Çünkü İslam, Hristiyanlık veya Hinduizm gibi büyük ve misyoner olarak değerlendirilen dinlerin tamamı, Batı dışında ortaya çıkmış olan ürünlerdir.”<sup>25</sup> Dünyadaki tüm mevzu bahis dinler Batı medeniyetinin kuruluşunun öncesine aittir, dolayısıyla da dünya üzerinde Batı medeniyet kuşağı dışına çıkıldıkça, Batı’nın ürettiği bilinen ideolojilerin etkisi kaybedilmiştir. İdeolojilerin yerini ise daha temel bir hissiyat olan kimlikler ve dinler almıştır.

Bu durum ise akla evrensel anlamda bir medeniyet fikri getirse de temel ve genel geçer medeniyet değerleri söz konusu değildir. Temel bir ahlaki anlayış var olmasına karşın, “evrensel medeniyet yalnızca ilkel ve barbar toplumlardan medeni toplumları ayırmak adına kullanılan kentleşme, okur-yazarlık gibi ortak bazı özellikleri barındırmak”<sup>26</sup> haricinde söz konusu değildir. Bu özelliklere ek olarak “ortak bir entelektöel kültür bulunmakta ve bireycilik, piyasa ekonomisi ve siyasal demokrasi adına ortak bir inancı barındırmaktadır.”<sup>27</sup> Ancak bu yolla Batının popüler kültürünün yaygınlaşması ile Batının kültürü gittikçe daha fazla değer kaybetmektedir.

---

<sup>22</sup> age. s. 61.

<sup>23</sup> age. s. 63.

<sup>24</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 53.

<sup>25</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 67.

<sup>26</sup> age. s. 47.

<sup>27</sup> age. s. 73.

Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinde Batı ve modernleşmesine ilişkin ortaya konan süreç ve özellikler ise bu sebeple önemlidir. Zira “tarım toplumlarında tüm sosyal yapı coğrafya ile şekillenmekteyken, sanayi toplumlarında bu durum daha ziyade kültürel farklılıklar ile şekillenmektedir.”<sup>28</sup> Dolayısıyla batı, modern ve ulaşılacak adına kıskanılan medeniyettir.

Batının sahip olduğu varsayılan özellikler Huntington'ın tezi içerisinde karşımıza şöyle çıkmaktadır;

1. “Yunan felsefesi, Roma hukuku, Latince ve Hristiyanlığın temelini oluşturduğu söylenen klasik bir miras,
2. Batı Hristiyanlığının Katolik ve Protestan mezhepler ayrımı ile yaşanması,
3. Avrupa'nın dillerinin çok olması sebebi ile diğer medeniyetlerden ayrılması,
4. Roma'dan miras kaldığı iddia edilen, insan hakları ve mülkiyetin korunması adına geliştirilen hukuk devletinin varlığı,
5. Kan ve evlilik temeline dayanmayan, farklı grupların varlığının ayırt edici olduğu sosyal plüralizm,
6. Temsil organı olarak var olan sistemin, bin yıldan fazla geçmişe sahip olması,
7. On dördüncü yüzyılda bireyin tercihi ile şekillenen bireycilik.”<sup>29</sup>

Ancak, Batının sahip olduğu söylenen bu özellikler “Batının medeniyeti ortaya çıkmadan çok öncesine dayanmaktadır.”<sup>30</sup> Ayrıca hiçbir özellik tek tek Batıya özgü değilken, yine de batının ayırt edici özellikleri olarak kabul edilmektedir. Öyle ki, Huntington bu özelliklere sahip olan Batı'nın modern olduğu çıkarımında bulunmakta ve Batı'nın yayılması ve evrenselleşmesine; dolayısıyla da Batı'ya karşı ve dahi modernleşmeye karşı bu sebeple ortaya çıkan tepkilerden bahsetmektedir.

Bu tepkiler kısaca ya Batılılaşma ve modernleşmenin tamamı ile reddedilmesi, ya tamamı ile kabul edilmesi ya da modernleşmenin kabul edilerek batılılaşmanın reddedilmesine dayanmakta olan tepkilerdir. “Modernleşmenin reddedilmesi tepkisi Batı'nın Hristiyanlık dâhil tüm kültürünün tamamı ile sert bir şekilde yasaklanması anlamına gelmektedir. Bu tepkinin bilinen en önemli örneği olarak Japonya gösterilmektedir. Zira Japonya, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ateşli silahların kullanımına ilişkin teknolojinin dışında, tüm Batılılaşma ve modernleşme özelliklerini reddedici tutuma sahip olan bir ülkedir. Öyle ki 17. yüzyılda tüm yabancılar ülkeden

<sup>28</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 69.

<sup>29</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 91-93.

<sup>30</sup> age. s. 67.



bu sebeple uzaklaştırılmıştır.”<sup>31</sup> Bu reddedici tavır, 1853 yılına dek sürmüştür. 1853 yılına gelindiğinde ise Japonya’yı Batı ile ilişki kurmaya zorlamak ve dahi Japonya’nın limanlarını ABD’nin ticaret gemilerine açmasını sağlamak adına başında Commodore Perry’nin bulunduğu Perry seferleri düzenlenmiştir.”<sup>32</sup> Bu seferlerin ardından ise 1868 yılına gelindiğinde imparator Meiji’nin ortaya koyduğu “Meiji Restorasyonu” ile Batıya açılma ve Batıyı öğrenmek adına çabalar gözle görülür bir hal almıştır. Böylece Japonya’nın uzun zaman süren reddedici tutumu değişmiştir. Buradan çıkarılabilecek olan sonuç ise 20. yüzyıla gelindiğinde “ulaşım, iletişim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler dünyada karşılıklı bağımlılığı arttırmış, bu durum ise batıyı reddederek tecrit halinde yaşamaya devam etmenin maliyetini arttırarak”<sup>33</sup> bunu imkânsız hale getirmiştir.

Medeniyetler çatışması tezi içerisinde yer alan, modernleşmeye verilen bir diğer tepki ise Arnold Toynbee’nin söylediği şekli ile “hem modernleşmenin hem de batılılaşmanın topyekûn kabul edilmesidir.”<sup>34</sup> Bu kabule Huntington tarafından verilen isim ise Kemalizm’dir. Kemalizm’e göre batılılaşma ve modernleşme arzu edilen ve dahi gerekli görülen bir durumdur. Bu noktada medeniyetin sahip olduğu yerli kültür batılılaşma ile uyumsuz ise ortadan kaldırılması gereklidir. Zira modernleşmenin sağlanması için Batılılaşmak şarttır. Çünkü Batılılaşma ve modernleşme birbirlerini destekledikleri sürece anlamlıdır.

Batılılaşmanın tamamen kabulüne ilişkin olarak verilen en önemli örnek ise tutumun da ismini aldığı, Mustafa Kemal Atatürk’ün kurucusu olduğu Türkiye Cumhuriyeti’dir. Çünkü “Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması ardından kurulan bu yeni cumhuriyette, ülkenin batılılaşması ve modernleşmesi adına pek çok düzenleme yapıldığı bilinmektedir. Öyle ki, bu düzenlemeler ile Osmanlı’dan kalan İslami ve yerel gelenek ile kurumlar reddedilmiştir.”<sup>35</sup> Böylece batılılaşma adına Batıyla aynı olmak isteyen bir ülke ortaya konmuştur. Bu örnekten yola çıkarak yapılabilecek olan çıkarım ise 20. yüzyılda Batılı olmayan gelenek ve kimlikleri Batılı olan değer ve kimlikler ile değiştirmeye çalışan medeniyetlerin gösterdikleri tutum olarak Kemalizm yolunu tercih ettiğidir.

---

<sup>31</sup> age. s. 96.

<sup>32</sup> Asian For Educators, “Commodore Perry and Japan (1853-1854)”, [http://afe.easia.columbia.edu/special/japan\\_1750\\_perry.htm](http://afe.easia.columbia.edu/special/japan_1750_perry.htm), ET. 26.10.2021.

<sup>33</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 97.

<sup>34</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 73.

<sup>35</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 98.

Modernleşmeye verilen son tepki ise reformculuktur. Bu tepki modernleşmeyi ne tamamen reddetmekte ne de tamamen kabul etmektedir. Zira “yerel kültürde bulunan gelenek ve kurumlarını koruyarak batılılaşmanın ve modernleşmenin gerçekleştirilmesi adına çalışılmasıdır.”<sup>36</sup> Reformculuk adına hedeflenen bu husus mümkün görünmektedir. Bu durum batılı olmayan medeniyetlerin seçkin grupları arasında oldukça popülerdir. Reformculuğa ilişkin tutum, tümünden kabul edilen Kemalizm’de olduğu gibi yerel kültürün tümü ile ortadan kaldırılarak kabul edilmesi ile değil, “içeride bulunan kurumlar korunmak sureti ile modernleşmenin gerçekleştirilmesi”<sup>37</sup> anlamına gelmektedir. Huntington’ın medeniyetler çatışması tezi içerisinde bahsettiği bu reddetmecilik, Kemalizm ve reformculuk adına bazı farklı varsayımlar bulunmaktadır. Reddetmecilikte, Batılılaşma ve modernleşme arzu edilen bir şey değildir. Kemalizm de ise tam tersi olarak, batılılaşma ve modernleşme arzu edilen ve yakalanması elzem olan bir durumdur. Reformculukta ise Batılılaşma arzu edilmeyen, modernleşme ise arzu edilen ve Batılılaşma olmadan da olabileceğine dair inancın var olduğu bir süreçtir. Buradan Müslüman ve Batılı olmayan toplumların bu tip tepkiler doğrultusunda Batılılaşabileceği ve modernleşebileceği çıkarımı yapılabiliyor olsa da Huntington bunun mümkün olmadığını savunmaktadır. Zira “Müslüman toplumların modernleşmenin kendisi ile gerilimli bir ilişkiye sahip olduğu, Batılı olmayan toplumların ise Batı’nın özelliklerine sahip olmamaları sebebi ile asla modernleşmeyeceği”<sup>38</sup> görüşünü savunmaktadır.

Buna karşın Batı 400 yıllık bir süreç içerisinde sahip olduğu mutlak üstünlüğünü kendisine meydan okuyan, Batılılaşamayacağı varsayılan ve modernleşme ile gerilimli bir ilişkiye sahip olduğu öngörüsünde bulunan İslam medeniyetleri sebebi ile kaybetmektedir. Bu nedendir ki Batı ile diğerleri arasında var olan dengenin niteliği artık değişmiştir. Çünkü Batılı olmayan medeniyetlere mensup ülkelerde yaşayan insanların “okuma-yazma ve kentleşme oranlarında yaşanan artış, sosyal alandaki mobilizasyonu artırmış”<sup>39</sup> bu durum ise Batı dışında kalan medeniyetlerin Batı karşısında güçlenebilmesine ortam sağlamıştır. Buna rağmen yine de teknolojide Batı’nın üstünlüğü mutlaktır. Ancak teknoloji dünya üzerinde hızla yaygınlaşmaktadır, dolayısıyla da Batı burada var olan üstünlüğünü

---

<sup>36</sup> age. s. 99.

<sup>37</sup> age. s. 99.

<sup>38</sup> age. s. 104.

<sup>39</sup> age. s. 115.

devam ettirmek istiyorsa bu yayılmayı en azda tutmak zorundadır. Fakat muğlak olan bir nokta daha söz konusudur. Öyle ki, askeri kapasitesinin üstünlüğünü sürdürüp sürdüremeyeceği tamamen meçhuldür. Nitekim Batının sahip olduğu ancak mutlak üstünlüğünü sürdürmesi hususunda endişelerin var olduğu askeri kapasitenin dört önemli özelliği olduğunun altı Huntington tarafından çizilmektedir.

Bu özellikler;

1. “İnsan sayısı, kaynaklar ve silahlar gibi nicel,
2. Silah ve teçhizatın gelişmişliği gibi teknolojik,
3. Askerin moral ve disiplini gibi örgütsel,
4. Toplumun askeri gücün etkin kullanılması hususundaki isteği gibi toplumsaldır.”<sup>40</sup>

Batı tüm bu özelliklerde 1920’li yıllarda tüm dünyadan çok daha ilerdeydi. SSCB dünyanın en güçlü iki silahlı kuvvetlerinden birine sahipti. Ayrıca Batı dünyanın herhangi bir yerinde konvansiyonel askeri güç kullanımında tekeldi.<sup>41</sup> Ancak kendisine meydan okuyan medeniyetlere bu hususta kaybettiği nokta, kitle imha silahlarıdır. Çünkü Batı dışı medeniyetlere mensup devletlerin artan ekonomik kalkınması ile silah üretiminde kapasitesi de artmıştır. Böylece kitle imha silahları da dünyada yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneğin “nükleer silah sahibi olan, Hindistan, Pakistan, Rusya, Çin, İsrail ve muhtemelen Kuzey Kore iken; geliştirmek üzerine çalışma yapanlar ise İran, Irak, Libya ve Cezayir’dir.”<sup>42</sup>

Bu konuda dikkate değer bir diğer husus ise Soğuk Savaş sonrası yaşanan gelişmelerdir. Çünkü Soğuk Savaş sonrasında askeri güç ve strateji merkezleri bölgeselleşmiştir. Örneğin “Avrupa, NATO ve BAB’a, Rusya ise sınırları yakınında bulunan bölgelere yoğunlaşmıştır.”<sup>43</sup> Zira Batı artık küresel ölçekte bir askeri güç değildir. Bu durum sonucunda “Batı 21. yüzyılda belirli bir süre en güçlü medeniyet olarak kalmaya devam edecek olsa da, bilim, yetenek ve araştırmaların gelişiminde sivil ve askeri teknolojide öncülüğünü kaybedecektir.”<sup>44</sup> Dolayısıyla, Huntington’a göre tüm medeniyetlerin kaçınılmaz döngüsündeki gibi, Batının egemenliği son bulmuştur.

---

<sup>40</sup> age. s. 119.

<sup>41</sup> age. s. 120.

<sup>42</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 90.

<sup>43</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 122.

<sup>44</sup> age. s. 123.

Bu son buluş ise, batılı olmayan ve batıya meydan okuyan medeniyetlerin ve kültürlerin yükselerek yerlileşmesine sebep olmuştur. Batının yükseliş sürecinde olduğu gibi tarih boyunca bir medeniyetin iktidarının yayılması kültürlerin yeşermesi ile eş zamanlı gerçekleşmiştir. Nitekim buradaki iktidar çoğunlukla kültür ve değerlerin diğer medeniyetlere aktarılması için kullanılmaktadır. “Batı ilk önce Roma İmparatorluğu sayesinde evrensel bir medeniyet kurmayı başarmıştır. Ardından ise 19. yüzyılda Avrupa sömürgeciliği, 20. yüzyılda ise Amerika’nın sahip olduğu üstünlük ile kültürünü dünyada birçok yere taşımıştır.”<sup>45</sup> Ancak Avrupa’nın sömürgeciliği artık son bulmuş, Amerika’nın üstünlüğü ise gitgide daha da azalmaktadır. Dolayısıyla Batı kültürü erozyona uğramaktadır. Böylece batılı olmayan medeniyetlerin Batılılaşarak ve modernleşerek kendi kültürlerinin yükselişe geçmesine ve uyanmasına ortam sağlanmıştır. Zira ortaya çıkan modernleşme ile daha anlamlı kimliklere ihtiyaç duyulmuştur. Duyulan bu ihtiyaç ise Huntington’ın medeniyetler çatışması tezinde bahsettiği şekli ile yerlileşmeyi ortaya çıkardığı savunusu önemli olgulardan biridir.

Bu noktadan itibaren ise Huntington’ın medeniyetler çatışması tezinde sert ve yumuşak olarak ayırma vardığı iktidar kavramı önem arz etmektedir. Çünkü “askeri ve ekonomik üstünlüğü sert iktidar olarak adlandıran Huntington, kültür ve değerleri ise yumuşak iktidar olarak nitelendirmektedir. Dahası güçlü ve sağlam bir iktidar yaratmanın yolunun sert iktidar üzerinde yükselen bir yumuşak iktidardan geçtiği”<sup>46</sup> öngörüsünde bulunmaktadır. Zira sert iktidarda yaşanan bir artış, yumuşak iktidarı güçlendirmektedir. Böylelikle medeniyetler kendi kültürlerinin üstünlüğüne olan inancını güçlendirmekte ve insanlara daha cazip görünmektedir. Öte yandan sert iktidarın gücünün azalması kimlik krizi, ekonomik ve askeri olarak başarının başka kültürlerde aranmasına sebebiyet vermektedir. Böylece artan ekonomik, askeri ve siyasal kapasite toplumun değer, kurum ve kültürlerinin üstünlüğünü savunacaktır.

Bu duruma verilen örnek ise komünizmdir. Komünizm ideolojisi 1950 ve 1960’larda SSCB’nin askeri ve ekonomik gücü ile ilintili olarak dünyada herkes tarafından ilgi çekici olarak görülmüştür.<sup>47</sup> Ancak SSCB’nin ekonomik üstünlüğünü yitirerek durağanlaşması ile *glasnost* ve *perestroyka* gibi çabaların sonucunda sahip olduğu bu çekicilik kaybedilmiştir. Dolayısıyla Batı’nın iktidarının gücü askeri ve

---

<sup>45</sup> age. s. 124.

<sup>46</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 92; Jacinta O’Hagan (2005), “Beyond The Clash of Civilisations”, *Australian Journal of International Affairs*, C. 59, S. 3, s. 386, doi:10.1080/10357710500231255.

<sup>47</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 125.

ekonomik gücünden gelmekte ve bu nedenle de değerleri iktidar ve kalkınmanın kaynağı olarak ele alınmaktadır. Ancak iktidarı azaldıkça “insan hakları, liberalizm veya demokrasi gibi kavramların da kabulü güçleşmekte”<sup>48</sup> ve değerlerinin çekiciliği azalmaktadır.

Yaşanan bu gelişmeler ile 1980 ve 1990’larda Batılı olmayan medeniyetlerde yerlileşme genel yaklaşım haline gelmiştir. Batının yitirmekte olduğu gücüne karşılık; yerel gelenek, töre, inanç ve kurumların kendisine küresel siyasette daha çok yer bulması ile sonuçlanan bir süreçtir. Bu süreç, medeniyet ağları arasında var olan bağları sıkılaştırmış; bu durum ise Huntington’ın tezinde bahsi geçen medeniyet temelli kutuplaşmayı somut hale getirmiştir. Bu sebeple İslam’ın yeniden doğuşu ve yeniden İslamlaşma, Müslüman medeniyetlerin temel yapı taşı haline almıştır. “Yerlileşme Batı’nın temel özelliklerinden biri olan demokrasi ile bir paradoks halinde olmasına rağmen bu durumla birlikte daha da güçlenmektedir. Çünkü Batılı olmayan toplumlarda politikacılar milliyetçi, etnik ve dini bir söylem ile seçimi kazanmaya çalışmaktadır.”<sup>49</sup> Ancak söylemlerinde bahsettikleri değerlerin batı karşıtı olmasına rağmen, batının özelliklerinden biri olan demokrasinin temeli seçimleri kazanmak adına kullanmaları ironiktir. Zira Batılı olduklarını göstererek seçimi kazanamayacaklarını düşünmeleri sebebi ile batı kaynaklı olan demokrasinin önemli bir gücü olan seçimleri kazanabilmek adına yerli söylemleri kullanmaktadırlar.

Sonuçta ise Batı’da eğitim almış, batıya yönelmiş olan seçkinlere karşı ise halkın harekete geçmesi ile Müslüman ülkelerde köktendinci hareketler seçimleri kazanmaya başlamıştır. Böylelikle İslam ve Batı ilişkilerinin geliştiği düzlemin önemi ortaya çıkmaktadır. Yerlileşme ile ortaya çıkan bu kültüre dönüş ile arttığı görülen köktendinci hareketler sonucunda “Tanrıların Rövanşı” adı verilen durum ortaya çıkmıştır. “Yirminci yüzyılın başlarında genel kanı ekonominin ve sosyal modernleşmenin insanların var oluşunda önemli unsurlar olduğu yönündeyken, bu durumun dinin etkisinin sona ereceği bir duruma sebep olacağı düşünülmekteydi.”<sup>50</sup> Bunun yanında modernleşmeyi savunduğu bilinen laik kesimin dinin inançlarının ortadan kalktığı, rasyonel ve pragmatik bir toplumun inşa edileceği inancına sahip olduğu söylenmektedir. Öte yandan muhafazakâr kesim ise karşıt görüş öne sürerek dini inançların ve dini kurumların hem bireysel hem de kolektif olarak tüm insan

---

<sup>48</sup> age. s. 126.

<sup>49</sup> age. s. 129.

<sup>50</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 130.

davranışlarında rehber olmaya devam edeceğine dair inançları sürmektedir. Bu durum ortadan kalkarsa sonuçları bir felaket olacaktır. Öyle ki toplumsal ahlaki bozukluk ve anarşi ortaya çıkacaktır. T.S. Elliot bu durumla ilgili olarak “eğer Tanrımız olmazsa, saygınızı Hitler ve Stalin’e sunmak zorunda kalırsınız”<sup>51</sup> demektedir. Bu sava göre siyasal ideolojilerin karşıt kutbunda her daim din var olmaya devam edecektir.

Yirminci yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, dinin toplumsal hayatta etkisini yitireceğine dair ortaya çıkan bu söz konusu korkunun yersiz olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle beklendiği üzere ekonomik ve sosyal modernleşme küreselleşmiş ancak bu gerçekleşirken eş zamanlı olarak dinde küresel bir uyanışa geçmiştir. Bu uyanışa Gilles Kepel “La Revenche Des Dieux” adını vermiştir. Kepel’in bu kavramını kullanan Huntington’ın medeniyetler çatışması tezi içerisinde bu dini uyanışın tüm dünyada, kıtalarda ve medeniyetlerde küresel ölçekte görülür olduğu bahsi geçmektedir.

Bahsi geçen bu dini uyanış öyle bir hal alacaktır ki “1970’lere gelindiğinde laiklerin ortaya koyduğu değerlere uymaya çalışmayan, toplumsal örgütlenmesi içerisindeki kutsal temelleri yeniden inşa etmek isteyen yeni bir dinsel yaklaşım biçimlenecektir.”<sup>52</sup> Bu durum yerleşme ile başlayan içe dönmeyi daha da ateşleyecektir. Bundan dolayı Huntington için-aldığı Müslüman göç ile İslamlaşma tehdidi altında bulunduğu dair inancın varlığı sebebi ile-Batı yeniden Hristiyanlaşacak ve İslam modernleşmeyecek aksine modernlik İslamlaşacaktır.

Yaşanan bu dini uyanışın öncesinde belirli bir inanca sahip olmadığı görülen medeniyetlerde de bu yerleşme ile dinin yayılmasına ortam hazırlanmıştır. Ayrıca daha önce gevşek yapıda bir inanca sahip olan medeniyetlerde ise inanca daha sıkı bağlanma duygusunu ortaya çıkarmıştır. Hatta o kadar ki, dini kurumların saflaştırılması gerektiğine dair inanç radikal bir hal almıştır. Bu saflaştırmaya duyulan militanca ihtiyaç ise köktendinci hareketleri ortaya çıkarmıştır. Medeniyetler çatışması tezinde bahsedilen köktendinci hareketlerin hepsi tüm medeniyetlerde var olsa da en şiddetli yansımasının İslam’da görüldüğü yorumu yapılmaktadır. Bu hareketlerin toplumsal etkilerinin yanında siyasal etkiye sahip olmaları da önemlidir. Bu nedenle bu uyanış ve köktendinci hareketler hem toplumun yaşamında, hem de hükümetlerin projelerinde kendilerine yer bulmaya başlamıştır. Sonuçta ise “21. yüzyılın en önemli gerçeği dünyanın laiklikten uzaklaşması”<sup>53</sup> olmuştur.

---

<sup>51</sup> age. s. 95.

<sup>52</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 131.

<sup>53</sup> age. s. 132.

Oluşan bu dini uyanışın en önemli sebebi olarak, 20. yüzyılın sonunda tüm dünyada görülen ekonomik ve sosyal modernleşmenin dini yok edeceğine dair var olan inanç olduğu ele alınmaktadır. Çünkü insanlar köyden kentlere göçmüş, yeni işlere ve yeni ilişkilere maruz kalmış dolayısıyla köklerinden kopmuşlardır. Bu durum yeni kimlik arayışlarına neden olarak yeni ahlaki gereksinimleri ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla din, köktenci veya ılımlı olsun tüm bu gereksinimleri karşılamaktadır. Özetle insanlar yalnızca mantıkları ile yaşayamazlar. Kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için kendilerini tanımlamaları gerekir. Ancak bu süreçte rasyonel şekilde hareket edemezler. Buna sebebiyet veren ise hızlı toplumsal değişimlerdir. Bu hızlı değişimler sırasında daha önce sahip olunan kimlikler kaybolur. Bu nedenle yeniden bir kimlik tanımlama ihtiyacı ortaya çıkar.

Ortaya çıkan yeni kimlik tanımlama ihtiyacı dolayısıyla “Ben kimim? Nereye aitim?” soruları ile baş başa kalan insan dinin yanıtlarını ikna edici bulabilmektedir. Hasan Al-Turabi konuya ilişkin olarak dinler, “insanlara kimlik duygusu vermekte ve yaşamda onlara yol göstermektedir”<sup>54</sup> demiştir.

İnsanların evrensel olarak amaçları ne olursa olsun din inanan insanlar ile inanmayan insanlar arasında üstün grup ve aşağı grup şeklinde temel farklılıklar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte varsayılan bu İslami yükseliş ve oluşan yeni kimlik tanımlama ihtiyacına cevap olarak medeniyetlerin kimlikleri din üzerinden tanımlanması sebebi ile iki çıkarım yapılabilmektedir. Bunlardan ilki; Bernard Lewis’in “olağanüstü durumlarda, Müslümanlar kendi kimliklerini ve dini topluluk içindeki bağlarını etnisiteye başvurarak değil aksine, İslam dinine başvurarak bulma eğilimine sahiptir.”<sup>55</sup> Bu sebeple derinden başlayan yeniden İslamlaşma dünya üzerinde artık anlamını yitiren, değersizleşen kimlikleri yeniden yaratmaktır. İkincisi ise Huntington’ın bu dini uyanış; laiklik, modernlik ve evrenselliğe dolayısıyla da Batı’nın kendisine karşıttır çıkarımıdır. Çünkü Bernard Lewis *Müslüman Öfkenin Kökleri*’nde, “Müslümanların Batının değerlerini Tanrının düşmanı olarak görmek eğiliminden bahsetmektedir.”<sup>56</sup>

---

<sup>54</sup> age. s. 134.

<sup>55</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 98.

<sup>56</sup> Bernard Lewis (1990), “The Root of Muslim Rage”, *The Atlantic Monthly*, s. 48, <https://cdn.theatlantic.com/media/archives/1990/09/266-3/132675122.pdf>, ET. 11. 05. 2022; Salah Ed-Din Abdallah Nefeily, “The Notion of ‘Clash of Civilizations’: A Critical Analysis”, *Al-Azhar University*, s. 141, [https://www.academia.edu/43817188/The\\_Notion\\_of\\_Clash\\_of\\_Civilizations\\_A\\_Critical\\_Analysis\\_By\\_Dr\\_Salah\\_Ed\\_Din\\_Abdallah\\_Nefeily\\_](https://www.academia.edu/43817188/The_Notion_of_Clash_of_Civilizations_A_Critical_Analysis_By_Dr_Salah_Ed_Din_Abdallah_Nefeily_), ET. 30. 10. 2021.

Köktendinci hareketlere bu noktada bakılacak olursa “laikliğin, siyasal ve sosyal kalıpların, bilimsel kültür ve ekonomik kalkınmanın yarattığı karışıklığa karşın güven duyulan, yaşanan kimlik kaybı ile başa çıkabilmenin yoludur.”<sup>57</sup> Bu noktayı açacak olursak “dinin uyanışı; laiklik, kişinin çıkarlarına düşkünlüğü ve ahlaki göreceliliğe karşı tepki olarak düzen, disiplin, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma gibi değerlerin öne çıkarılmasıdır. Bu fikir yürütme penceresinden bakıldığında, dini gruplar bürokratların karşılayamadığı bu tip ihtiyaç ve gereksinimleri karşılamaktadır. Öyle ki sosyal hayatın ve sivil toplumun düzeninin bozulması köktendinci hareketlerce doldurulan boşluklar ortaya çıkarmaktadır.

Doldurulan bu boşlukların yanında modernleşmenin sahip olduğu travmalar da söz konusudur. Ekonomik, sosyolojik ve psikolojik travmalarına ek olarak ise dini uyanışın nedenleri arasında Batı’nın mevcut gerilemesi, SSCB’nin dağılması ve komünizmin çöküşü de sayılmaktadır. Bu çöküş ile oluştuğu fark edilen boşluk, “batı tarafından Neo-Ortodoks ekonomik ve demokratik siyasal kurumlar ile doldurulmak”<sup>58</sup> gibi bir yola gidildiyse de Batılı olmayan kültürlerdeki yansıması belirsiz kalmıştır. Çünkü insanlar komünizmi “son büyük laik Tanrının en büyük başarısızlığı”<sup>59</sup> olarak görmekteydi. Dolayısıyla ideolojinin yerini din, laik ulusalcılığın yerini ise dini ulusalcılık almıştır.

Huntington’a göre dinin uyanışı öyle bir hal almıştır ki içerisinde yer alan gruplar toplumun tüm tabakalarına yayılmıştır. Zira dinin uyanışında her kesimden insan mevcuttur. Fakat en çok ortaya çıkan grup kente yeni göç etmiş gruplardır. Çünkü bu gruplar dini grupların ekonomik ve sosyal desteği ile rehberliğine duydukları ihtiyaç diğer gruplara oranla daha fazladır. Bu neden ışığında Karl Marks’ın “din halkların afyonudur” söylemi dinin yeniden uyanışı adına geçersiz kılınmıştır. Çünkü hem Regis Deloy’un söylediği gibi aslında “zayıfların vitaminidir”<sup>60</sup> çünkü kente yeni göç eden grupların rehberliğe olan ihtiyaçlarını ve dahi aitlik duygularını tatmin etmektedir hem de kalkınmanın motorudur.

Dini yükselişin içerisinde yer alan bir diğer grup ise işleri iyi olan orta sınıf olarak ele alınabilir. Zira din yeni yükselişte olan seçkinlere yön gösteren en önemli araç olarak görülmektedir ve tabii bu tip Batı dışında kalan toplumlarda din aynı

---

<sup>57</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 135.

<sup>58</sup> age. s. 138.

<sup>59</sup> age. s. 139

<sup>60</sup> age. s. 140.



zamanda batıya karşıtlığın da anahtarıdır. Fakat bu tavır modernliğin değil, aksine Batı'nın yoz olduğu iddia edilen kültürünün reddedilmesidir. Çünkü Batılı olmayan medeniyetler biz modern olacağız ancak batılı olmayacağız demektelerdir.

Huntington'a göre, Batıya karşı dini yükseliş ile ortaya çıkan, Batıya meydan okuyan medeniyetlerden "Müslümanlarda kitlesel olarak kimlik, anlam, istikrar, gelişme gibi tüm kavramların temel kaynağı İslam'dır"<sup>61</sup> Ona göre İslam çözümdür. Bu durum İslam içerisinde çözüm bulma gayretinin bir ürünüdür. Açıklamak gerekirse, Batının reddi, modernliğin kabulü ve dahi modern dünyada yaşam rehberi olarak İslam'a bağlı hareket edilmesidir. İslam'a yönelen hükümetlerin, eğitim kurumlarının çoğalması bu duruma eşlik etmektedir. Oluşan bu göstergelerin, İslam devletleri ve toplum arasında uluslararası dayanışmanın artırılması çabalarını içerdiğinden bahsedilmektedir.

Bu sebeple "La Revenche des Dieux" adı verilen Türkçesi "Tanrıların rövanşı" olan kavram küreseldir. Ancak "Tanrı-Allah-intikamını İslam toplumu yani ümmetinden daha sert almıştır."<sup>62</sup> Çünkü "İslami yeniden doğuş, kutsal kitaplar, mükemmel toplum uzak görüşlülüğü, ılımlı reformcu gruptan, şiddet içeren radikal çizgiye dek değişen ideolojik çizgisiyle Marksizm'i andırmaktadır."<sup>63</sup> Hem İslamiyet'te hem de Marksizm'de var olan, bozulmuş kurumlara ve yozlaşmaya karşıtlık söz konusudur. "Çok daha saf bir döneme dönmek adına istek duyulmaktadır. İki de çalışma ve disiplini övmektedir. Orta sınıfa hitap ettiği görülen farklı kollara ayrılırlar."<sup>64</sup> İslamiyet'e ilişkin olarak verilebilecek bu ayrılmaya örnek; Şii ve Sünni Müslümanlardır. Bunun yanında ise yaşanan "Tanrıların rövanşı" kavramı İslam ve Hristiyanlıkta ortak olarak oluşturulmak istenen "Manastır kültürü"<sup>65</sup> ile de paralellik göstermektedir. Bu sayede köklerinden kopmuş olan kente yeni göçen gruplara İslam'ın onurlu yeni bir kimlik sağlamadığı savı mevcuttur.<sup>66</sup>

İslam'da görülen bu yeni kimlik sağlama durumuna ilişkin olarak dünyada "1970'ler ve 1980'ler boyunca demokratikleşme yaygınlaşmış, ancak Müslüman ülkelerde etkisi sınırlı kalmıştır."<sup>67</sup> Çünkü Müslüman ülkelerde İslamcı hareketlerin

---

<sup>61</sup> age. s. 153.

<sup>62</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 110.

<sup>63</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 154.

<sup>64</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 111.

<sup>65</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 155.

<sup>66</sup> age. s. 158.

<sup>67</sup> age. s. 159.

iktidara gelmesi bu dönemde kendini göstermeye başlamıştır. Bunun sebebi olarak ele alınacak argüman ise “artan petrol fiyatları, değişen uluslararası çevre ve otoriter rejimlerin başarısızlığıdır.” Öyle ki İslami hareketler otoriter rejimlerin güçlü bir muhalefeti olmuştur. Örneğin İran’da Şah rejiminin bitmesine Humeyni ön ayak olmuştur. 1980 ve 1990’lara gelindiğinde ise Müslüman ülkelerde İslamcı hareketler muhalefeti tümüyle ele geçirmiştir. Bunun önünü açan gelişme ise sosyalist ve komünist rejimlerin itibarını kaybetmesi ve 1800’lerden beri süre gelen İslam’ın kültürel alt yapısı ve Batıya karşı var olan sevmemek ve uyum sağlamamak isteğidir. Bahsi geçen bu “yeniden doğuşun gücü ile İslamcı hareketin çekiciliği, Müslüman devletlerin hükümetlerini İslamcı hareket, kurum ve sembolleri teşvik etmeye ve uygulamalarını rejimlerine dâhil etmeye itmektedir.”<sup>68</sup>

İslam’da görülen bu yeniden uyanış hem modernleşmenin bir ürünü hem de modernleşmeye dair bir çabadır. Artan kentleşme, sosyal mobilizasyon, eğitim ve okur- yazarlık düzeyi ve iletişim dolayısıyla Batı ile olan ilişkiler bu modernleşme çabasının nedenleri halini almıştır. Bu nedenle klan, köy ve kabile bağlarını zayıflatarak, kimlik krizi ortaya çıkmıştır. Bu noktada çoğalan maddi manevi gereksinimler İslamcı refah örgütleri tarafından karşılanmıştır. Bu durumda Müslümanlar modernleşmenin pusulasını ve işlemlerini sağlamak için İslamcı düşünce, uygulama ve kuramlara dönme ihtiyacı duymuşlardır.

Huntington, ayrıca tezinde İslam’ın yeniden uyanışının batının azalan iktidar ve prestijinden kaynaklandığını iddia etmiştir. Zira batının ortadan kalkan bu iktidarı sebebi ile kurumları da göz alıcılığını yitirmiştir. Böylece Müslüman halkın iktidar ve refahı artmıştır. Sonucunda ise yıllardır Batı ve İslam arasında süre gelen hükmeden- hükmedilen ilişkisi tersine dönmüştür. Ancak artan nüfus ve refah ile kaynağa olan ihtiyacın artması, Müslüman medeniyete mensup devletler ile sınır komşusu olan devletlerarasında çatışmalara sebep olmaktadır.

Bu refah artışı ve yükselmeye ilişkin medeniyetler çatışması içerisinde yer alan genel kanı ise aslında hiçbir toplumun kalkınmasının sonsuza dek sürmeyeceğine dair ön kabuldür. Çünkü hiçbir dini uyanış ve kültürel canlanmada sonsuza dek sürmez. Batının yükselişinin sürmediği gibi. Bu nedenle İslami canlanma bir yerde durağanlaşacak ve ister istemez tarihe gömülecektir. Huntington’a göre “demografik itici güç yirmi birinci yüzyılın ikinci yarısında kaybedilecektir. Bu kayıp ile militan ve

---

<sup>68</sup> age. s. 161.

göçmenlerin sayısı azalacaktır.”<sup>69</sup> Dolayısıyla İslam ve Batı arasındaki ilişkilerin düzlemi daha az fiziki, daha az çatışmaya dayanacak bir hale dönüşecek ve Soğuk Savaş -Soğuk Barış- halini alacaktır.

Bu öngörüye ilişkin olarak Müslümanlar ortak olarak sahip oldukları ve Müslüman olmayanlardan kendilerini ayıran özellikler konusunda daha bilinçli olacaklardır. Böylece İslam’a daha bağlı kuşaklar ortaya çıkacak ve yerleşme daha da güçlenecektir. Ayrıca İslam’ın demografik büyüme hızı hem kendi toplumunun içinde hem de komşularında istikrar bozucu bir etken olmaya devam edecektir. Çünkü insanlar kimlik kriziyle uğraşırken kan ve inanç bağlarına ve aileye önem vermektedir. Bu koşullarda halklar ataları, dini değerleri ve kurumların kendilerinininkine benzeyen haklar ile bir araya gelirken bu özellikleri farklı olan halklardan uzak dururlar. Örnek olarak; “Kültürel olarak Avrupa’nın parçası olan Avusturya, Finlandiya ve İsveç Soğuk Savaş boyunca Batıdan ayrı kalmış, ancak artık AB içerisinde akrabalarına katılmaları verilebilir.”<sup>70</sup> Ayrıca Müslüman Türkiye’nin AB içerisinde istenmeme sebebi de budur. Buradan çıkarılabilecek olan sonuç ise bir süreliğine unutulmuş kökler ve bağlar, insanların kendilerini bilinmezliğin ortasından kurtarmak için yeniden ortaya çıkmıştır.

Ortak kültür ve özelliklerinin halklar arasında işbirliğini kolaylaştırırken, Kültürel farklılıkların ise ayrılık ve çatışmalara meyyal olduğuna ilişkin argümanlar söz konusudur. Bunlardan ilki “her medeniyet halkı çoğul ve birbirlerine rakip olabilecek kimliklere sahiptir. Akrabalık, mesleki, kültürel, kurumsal, bölgesel kimlikler veya ideolojiye dayalı kimlikler örnek verilebilmektedir.”<sup>71</sup> Zira mensubu olduğumuz toplumsal kesime bağlı olarak o grubu sevmenin ve kamusal duyguların temelidir. Öyle ki klanlar ve etnik gruplar ile kültürel kimliğin daha çok ön plana çıkması, ekonomik ve toplumsal modernleşmenin bir sonucudur. Modernleşme birey düzeyinde “yabancılaşma ve mobilizasyon sebebi ile daha anlamlı kimliklere ihtiyaç duyulmasına neden olur.”<sup>72</sup> Toplumsal düzeyde ise batılı olmayan ve kültürün yeniden canlanmasıyla sonuçlanır. Üçüncüsü ise “kişi, kabile, ırk, medeniyet düzeyi gibi hangi

---

<sup>69</sup> age. s. 169.

<sup>70</sup> age. s. 174.

<sup>71</sup> age. s. 178.

<sup>72</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 129.

düzeyde olursa olsun kimlik ancak bir ötekiyle bağlantılı olarak, yani farklı bir kişi, kabile, ırk ya da medeniyetle bağlantılı olarak tanımlanabilir.”<sup>73</sup>

Medeniyetin içinde olanlar biz ve medeniyetin dışında kalanlar ise onlar ayrımı insanlık tarihinin anahtarıdır. Bu nedenle insanlar kimliklerini etnik ve dini terimler ile tanımlamaktadır ve bu durum biz ve onlar ayrımını gözler görülür hale getirmektedir.<sup>74</sup> Bu konu dört nedenden kaynaklanır;

1. “Farklı algılanan insanlar karşısındaki üstünlük veya aşağılık duyguları,
2. Farklı olan veya olduğu düşünülen insanlardan duyulan korku ve güvensizlik,
3. Dil ve medeni davranış farklılıklarından kaynaklanan iletişim zorluğu,
4. Başka insanların motivasyon, toplumsal ilişki ve pratiklerine alışkın olmamak.”<sup>75</sup>

Huntington tezi içerisinde ele alınan diğer sav ise farklı medeniyetlere mensup devletler ve gruplar arasındaki çatışmaların kaynakları büyük ölçüde gruplar arasında daima çatışmalar yaratmış olan kaynaklar; “insanlar, toprak, zenginlik ve kaynaklar üzerinde denetim kurma isteğidir.”<sup>76</sup> Son sav ise çatışmanın insanların kaderi olduğudur. Dolayısıyla kendilerini tanımlayabilme motivasyonu için düşmana ihtiyaç duyarlar. İnsanların duyduğu düşman ihtiyacı, devletler özelinde ise dost ve düşman ülke ayrımına dayanmaktadır. Bu nedenle, 1990’larda dünyada en çok konuşulan konu bölgeselleşme olmuştur. Güvenlik boyutunda dünyada küresel çatışmalar önemini yitirmiş, yerini ise bölgesel çatışmalar almıştır. “ABD ve Rusya gibi büyük güçlerin yanı sıra Türkiye gibi, ikincil güçler de bölgesel güvenlik terimlerine başvurmaktadır.”<sup>77</sup> Bu noktadan yola çıkarak medeniyetlerin yapısına bakılacak olursa;

Huntington’ın medeniyetler çatışması kapsamında bahsettiği görülen kutuplaşmanın, kimlik temelli bir kutuplaşma olduğu anlaşılmakta ve ilgili grupların tam merkezinde yer alan ülkeler çekirdek devlet olarak adlandırılmaktadır. “Çekirdek devletler Soğuk Savaş sonrası dönemin süper güçleri olarak nitelendirilmekte ve içinde buldukları medeniyet grubunun kaynağı ve beşiği olarak tanımlanmaktadır. Çekirdek devletler medeniyetin durmakta olduğu çizgiyi, dost ve akraba ülkeyi

---

<sup>73</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 179.

<sup>74</sup> Samuel P. Huntington (1993), “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, C. 72, S. 3, s. 29, <https://doi.org/10.2307/20045621>.

<sup>75</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 180.

<sup>76</sup> age. s. 181.

<sup>77</sup> age. s. 182.

belirleyebilme, çatışma durdurabilme veya yakın durduğu devlete yardım etme eğilimleri görülen devletlerdir.”<sup>78</sup>

Çekirdek devletlerin sayısı ve rolleri medeniyetten medeniyete değiştiği gibi zaman içerisinde de değişir. Tarihsel olarak Batı'nın birkaç çekirdek devleti olmuştur. Ancak karşıtı olan İslam'ın çekirdek bir devleti mevcut değildir. Buna sebep olarak batının emperyalizmi ele alınabilirken, aynı zamanda İslam'ın kenetlenmekten yoksun bir bilinç olması da gösterilmektedir. Bunun yanı sıra İslam'ın çekirdek devletinin olmayışı<sup>79</sup> hem kendi medeniyeti hem de gayrimüslim medeniyetlerde önemli sorunlara sebep olmaktadır. Zira hem ekonomik anlamda artan refah ile geliştirdiği askeri teknoloji, hem de demografik artış sebebi ile ortaya çıkan kaynak ihtiyacı<sup>80</sup> sorunun altyapısını oluşturmaktadır. Öte yandan “İslam'ın bir kılıç dini olması da bu istikrarsızlıkların kaynağı olarak gösterilmektedir.”<sup>81</sup>

İslam'ın bir çekirdek devlete sahip olmaması gibi benzer özelliklerle kültürel olarak kendini anlamlandırmakta, kimlikleri sebebi ile sorun yaşayan ülkelerde söz konusudur. Huntington, medeniyetler çatışması tezinde bunları birkaç grup altında incelemektedir. Bunlardan ilki, yalnız ülkedir. “Yalnız ülkeler diğer bölge medeniyetleri içerisinde hiçbir ortak özellik barındırmayan bu sebeple de medeniyet gruplarına ait olmayan ülkelerdir.”<sup>82</sup> İkinci grup ise ayrık ülkedir. “Ayrık ülkelerde iki veya daha fazla medeniyete mensup olan büyük gruplar, esasen biz farklı bir halkız ve farklı bir yere aitiz düşüncesini barındırmaktadır.”<sup>83</sup> Bu durumun yarattığı kendini bu ülke içerisine ait hissetmeme ile görülen medeniyetin halkın üzerindeki itici gücü bu grupların ayrılmalarına yol açmaktadır. Zira bir başka medeniyette kendilerini ait hissettikleri grupların çekiciliği de bu noktada önem arz etmektedir.

Son olarak bahsi geçen ülke ise, bölünmüş ülkedir. Bölünmüş ülkelerde ise durumun tam tersi görülmektedir. “Öyle ki, tek bir medeniyet grubu içerisinde yerleşilmesine sebep olan tek ve başat bir kültüre sahiptirler.”<sup>84</sup> Ancak ülkenin liderleri, ülkenin başka bir medeniyete kaymasını istemektedirler. Zira “bizler tek bir halkız, tek bir yere aitiz ancak bu yeri değiştirmek istiyoruz demektedirler.”<sup>85</sup> Bu

---

<sup>78</sup> age. s. 191.

<sup>79</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 177.

<sup>80</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 168.

<sup>81</sup> age. s. 395.

<sup>82</sup> age. s. 193.

<sup>83</sup> age. s. 196.

<sup>84</sup> age. s. 197.

<sup>85</sup> age. s. 196.

lkelerden liderlerinin genel söylemleri ise ülkelerinin bir köprü olduğudur. Huntington buradan yola çıkarak bölünmüş ülkenin kendi medeniyet temelli kimliğini yeniden tanımlamasının başarı ile sonuçlanabilmesi için üç Őartın sağlanması gerektiğinden bahsetmektedir.

1. “lkenin siyasi ve ekonomik elitinin bu değişimi desteklemesi ve istekli olması,
2. Halkın kimliğinin yeniden tanımlanmasına karşı çıkmaması,
3. Ev sahibi medeniyette bulunan başat unsurların bu dönüşümü kucaklamaya gönüllü olmaları, bu Őartlarıdır.”<sup>86</sup>

Bu Őartlar sağlandıktan sonra başlayacak olan “medeniyet değişikliği süreci, uzun sürecek ve kesintilere uğrayacaktır. Bununla birlikte siyasi, ekonomik, kültürel ve kurumsal olarak da sancılı olacaktır.”<sup>87</sup> nk bu tip medeniyet değişiklikleri bu zamana dek hep başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu noktada medeniyetlerin düzeni önem arz etmektedir. Zira Huntington ekirdek devletleri, yeni küresel siyasette büyük medeniyetlerin Soğuk Savaşın iki süper gücün günümüz siyasetindeki hali olarak nitelendirmektedir. “Medeniyet blokları içerisindeki devletler ise genel anlamda merkez devlet ya da devletlerin etrafında oluşan eş merkezli halkalar olarak dağılma eğilimindedir.”<sup>88</sup> Kabul edilmiş bir çekirdek devletten yoksun olan İslam’ın ise kimlik bilincini ve siyasi yapısını geliştiremediği görülmektedir.

Bu noktadan itibaren ele alınması elzem olan tez ise batının sınırlarının çizilmesi hususudur. Huntington’a göre “Avrupa, Batı Hristiyanlığının bittiği ve İslam ile Ortodoksluğun başladığı coğrafyada biter.”<sup>89</sup> Bu bölünme aslen Doğu ile Batı kilisesi arasındaki büyük dinsel bölünmeyi temsil etmektedir. Bu tanım ile birlikte Batı’nın dışında kaldığı görülen İslam adına altı çizildiği görülen nokta ise çekirdek devlete sahip olmadığı için kenetlenmekten yoksun bir bilinç olduğudur.

Bu nedenle modern Batıda siyasi bağlılığın zirvesi ulus devlettir. Ancak İslamiyet’te dinsel gruplar sebebi ile bağlılıklarda bir sorun söz konusudur. Batıda dinsel veya dinsel gruplara bağlılık azken İslam’da Lapidus’a göre “bir yanda klan, aile

---

<sup>86</sup> age. s. 197-198.

<sup>87</sup> age. s. 198.

<sup>88</sup> age. s. 225.

<sup>89</sup> age. s. 232.

ve kabile, diğer yanda ise geniş ölçekte kültür, din ve imparatorluklar vardır.”<sup>90</sup> Çünkü İslam’da bağlılığın belirleyici unsurları kabilecilik ve din olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten kabileler İslamiyet’te siyasal hayatın merkezinde yer almaktadır. Tahsin Bashir’e göre ise “siyasal hayatta bulunan bu gruplar sebebi ile İslam devletleri adeta bayrakları olan birer kabiledir.”<sup>91</sup> Ümmet bu noktada en büyük bağlılık bulunan grup olarak ele alınmaktadır. Kenetlenmenin görülmediği varsayılan İslam’da çekirdek devletin de var olmayışı İslam’ın zayıf noktasıdır.

Zira hem kendi içerisindeki hem de komşuları ile olan çatışmalarında büyük pay sahibidir. Çünkü Huntington’ın tüm görüşlerini üzerine inşa ettiği dost-düşman ayrımı, aynı olan gruplar olarak kabul gören çekirdek devletlerin merkezi etrafında toplanan ve bu devletlerin başrolde oldukları nüfuz alanlarına bölünmüş bölgelerin oluşturulduğu fay hatlarıdır. Çekirdek ülkesi olmayan İslam ise bu sebeple dost ve düşman ayrımını yapamamakta ve bu durum da çatışmaya meyyal bir ortam oluşturmaktadır.

Bu çatışmaların genel kabul edilen taraflarından biri olarak ele alınan Batının evrenselci yaklaşımı bu noktada önem arz etmektedir. Bu nedenle yeni dünya düzeninde farklı medeniyetlere mensup devletlerin ilişkileri yakın olmayacaktır, hatta düşmanca bir yapıya bürünecektir. Ancak bazı ilişkilerin diğerlerine nazaran daha az çatışmacı olacağı öngörüsü medeniyetler çatışması içerisinde ele alındığı görülen bir diğer savdır. “Çatışmalar mikro düzeyde İslam ve Ortodoks, Hindu, Afrika ve Batı Hristiyan komşular arasında, makro düzeyde ise Müslümanlar ve Batı arasında ortaya çıkacaktır.”<sup>92</sup> Burada ki asıl mesele Batı ve diğerleri ayrımıdır.

Sonuçta gelecekte yaşanacak olan çatışmalar Batının kibri ve İslam’ın hoşgörüsüzlüğünden ortaya çıkacaktır. Çünkü Batı diğerleri üzerinde köklü bir sömürge etkisine sahiptir. Ancak zamanla bu gücünü kaybetmeye başlamıştır. Buna karşın İslam ise demografik ve ekonomik olarak yükseliştedir. Dolayısıyla Batı dışı medeniyetler kendi yerli kültürlerine daha çok bağlanmakta, batının çekiciliği ise böylece ortadan kalmaktadır. Bu sebeple Batı ve diğerleri arasındaki uyumsuzluğun temeli batının evrensel bir kültür konusunda ısrarcı olmasıdır. “Batı bu noktada üstün konumunu ayakta tutmaya ve çıkarlarının tüm dünya cemaatinin çıkarları olarak

---

<sup>90</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 174.

<sup>91</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 257.

<sup>92</sup> age. s. 267.

tanımlamaya devam etmektedir.”<sup>93</sup> Nitekim Huntington’a göre Batının başka bir alternatifi de yoktur. Kendi çıkarlarını dünyanın çıkarları olarak gösterme eğilimine ilişkin örnek verilecek olursa; IMF gibi kurumlar ile kendi ekonomik politikalarını diğerlerine dayatmakta olması verilebilir.

Bu sebeptir ki batılı olmayan toplumlar, batıdan bağımsız olur olmaz ekonomik, askeri ve kültürel olarak devam eden Batı tahakkümünden de kurtulmak isterler. Nitekim Müslümanlar askeri olarak Batıya meydan okuyabilir konuma gelmenin kısa yollarını aramaktadır. Bu noktada batının görece azalan gücüne karşılık diğerlerinin artan özgüveni, ilişkilerde sorunlara yol açmaktadır. İslam için kendi medeniyetleri büyük ve köklü geleneklere sahip bunun yanında gücü ve özgüveni Batı karşısında artmakta dolayısıyla kendi çıkarları ile Batıninkiler çatışmaktadır. Çekirdek devleti olmayan İslam’ın bu noktada Batı ile ilişkileri ise ülkeden ülkeye değişmektedir. Zira genel bir politika belirleyecek merkezi söz konusu değildir.

Bu andan itibaren Batı ve diğerlerini birbirlerinden ayıran farklar Huntington tarafından öne sürülmektedir. Bunlar;

1. “Nükleer, biyolojik ve kimyasal silahlar ile bunları kullanmak ve dengelemek adına askeri üstünlüğü korumak,
2. İnsan haklarına saygı, demokrasiyi benimsemek konusunda diğerlerine baskı uygulayarak batı kurumlarını desteklemek,
3. Göçmen ve mülteci olan Batılı olmayanların sayısını kısıtlamak ve batının kültürel bütünlüğünü korumak,”<sup>94</sup> Başat farklar olarak söz edilen noktalardır. Batı bu üç alanda da kendi çıkarlarını korumakta güçlük yaşamaktadır. Çünkü terörizm ve nükleer silahlar batı dışı zayıfların silahları haline gelmiştir.

Öte yandan 1970’ler ve 1980’ler boyunca otuza aşkın ülke otoriter rejimlerden demokratik sistemlere geçmiştir. Bu durumun tetikleyicisi ise ekonomik kalkınmadır. Ancak “demokratikleşme eski Sovyet üyeleri gibi Hristiyan ve Batı etkisinin görüldüğü ülkelerde başarılı olmaktadır. Çünkü demokrasi batının sahip olduğu kültürel bir mirastır.”<sup>95</sup> Bu sebeptir ki Müslüman cumhuriyetler adına durum iç karartıcıdır. Zira İslam devletlerinde demokrasi engellenmektedir.<sup>96</sup>

---

<sup>93</sup> age. s. 268.

<sup>94</sup> age. s. 271.

<sup>95</sup> age. s. 283.

<sup>96</sup> Mohammad Ashraful Islam, “Book Review,” *University of Dhaka*, [https://www.academia.edu/6577391/Critical\\_Review\\_Clash\\_of\\_civilization\\_and\\_the\\_remaking\\_of\\_world\\_order](https://www.academia.edu/6577391/Critical_Review_Clash_of_civilization_and_the_remaking_of_world_order) ET. 28.10.2021.



İslam medeniyeti ile ilgili söylenebilecek olan bir diğer nokta ise demografik büyümesidir. Çünkü eğer demografi kader ise burada yaşanan değişimler tarihin motorudur.<sup>97</sup> On dokuzuncu yüzyılda demografik istilada egemen ırk batılılardı. Fetih, istila veya yok etme ile düşük nüfus yoğunluğu olan bölgelere yerleşmiş ve sömürge toprakları elde etmişlerdi.<sup>98</sup> Bu durum Batı'nın yükselişinin tek önemli boyutuuydu. Ancak 20. yüzyılda farklı bir dalgalanma söz konusu oldu. Sömürgecilik sonrası dönemde yeni kurulan devlet politikalarının sonucu olarak ortaya çıkan bu durum ile modernleşme ve teknolojik gelişme de bu dalgalanmayı tetiklemiştir. Tetiklenen bu dalgalanma ise göçtür. Myron Weiner'e göre “şayet göç ile ilgili tek bir kural var ise bu kural göçün bir kez başladıktan sonra hızla kendi akışını yaratmakta olduğudur.”<sup>99</sup> Bu nedenle “göçmenler ülkelerindeki akrabalarına nasıl göç edeceklerini söyleyerek iş ve kalacak yer bularak göç etmelerine teşvik etmektedir.”<sup>100</sup> Bu durum Weiner'e göre küresel bir göç krizidir.

Ancak Batı'nın göç ile ilgili tavrı belirsizdir. Çünkü 1970'lerde Avrupalı ülkeler genelde göçten yana olumlu tavra sahiptirler. Ancak 1980'lerin sonuna gelindiğinde yüksek işsizlik oranı ve artan göçmen sayısı ile bu göçmenlerin Avrupalı olmama durumu bu tavırda değişikliğe neden olmuştur.<sup>101</sup> Bu nedenle göçmenlerin yüksek doğum oranlarına sahip olmaları sorun teşkil etmektedir. Zira “batı artık tank ve ordular ile değil başka dil konuşan başka kültürlerden gelip başka tanrılara tapan göçmenlerce istila edilmektedir.”<sup>102</sup> Huntington bu konuya ilişkin olarak batıya ilerleyen Müslüman göçün hızla ve yoğun bir demografik artış ile seyrettiği, bu durumun da “Batı'nın İslamlaşma tehdidini”<sup>103</sup> yeniden hatırlattığı görüşünü benimsemektedir. Çünkü demografik dengede yaşanan herhangi bir değişiklik yani “bir grubun büyürken bir diğer grubun küçülmesi; politik, ekonomik ve toplumsal baskılar yaratır.”<sup>104</sup> Bu durumda çatışmalara meyyaldir.

Öte yandan, her ülke, içerisinde farklı medeniyetten gruplar barındırdığı için homojen değildir. Dolayısıyla çatışma kaçınılmazdır ve insanların kaderidir. Öyle ki Huntington göç ile ilgili olan çıkarımlarını buradan daha da ileriye götürerek dünyada

---

<sup>97</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 198.

<sup>98</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 292.

<sup>99</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 199.

<sup>100</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 293.

<sup>101</sup> age. s. 293.

<sup>102</sup> age. s. 294.

<sup>103</sup> age. s. 302.

<sup>104</sup> age. s. 389.

var olan bölünmüş nüfus alanlarının, göç sebebi ile bulanıklaştığı için birbirlerine denk düşmeyen bölge ve medeniyetler ortaya çıkardığını ileri sürmektedir. Huntington bu denk düşmeyen bölge ve medeniyetlere ilişkin olarak tezinde “çakışmayan bölge ve medeniyetler” terimini kullanmaktadır. Denk düşmeyen -çakışmayan- medeniyetler ve bölgelerin; “ekonomik, politik, demografik sebepler ile çatışmaya sebep olabileceği gerekçesi ile zorunlu göç, soykırım veya asimilasyon gibi olgular kullanılarak medeniyetlerin halkları ile bölge denk hale getirilmeli yani çakıştırılmalıdır.”<sup>105</sup> Böylelikle ekonomik, politik ve demografik açıdan homojen hatlar yaratılabileceği ve çatışmanın derinleşmesinin önüne geçilebileceği önerisinde bulunur.

Bu noktada medeniyetlerin arasında yaşanan güç dengelerinin değişimi Batının silahlanma, insan hakları, göç ve diğer çıkarlarını gerçekleştirmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple batı zararını en aza indirmek için “ekonomik kaynakları bir ödül ve ceza stratejisi”<sup>106</sup> ile kullanması, batılı olmayan devletlerin kendi aralarındaki farklılıkları kullanarak çatışma yaratmak veya çatışmayı kendi lehine çevirmesi şeklinde stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.<sup>107</sup>

Çünkü dünya medeniyetlere ve nüfus alanlarına bölünmüştür. Dünyanın bölünmüş olduğu bu nüfus alanları geriye gidildiği takdirde aslında kabilelerden oluştuğu, dolayısıyla da medeniyetlerin çatışmalarının birer kabile savaşı olduğu, Huntington tarafından öne sürülen savlardan biridir. Yeni dünya düzeninde “iki farklı medeniyet grupları, üçüncü bir medeniyete karşı çıkarlarını korumak, ortak amaçları adına sınırlı, belirli hedeflere yönelik stratejik ortaklıklar kurabilmektedir.”<sup>108</sup> Ancak yine de farklı medeniyetler arasında var olan ilişkiler dostane olmayacaktır. Bu duruma on üçüncü yüzyılda İspanyollarca verilen ad “La Guerra Friadır.”<sup>109</sup> İspanyollar 13. yüzyılda Müslümanlar ile hiç de kolay olmayan yan yana var oluşlarını tanımlamak adına kullandıkları, “Soğuk Barış” anlamına gelen bir terimdir. Nitekim 1990'lara geldiğinde ise batı ve İslam arasındaki ilişkiler bir medeniyet Soğuk Savaş halini almıştır. Bu sebeptendir ki güven ve barış bu iki medeniyet arasında nadiren söz konusu olacaktır.

---

<sup>105</sup> age. s. 194.

<sup>106</sup> age. s. 304.

<sup>107</sup> age. s. 304.

<sup>108</sup> age. s. 307.

<sup>109</sup> age. s. 305.

Huntington ise bu noktada medeniyetler arası çatışmanın iki şekilde ortaya çıkacağını söyler;

1. “Yerel (mikro) düzeyde; farklı medeniyetlere ait olan komşular arasında, bir medeniyetin farklı grupları arasında ya da eski medeniyetin kalıntıları üzerinde yeni bir medeniyet kurma girişiminde bulunan gruplar arasında ortaya çıkan çatışmalardır. Bu çatışmalar fay hattı savaşları olarak adlandırılmaktadır,
2. Küresel (makro) düzeyde; farklı medeniyetlerin büyük devletleri arasında yaşanan çatışmalardır. Buradaki sorunlar uluslararası politikanın klasik problemlerini içermektedir. Buradaki çatışmalar ise çekirdek devlet çatışmaları olarak adlandırılmaktadır.”<sup>110</sup>

Huntington’ın tezinde öne çıkan ise bunların arasından fay hattı savaşlarıdır. Çünkü küresel olarak dünya medeniyet kuşaklarına bölünmüştür ve bu kuşaklar birbirlerine zıt medeniyetlerin sınırlarından geçmektedir. Dolayısıyla bu sınırlar çatışmaya meyyalıdır. Bu medeniyet sınırları ve nüfuz alanları fay hattı olarak tanımlanmakta ve burada çıkan yerel ölçekteki mikro çatışmalar fay hattı çatışmaları olarak nitelendirilmektedir.<sup>111</sup> Medeniyet komşuları arasında çıkan bu çatışmalar bu nedenle önem arz etmektedir.

Bahsi geçen fay hattı çatışmalarında etkisi olduğu görülen sorunlar ise Huntington tarafından şöyle tanımlanmaktadır;

1. “Küresel gelişmelerin ve küresel uluslararası kuruluşların etkinliklerinin etkisi,
2. Silahsızlanma ve silah denetimi konusundaki uyuşmazlıklar ve silahlanma yarışında ortaya çıkan askeri güç,
3. Ticaret, yatırım ve diğer ekonomik konulara ilişkin oluşan anlaşmazlıkları da ortaya çıkaran ekonomik güç ve refah,
4. Bir medeniyet içerisindeki devletin, bir başka medeniyet içerisindeki soydaşlarını koruma, başka bir medeniyete mensup halka ayrımcılık yapma veya bir başka medeniyete mensup olan nüfusu topraklarından çıkartma çabaları,
5. Bir devletin kendi kültürünü bir başka medeniyetin halkına dayatarak benimsetmeye çalışması sonucu ile ortaya çıkan çatışma,

---

<sup>110</sup> age. s. 306.

<sup>111</sup> Eric Neumayer ve Thomas Plümper (2009), “International Terrorism and the Clash of Civilizations”, *British Journal of Political Science*, C. 39, S. 4, s. 714, doi:10.1017/S0007123409000751.

6. Zaman zaman ülke (toprak), çekirdek devletlerin fay hattı çatışmalarında en önemli katkıya sahip olan konudur.”<sup>112</sup>

Bahsi geçen bu altı özellik tarih boyunca insanların arasında yaşanan fay hattı çatışmalarının kaynakları olmuştur. Nitekim farklı medeniyetlerin devletleri söz konusu olduğunda kültürel farklılıklar çatışmayı şiddetlendirmektedir. Öyle ki burada “çatışma başladığında çıkan sürtüşmeler ‘onlara karşı biz’ şeklinde yeniden yapılandırılarak, vakadan vakaya değişen ilgili medeniyetin mevcut konuya ilişkin bilinci pekiştirilir. Bu durum güvenlik ikilemi ve nefret dinamiği yaratmaktadır.”<sup>113</sup> Öte yandan “Çekirdek devletler birbirleriyle rekabet ederken amaçlarına ulaşabilmek için medeniyet temelinde birleşen insanları bir araya toplama, üçüncü bir medeniyetten destek sağlamak, karşı çıkan medeniyetlerin içerisinde bölücülük çıkarmaya, bu medeniyetler ile ilişkilerini kesmeye ve uygun diplomatik, politik, ekonomik ve gizli eylemler ile bir propaganda karışımından yararlanmaya çalışılır.”<sup>114</sup> Zira çekirdek devletlerin savaşları iki durumda ortaya çıkmaktadır;

1. “Soydaş ülke (çekirdek devletlerde dâhil) ve yerel savaşçıların desteği ile yerel gruplar arasında çıkan fay hattı savaşlarının tırmanması ile
2. Çekirdek devlet savaşları, medeniyetler arasındaki küresel güç dengesinde meydana gelen değişikliklerden kaynaklanabilmektedir.”<sup>115</sup>

Bu noktada soydaş ülke ve diaspora kavramları Huntington’ın tezinde önemle üzerinde durulan kavramlardır. Bir arada olmak isteği, küreselleşmenin etkisinin yansımaları olan göç sebebi ile zorlaşmaktaysa da akraba devletlerin varlığı, soydaş ülke ve diaspora kavramları medeniyetlerin çatışmasında önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Huntington’ın, tezinde medeniyetlerin yeni yapısı ile bağlantılı olduğunu ileri sürdüğü bu kavramda, “40 yıl boyunca Soğuk Savaş döneminde süper güçlerin kendilerine yandaş ve müttefik kazanmaya, karşılarındaki rakiplerinin ise dost ve müttefikleri ile ilişkilerini kesmeye çalıştıklarından bahseder.”<sup>116</sup> Bununla birlikte yaşanan bu müttefik rekabeti çatışmalarının aşağı doğru -halka- nüfuz ederek derinleşmesine sebep olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Bu “derinleşme ile kızışan

---

<sup>112</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 306-307.

<sup>113</sup> age. s. 399.

<sup>114</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 208.

<sup>115</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 307.

<sup>116</sup> age. s. 408.

medeniyetler arası çatışma, Huntington'a göre akraba devletten yardım isteme eğilimine dönüşmektedir. Akraba devletlerin yardımları resmi, gayri resmi, askeri ve ekonomik olabilmekte; bu durum soydaş ülke sendromuna yol açmaktadır.”<sup>117</sup>

Dünyanın medeniyet temelli nüfus alanlarına bölünmüşlüğü, küreselleşme sürecinde sınırların silikleşmesi ile farklı medeniyetlerin içerisinde kendi medeniyetinden olmayan grupların varlığını ortaya çıkarmıştır. “Diaspora adı verilen bu gruplar 1990’lar boyunca görülmüş olan tüm fay hattı çatışmalarında yer alarak buldukları medeniyetler içerisinde iç siyasette etki göstermekte, genel olarak birincil düzey çatışma taraflarına destek vermekte ve bundan dolayı, çatışmaların seyrini değiştirme gücüne sahip oldukları çıkarımı yapılmaktadır.”<sup>118</sup>

Huntington’ın makro düzeyde gerçekleştiğini savunduğu bu fay hattı savaşlarının taraflarından olan İslam ve Batı ilişkilerine eğilmek önemlidir. Zira Batılı bazı insanlar, Batı’nın İslam ile değil aksine aşırı İslam ile sorunlarının var olduğunu öne sürmektedir. Ancak “1400 yıllık tarihleri boyunca bu iki medeniyetin ilişkileri her zaman fırtınalı olmuştur.”<sup>119</sup> Çünkü iki tarafta birbirlerinin her dönemde ötekisi olmuşlardır. Tarihi olan bu ilişkilerde “Batı’nın sömürgeciliğinin gerilemesi 1920’ler ve 1930’larda yavaşlamış, İkinci Dünya Savaşı sonrasında etkileyici bir ivme kazanmıştır. Ardından yaşanan Sovyetler Birliğinin dağılması ve bünyesinde bulundurduğu Müslüman ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları sonucunda artan Müslüman nüfus ile İslam ülkeleri ezici bir üstünlük elde etmişlerdir.”<sup>120</sup>

Sürmekte olan bu iki öteki medeniyetin arasındaki çatışmaların nedenleri arasında iki dinin doğası ve bu dinlere dayalı medeniyetler kaynaklı olduğu varsayımı yapılır. “Din ve politikayı aşan birleştirici bir yaşam tarzı olarak Müslümanların İslam kavramına karşın, bir Batılı Hristiyanlık kavramı olan Tanrı ve Sezar’ın birbirlerinden ayrı oldukları kavramı arasındaki farklılığın ürünü, taraflar arasında süre gelen çatışmalardır.”<sup>121</sup> Ancak bu çatışmalar, bunun yanı sıra benzer noktalardan da kaynaklanmaktadır. Öyle ki “İslam ve Batı yandaşlarını tek doğru inanca döndürmek için çalışmaları gerektiğine inanan misyoner dinlerdir.”<sup>122</sup> Ayrıca İslam fetih ile

---

<sup>117</sup> age. s. 381; Mian Muhammad Tahir Ashraf (2012), “The Clash of Civilizations? A Critique”, *Pakistan Journal of Social Sciences*, C. 32, S. 2, s. 522. [https://www.researchgate.net/publication/273452087\\_The\\_Clash\\_of\\_Civilizations\\_A\\_Critique](https://www.researchgate.net/publication/273452087_The_Clash_of_Civilizations_A_Critique), ET. 28.10.2021.

<sup>118</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 410.

<sup>119</sup> age. s. 308.

<sup>120</sup> age. s. 309.

<sup>121</sup> age. s. 310.

<sup>122</sup> age. s. 311.

dünyada yayılmıştır. Öte yandan Hristiyanlık da fırsat bulduğunda aynı şekilde genişlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla cihat ve haçlı seferleri birbirlerine benzerdir. Dolayısıyla benzer yollar izleyen ve benzer amaçları olan bu medeniyetler hem birbirlerinin ötekisi oldukları için hem de birbirleriyle ortak özellikler barındırdıkları için çatışma halindedirler.

Soğuk Savaş sonrasında ideolojilerin ve düşünce sistemlerinin önemini yitirmesi ve Batı'nın sömürge gücünün azalması ile ortaya çıkan durum İslami diriliştir. İslami diriliş Müslümanlara Batıninkilerle kıyaslandığında kendi medeniyetlerinin ve diğerlerinin ayırıcı nitelikleri ve önemine dair güven tazelemeleri adına alan sağlamıştır. Bununla birlikte Batı'nın kendi kurum ve değerlilerini evrenselleştirme, askeri ve ekonomik üstünlüğünü korumak üzerine çabaları, eş zamanlı olarak Müslüman coğrafyadaki oluşan çatışmalara müdahale etme isteği Müslümanlarda bir öfkeye yol açmaktadır. Var olan nefret dinamiği ve güvenlik ikilemi de böylece ateşlenmektedir. Zira komünizmin çökmesi, Batı ve İslam'ın ortak düşmanını ortadan kaldırmıştır. Böylece iki taraf ortak bir düşmanın eksikliği ile birbirlerini tehlike olarak algılamaya başlamışlardır. Dolayısıyla İslam ve Batı arasında dirilen çatışmaların nedenleri temel güç ve kültür sorunlarında yatar. Eğer İslam, İslam olarak kalır, Batı da Batı olarak kalırsa bu temel çatışma tarihte olduğu gibi gelecekte de ilişkilerini belirleyecektir.

Batı ve İslam arasındaki çatışmaların “silahlanma, insan hakları ve demokrasi, petrolün kontrolü, göç, İslamcı terörizm ve Batı müdahalesi gibi daha kapsamlı bir hal almasından önce, aralarındaki en büyük mesele toprağın denetimiydi.”<sup>123</sup> Müslümanlar, Batı'nın gücünden ve bu gücün toplum ile inançları üzerinde oluşturduğu etkiyi tehlike olarak algılayarak endişe duyarlar. “Batının kültürünü yozlaşmış, ahlaki olarak çökmüş ve ayartıcı bulurlar.”<sup>124</sup> Bu sebeptir ki, kendi yaşamları üzerindeki etkisine direnmektedirler. Onlar için Batı tanrısız Batıdır ve tüm sorunların kaynağı ise Batı'nın bireyciliğidir. Bu noktada giderek artan Batı karşıtlığı, özellikle Müslüman aşırıların oluşturduğu İslam tehdidinden Batı'nın duyduğu giderek artan kaygısıyla da örtüşmektedir. Çünkü İslam nükleer silahlar, terörizm ve göçmen sorunun sebebi olarak görülmektedir. Bu sebeptir ki, İslam Batı'nın küresel

---

<sup>123</sup> age. s. 313.

<sup>124</sup> age. s. 315.

karşıtı-hasmı-olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla, Batı'nın sorunu İslami köktendincilik değil, bizzat İslam'ın kendisidir.

Soğuk Savaş sonrasında çok kutuplu ve çok medeniyetli dünya, Soğuk Savaş'ta olduğu gibi derin bir bölünme içerisindeydi. Müslümanların demografik, Asya'nın ise ekonomik yükselişi devam ettiği sürece, Batı ve meydan okuyan medeniyetleri arasındaki çatışmalarda küresel politikaların bölünme merkezleri olmaya devam edecektir çıkarımı yapılmaktadır. Bu sebeptendir ki, Batı ve İslam arasında yaşanan düşük yoğunluklu çatışmalar, gelecekte de devam edecektir.

Buradan yola çıkarak, Huntington medeniyetler ve çekirdek devletleri arasındaki ilişkilerin karmaşık ve belirsiz olduğunu söylemektedir. Zira bir medeniyetin mensubu olan halklar bir başka medeniyet ile olan ilişkileri için kendi medeniyetinin çekirdek devletlerini takip edecektir. Ancak "her medeniyet birbiri ile aynı ilişkileri kurmasa da ortak çıkarlar ya da üçüncü bir medeniyete mensup ortak düşmanın varlığı işbirliği yaratabilmektedir."<sup>125</sup>

Klanlar, kabileler, etnik gruplar, dini cemaatler ve uluslararası savaşlar her çağda ve her medeniyette hüküm sürmüştür. Bu nedenle insanların kimliklerinden köklenirler. Nitekim fay hattı savaşları olarak nitelendirilen bu medeniyet savaşları farklı dinden insanları barındırması sebebiyledir ki gelecekte de farklı din ve medeniyetten gruplar arasında yaşanacaktır. "Bu çatışmalar, taraf olmayanların doğrudan çıkarlarına ilişkin daha geniş ideolojik ya da politik meseleleri barındırmamaları bakımından tikelci olma eğilimi taşırlar."<sup>126</sup> Bunun yanında temelde kimlik meseleleri, olayların gidişatına bağlı olduğu için saldırgan ve kanlı olabilme eğilimindedirler. Uzun sürerler, ateşkes ile kesintiye uğrayabilseler de yeniden başlarlar.

Bahsedilen süreçte ise çatışmaya taraf olan devletlerin dereceleri değişiklik gösterebilmektedir. Huntington tezi içerisinde bu hususa ilişkin üç ayrım yapar. Fay hattı savaşlarında görülen "çatışmalarda fiilen var olan birincil düzeyli katılımcılar, onlar ile doğrudan bağlantılı olan devletler olan ikincil düzeyli katılımcılar ve akraba devletler olarak nitelendirilen üçüncül düzeyli katılımcıların"<sup>127</sup> varlığından dolayı çok taraflı olması sebebi ile fay hattı çatışmalarının medeniyet içi çatışmalara oranla şiddetlenme eğilimi daha yüksektir. Huntington, fay hattı çatışmalarında birincil

---

<sup>125</sup> age. s. 367.

<sup>126</sup> age. s. 378.

<sup>127</sup> age. s. 410.

düzyeyde bulunan tarafların; “insan, silah ve ekonomik eksiklikleri”<sup>128</sup> göz önüne alındığında, bu konuda yapılacak bir dış yardımın savaşıın seyrine etki edebileceğini iddia etmektedir. Öte yandan, “ikincil ve üçüncül düzey hükümetlerin meseleye ilişkin çıkarları farklılık gösterebilmektedir; çatışmanın birincil düzey taraflarına destek sağlayarak savaşıa girmesi ya da savaşıın kontrol altına alınmasına yönelik olarak tarafları ikna etmeye çalışabilmektedir.”<sup>129</sup>

Fay hattı savaşları aynı zamanda farklı medeniyetlerin devletleri veya grupları arasındaki cemaat çatışmalarıdır. Zaman zaman halkların kontrolünü elde etmek için kullanılabilir. Ancak en belirgin hali belirli bir bölgenin kontrolü olarak karşımıza çıkmaktadır. “Taraflardan biri bu noktada kesin bir askeri zafer elde edecek olursa, bu durum soykırım olasılığını artırır.”<sup>130</sup> Bu tip çatışmaların müzakere ve uzlaşma ile çözümleri zordur ve eğer bir anlaşma yapılacak olursa uzun ömürlü olmaz. Bu nedenle Huntington, fay hattı savaşlarının son bulmasına ilişkin olarak, tüm savaşların son bulmak zorunda olduğu varsayımında bulunmakta ve fay hattı çatışmalarının son bulmasına yönelik bir döngü ortaya koymaktadır. “Kızışıma, genişleme, politik yollar ile kontrol altına alınma, kesilme ve çözüme süreçleri bu döngü içerisinde sayılmaktadır.”<sup>131</sup> Bu süreçler genelde art arda gelişir ve bir kez başlayınca fay hattı savaşları kendilerine ait bir seyirde bir etki ve tepki biçiminde gelişme eğilimine girerler.

Döngünün gelişiminde “İlk olarak, birincil düzey taraflar arasında fay hattı çatışmalarının kızışıma eğilimi göstereceğini, ardından akraba ülkeler olarak nitelendirilen ikincil ve üçüncül tarafların katılımı ile genişleyeceğini, sonrasında ise tarafların uzlaşma çağrısı ile kontrol altına alınacağını “sonuçta da her savaşın son bulacağı”<sup>132</sup> varsayımında olduğu gibi çözüleceği iddiasında bulunmaktadır. Ancak, fay hattı çatışmalarının akraba devletlere, soydaş ülke ve diasporalara yansması ve etnik temellere sahip olması sebebi ile çözümleri zorlaşan, dolayısıyla bir süreliğine son bulma eğilimine girip yavaşlayan fakat tamamen çözüme ulaştırılamayan bir çatışma döngüsü söz konusu olduğu iddia edilmektedir.”<sup>133</sup> Fay hattı çatışmalarının son bulması için ya “tarafların tamamen tükenmesi ya da iki tarafın da uzlaşmasını

---

<sup>128</sup> Samuel Huntington 1996, age. s. 273.

<sup>129</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 410.

<sup>130</sup> age. s. 440.

<sup>131</sup> age. s. 399.

<sup>132</sup> age. s. 439.

<sup>133</sup> age. s. 379.



sağlayacak güçte bir üçüncü tarafın arabuluculuğu<sup>134</sup> gerekmektedir. Bu sebeptendir ki fay hattı savaşları ideolojik savaşlardan farklıdır. Fay hattı savaşlarının ideolojik çatışmalardan iki farkı söz konusudur;

1. “Cemaat savaşları etnik, dinsel, ırksal ya da dilsel gruplar arasında çıkabilirken, fay hattı savaşlarında din birincil medeniyet tanımlayıcısı olduğu için, bu tip savaşlar hep farklı dinden olan gruplar arasından çıkar.
2. Fay hattı savaşlarının şiddeti ve sıklığı, farklı tanrılara olan inançlarla artmaktadır.”<sup>135</sup>

Huntington, fay hattı savaşlarının taraflarından olan İslam’ın sınırları içerisinde, Müslümanların komşuları ile barış içerisinde yaşamak konusunda sorunlar yaşadığını gözlemlediğini ileri sürmektedir. Öyle ki Müslümanları içeren medeniyetler arası çatışmalar, Müslüman olmayan medeniyetlerin tümü arasındaki çatışmaların üç katıdır. Sonuç olarak “İslam’ın sınırları kanlıdır.”<sup>136</sup>

Bu durumun beş adet nedeni olduğu medeniyetler çatışması içerisinde öne sürülmektedir.

1. “İslam kılıç dinidir. Askeri erdemleri yüceltmektedir. Çünkü Muhammed’in kendisi de bir savaşçı ve komutandır. Zaten inançsızlara karşı savaşmayı öğütleyen cihat kavramını öne çıkarmaktadır. Ancak İsa’da bu hususa ilişkin bir şey yoktur,
2. Müslümanların, fethedilen ve din değiştirmeye zorlanan farklı halklar ile iletişime girmesine sebep olmuştur,
3. Müslüman ülkelerin, Müslüman olmayan azınlıklara ve Müslüman olmayan ülkelere Müslüman azınlığa karşı tavrı neredeyse aynıdır. Zira Dar’ül İslam ve Dar’ül Harp arasında kesin bir ayırım vardır. Bu durum İslam’ın sindirilemezliği olarak adlandırılır,
4. İslam’ın çekirdek devletinin eksik olması ve Batı karşıtı tavrı koordine eden merkezlerinin yokluğu,
5. Müslüman toplumlardaki yaşanan demografik patlama ve şiddet istikrasızlığın doğal kaynağıdır.”<sup>137</sup>

---

<sup>134</sup> age. s. 440.

<sup>135</sup> age. s. 380-381.

<sup>136</sup> age. s. 387; Kristin M. Bakke (2005), “Clash of Civilizations or Clash of Religions?”, *International Studies Review*, C. 7, S. 1, s. 88, <http://www.jstor.org/stable/3699628>, ET. 26. 10. 2021.

<sup>137</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 395-398.

Huntington bu noktada kimlik kavramının ve medeniyet bilincinin önemli olduğunu öne sürmektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında kimliklerin yeniden tanımlanan, Büyük İnan ve Büyük Ermenistan gibi söylemlerin ortaya çıktığı görülmektedir.<sup>138</sup> Zira fay hattı savaşlarının tetikleyici unsurlarından biri de kimlik siyaseti olarak tanımlanmaktadır. Tarafları arasında aynı medeniyetten kimliklerini din ile tanımlamış gruplar var olmaktadır. Bu savaşlara “kimlik savaşları” adı verilmektedir. Şiddet artarken başlangıçta tesadüfi görülen durumlar, onlara karşı biz gibi özel bir biçimde yeniden tanımlanma eğilimindedirler. Böylece grup bağlılığı artar. “Etnik ve dilsel olarak yapılan atıflar, liderlerce artırılmakta ve nefret dinamiği derinleştirilmektedir.”<sup>139</sup> Fay hattı savaşları tanımı gereği daha geniş bağlantılar barındıran yerel gruplar arasındaki yerel savaşlardır ve çatışmaya meyyal olan medeniyet sınırları söz konusudur. Nitekim “şiddetin alevlenerek topyekûn savaşlara dönüşme, yavaşlayarak düşük yoğunluklu bir hal alabilme ve kasvetli bir nefrete dönüşme eğilimi olduğu öne sürülmektedir.”<sup>140</sup> Bu nedenle kültürler arası yaşanan bir savaşta kaybeden hep kültürdür.

Dolayısıyla Batı, Batılı olmayan grupların meydan okuması ile karşı karşıyadır. Öyle ki asimilasyona gönüllü olmayan ve kendi kültürel değerlerine bağlılığını devam ettiren göçmenler bu meydan okumayı gerçekleştirmektedir. Batı'nın maruz kaldığı bu meydan okumalar ve kaybettiği üstünlüğü görece azaltabilmek adına, Batıda meydana gelecek anlamlı bir politik bütünleşmenin, ekonomik ve askeri alandaki etki kaybını da dengeleyeceği görüşü, Huntington tarafından öne sürülen bir diğer savdır.

Tüm bu bahsi geçen medeniyetlerin benzer süreçleri vardır. Doğar, büyür ve yok olurlar. Ancak Batı'nın modernliği icat etmesini, küresel çapta genişlemesini ve diğer devletlerin örnek alındığı bir konumda olmasını sağlayan “Hristiyanlık, bireycilik, çoğulculuk ve hukuk devletidir.”<sup>141</sup> Bunlar yalnızca Batıya özgüdür ve benzersizdir. Bu nedenle Batı dışında kalan medeniyetler bu kavramları kullanarak gelişim gösteremeyeceklerdir.

Kısaca yaklaşmakta olan bu yeniçağda medeniyetler arasında “büyük savaşlardan kaçınmak, çekirdek devletlerin diğer medeniyetlerin çatışmalarına

---

<sup>138</sup> age. s. 177.

<sup>139</sup> age. s. 468.

<sup>140</sup> age. s. 379.

<sup>141</sup> age. s. 268.

müdahale etmekten uzak durmaları”<sup>142</sup> ile mümkün görünmektedir. Zira Huntington’a göre, “çekirdek devletlerin diğer medeniyetlerin arasında yaşanmakta olan çatışmalara müdahil olmaması barışın birinci kuralıdır. Barışın diğer kuralı ise çekirdek devletlerin medeniyetlerinin devletleri veya grupları arasındaki fay hattı savaşlarını kontrol altına almak veya durdurmak için müzakereyi öngören ortak arabuluculukta bulunmalarıdır.”<sup>143</sup> Özetle, çok medeniyetli bir dünyada evrenselci tutumun bırakılması ve çeşitliliğin kabul edilerek ortaklıkların aranması önemlidir. Aksi halde Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan bu yeni kimlik temelli dini kutuplaşmanın yarattığı bölünmeler ve fay hatları her daim çatışmaya meyyal olma eğilimi göstermeye devam edeceklerdir.

Huntington’ın anılan tezinin ana bileşenlerinin aktarılmasından, özetle şu çıkarımlar elde edilebilmektedir: Ulus devletlerin yükselişi ile birlikte görülmeye başlanan etnik kutuplaşmalar Soğuk Savaş’ta yerini ideolojik kutuplaşmalara bırakarak dünyayı iki büyük medeniyete bölmüştür. Ancak 1990’larda Soğuk Savaş’ın bitimi ile yıkılan bu iki medeniyet gruplara ayrılmış ve dünya fay hatları ile yeniden şekillendirilmiştir. Bu noktada batının görece düşüşü ile eş zamanlı olarak İslam medeniyetinin ekonomik ve demografik yükselişi ile meydan okuması, ulus devletleri aşan söylemler ortaya çıkarmış ve bu durum dünyanın türlü alt bölgelerinde medeniyetlerin çatışmasına sebep olmuştur. Huntington’ın teorik/kavramsal “boşluk doldurduğu,” batıya yeniden diriliş fırsatı vermek adına bir karşıt ve/veya düşman yaratmak saikiyle işe koştuğu tezinde, dünyayı yedi medeniyete ayırdığı anlaşılmaktadır.

Bu zemin üzerine, Samuel Huntington’ın medeniyetler çatışması tezinde yararlandığı görülen yer verilmiş savlar ile tezinde örneklerden biri olarak ele alınan, Kafkasya bölgesinde uzamış çatışma örneklerinden biri olan Dağlık Karabağ çatışması ve çatışmanın ortaya çıkmasının sebepleri ve bölge dinamikleri incelenecektir.

---

<sup>142</sup> age. s. 476.

<sup>143</sup> age. s. 477.

## BÖLÜM II

### GÜNEY KAFKASYA'DA BİR MEDENİYET ÇATIŞMASI: DAĞLIK KARABAĞ

Huntington tarafından da tezinde örnek olarak ele alınan Dağlık Karabağ çatışması, bulunduğu bölge itibari ile çatışmaya meyyal bir coğrafyadır. Mevzu bahis bölge olan Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ile çevrelenmiş, güneyinde ise İran ile Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konuma sahip bölgedir.<sup>144</sup> “Bu özelliğinin yanında, Avrupa ve Asya arasında kalan bölgeye de verilen isimdir.”<sup>145</sup> Kafkasya, Karadeniz ve Hazar ile bir bütün olarak, Avrupa ile Orta Asya ve Orta Doğu'yu bağlayan bir hat olarak kabul edilmektedir. Buna ek olarak, Kafkasya'nın siyasal anlamda Avrupa içerisinde yer aldığı da kabul edilmektedir. Zira Avrupa kıtasını Asya ile ve dahi Hristiyanlığı da Müslümanlık ile bağlaması sebebi ile coğrafi olarak önem arz etmektedir.<sup>146</sup>

Bu sebeple tarih boyunca göç ve ticaret yollarına ev sahipliği yapmış ve çatışmaların görüldüğü bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür.<sup>147</sup> Kafkasya bu politik önemi ve özelliğinin yanında, barındırdığı yüksek Kafkas sıradağları ve kültürel özellikler sebebi ile Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye bölünmektedir.

---

<sup>144</sup> Kafkaslar (1988), *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, İstanbul, s. 385.

<sup>145</sup> Fikret Birdişli (2019), *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik: Kavram-Teori-Uygulama*, Seçkin, Ankara, s. 305.

<sup>146</sup> Mithat Işık (2018), “Kafkasya'nın Geleceği için Stratejik Düşünce”, *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 05. 10. 2018, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/kafkasyanın-gelecegi-icin-stratejik-dusunce-kose-yazisi-7374>, ET. 13. 11. 2021.

<sup>147</sup> Christopher Paul, Colin P. Clarke ve Chad C. Serena (2014), “The Caucasus (1990–2012)”, *Mexico Is Not Colombia*, s. 119, <https://www.jstor.org/stable/10.7249/j.ctt7zvzdn.12>, ET. 20. 11. 2021; Olga Oliker (2003), “Conflict in Central Asia and South Caucasus: Implications of Foreign Interests and Involvement”, *İçinde, Faultlines of Conflict in Central Asia and The South Caucasus*, Ed. Olga Oliker ve Thomas S. Szayna, s. 185, <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1598a.15>, ET. 22. 11. 2021.

Kafkasya'nın güneyinde kalan kısma Trans Kafkasya, kuzeyine ise "Kafkasya Özü" adı verilmektedir.<sup>148</sup> Bu sebeple Kafkasya tarihi boyunca çeşitli kültür ve halkları bir araya getirmiş, bu kültür ve halkların rekabetine ve göç yollarına sahne olmuş bir bölgedir. Birbirlerinden etkilenen ve birbirlerini etkileyen bu gruplar bölgenin demografik yapısını değiştirmektedir. Bu durum ise bölgeyi siyasi ve etnik çatışmalara ve bölge dışında kalan aktörlerin dışarıdan müdahalesine açık hale getirmektedir.

Güney Kafkasya'nın ise-Trans Kafkasya-bölgesel olarak taşıdığı bu jeopolitik önemine ek olarak barındırdığı doğal kaynakları bu bölgenin önemini konsolide ettiği görülen etkenlerden biridir. Zira burada bulunan "Hazar Denizi havzası petroleri ve doğalgazı"<sup>149</sup> bu doğal kaynakların içerisinde sayılabilmektedir. Buna ek olarak Kafkas dağlarında bulunan demir ve kömür cevherleri, kurşun ve bakır gibi madenlerin varlığı da bölgenin önemini teyit etmektedir.<sup>150</sup>

Bu özelliklere sahip olan ve bir bütün olarak ele alındığında Güney (Trans Kafkasya) Kafkasya denildiğinde akla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gelmektedir. Bahsi geçen özellikler birlikte okunduğunda ise Güney Kafkasya'nın bir çatışma alanı haline aldığı görülmektedir. Buna kanıt olarak gösterilebilecek örnekler ise; bölgede hali hazırda çözümlenmemiş veya donmuş durumda olan çatışmaların varlığıdır. Bahsi geçen bu çatışmalar; Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ çatışması ile Gürcistan içerisinde yer alan etnik gruplardan olan ve Gürcistan'dan ayrılmak isteyen Güney Osetya ve Abhazya çatışmalarıdır.<sup>151</sup>

Bu çatışmalardan biri olan ve bölümün ilerleyen kısmında ele alınacak olan Dağlık Karabağ, Kafkasya'nın güneyinde karaya sıkışmış,<sup>152</sup> Kura ve Aras nehirlerinin arasında yer alan, stratejik önemi ve ekonomik kaynakların varlığı sebebi ile yüzyıllarca egemenlik çekişmelerine sahne olmuş bir bölgedir.

---

<sup>148</sup> Kafkaslar 1988, age. s. 386.

<sup>149</sup> Firkret Birdişli 2019, age. s. 305.

<sup>150</sup> Kafkaslar 1988, age. s. 386.

<sup>151</sup> Tayyar Arı (2013), *Uluslararası İlişkilere Giriş*, MKM, Bursa, s. 172.

<sup>152</sup> Ali Mortazavian ve Mohammad Ghiacy (2017), "Regional and International Cooperation to Reduce Nagorno-Karabakh Conflict", *Journal of Politics and Law*, C. 10, S. 2, s. 138, doi:10.5539/jpl.v10n2p136, ET. 07. 11. 2021.

Zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin yanında verimli tarım arazileri de barındıran Karabağ, binlerce yıldır sayısız etnik grubu barındırmış, bu sebeple Kafkasya'nın genelinde olduğu gibi birçok çatışma, fetih ve göçe sahne olmuştur.<sup>153</sup> Bu sebeptendir ki bölge içerisinde var olan ilişkiler birçok farklı aktör ve bu aktörlerin çıkarları gibi boyutlara dayanmaktadır.<sup>154</sup> Öyle ki, Soğuk Savaş'ın sonlarında yaşanan Afganistan ve Körfez Savaşı gibi savaşımlardan çok daha kanlı ve büyük çaplı olarak kabul edilmekte olan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan, ayrıca tarafların statülerinin eşit olmaması sebebi ile asimetrik olarak ele alınabilen bu çatışmanın kökleri, çok daha eskiye dayanmaktadır.<sup>155</sup>

Bu çatışmaya taraf olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın birbirlerinin bölgeyle ilişkileri hususunda ortaya attıkları savlar önem teşkil etmektedir. Öyle ki Azerbaycan tarafından, bölgede Azerilerin tarihlerinin paleolitik çağa dayandığı savunusunda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, bölgenin tarihi adına dönüm noktası olarak M.S. 7. yüzyılda Müslüman Halifeliğin varlığı ileri sürülmektedir. Böylece İslamiyet'in burada bulunan Türk etnik kökenli gruplara yeni bir kimlik sağladığı görülmektedir. Bu noktadan sonra ise M.S. 9. yüzyılın ortalarında, Türk-İslam imparatorluklarının bölgede yükseldiği savunusunda bulunmaktadır. Öyle ki bu hususa kanıt olarak Akkoyunlu ve Karakoyunlular, Osmanlı, Safeviler ve Kaçar Hanedanlığının bölgedeki varlıkları gösterilmektedir.<sup>156</sup>

Azerbaycan'ın ortaya koyduğu ve Dağlık Karabağ ile bağıntı tarihsel olarak yüzyıllar öncesine dayandırmasına karşın, Ermenistan ise kendi tarihsel savını ortaya koymaktadır.

---

<sup>153</sup> Heiko Krüger (2010), *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Legal Analysis*, s. 1. Springer-Verlag, Berlin, DOI:10.1007/978-3-642-14393-9, ET. 18. 10. 2021.

<sup>154</sup> Jimsher Jaliashvili ve Anna Shah (2014), "Brief Analysis of The Situation in South Caucasus", *European Scientific Journal* C. 19, s. 31, <https://ejournal.org/index.php/esj/article/view/4680>, ET. 18. 10. 2021.

<sup>155</sup> Oleg Kuznetsov (2013), "The Conflict in Nagorno-Karabakh: Is It a Clash of Civilizations?", *The Caucasus and Globalization*, s. 74. Institute of Strategic Studies of The Caucasus, <http://old.oleg-kuznetsov.ru/doc/doc/2013-31.pdf>, ET. 07. 11. 2021; Taleh Ziyadov (2006), "The Galtung Triangle and Nagorno-Karabkh Conflict", *Caucasian Review of International Affairs*, C. 1, S. 1, s. 33, [https://www.academia.edu/3230315/The\\_Galtung\\_Triangle\\_and\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3230315/The_Galtung_Triangle_and_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 21. 08. 2021

<sup>156</sup> SAM (2013), "An Overview of The History of Azerbaijan and Karabakh", *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Historical and Legal Appraisal*, s. 10.

Öyle ki özellikle, M.S. 387 yılında Bizans ve Sasani devleti arasındaki savaş sonrasında ortaya çıktığı savunulan Artsakh devleti,<sup>157</sup> Dağlık Karabağ'ın kadim ismi olarak ele alınmaktadır. Çünkü Ermeni kültürü ve dahi dini gelişiminin kaynağı olarak, Dağlık Karabağ-Artsakh-görülmetedir. İki tarafın var olan farklı savları sebebi ile birbirlerine karşı gösterdikleri bu ötekileştirici tavrın, mevcut çatışmanın temelini oluşturduğu görülmektedir. Bu tavrın bölgede hüküm süren imparatorlukların hükmü boyunca da devam ettiği görülmektedir. Zira bölgenin sahip olduğu avantajları elde etmek isteyen aktörlerin ve dahi bölge halklarının sahip olduğu bu tavrın varlığı, bölgeyi bir çatışma sahası haline getirmektedir.

Burada hâkimiyet sahibi olmak isteyen imparatorlukların baş gösterdiği görülmektedir. Özellikle Safevi devleti o dönem Kafkasya'da İran gücünü konsolide etmek adına bir politika izlemekteydi. Bu sebeptendir ki Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi Devleti "1555-1618"<sup>158</sup> yılları arasında bölge genelinde bir rekabete girişmişlerdir. Hazar Denizi'ne yakınlığı sebebi ile Karabağ'ın Kafkasya ve bu politika özelinde ayrı bir önem arz ettiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu için ise hem dini hem de etnik bağları olduğu bu bölgede, varlık gösterebilmek için İran etkisini azaltmayı amaçladığı söylenebilmektedir. Bölgenin 19. yüzyıla dek Osmanlı veya İran hâkimiyeti altında ya da bu iki devletin feodal beyliklerinin hâkimiyeti altında kaldığı görülmektedir. Bu hususa ilişkin kanıt olarak gösterilebilecek olan durumlardan birisi ise Osmanlı Safevi Devleti arasında gerçekleşen 1730-1732 Osmanlı-İran savaşlarıdır. Bu savaş sonrasında iki taraf arasında 'Ahmet Paşa anlaşması' imzalanmış böylece;

1. Aras Irmağı taraflar arasında sınır kabul edilmiş,
2. Revan, Gence, Tiflis, Nahcivan, Şirvan ve Dağıstan Osmanlı'ya,
3. Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan ve Erdelan ise İran'a bırakılmıştır.<sup>159</sup>

Özellikle 20. yüzyılın başında Osmanlı'da kendini göstermeye başlayan, ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile yükselen Turancılık akımının etkisi ile bölgenin daha önemli hale geldiği çıkarımında bulunulabilmektedir. Böylece

---

<sup>157</sup> Evgeny Dmitrievich Silaev, "Azerbaijan", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan>, ET. 22. 11. 2021.

<sup>158</sup> Abdolvahid Soofizadeh (2018), "Ottoman-Safavid Contention in The South Caucasus", *OTAM*, s. 165, [https://doi.org/10.1501/OTAM\\_0000000740](https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000740).

<sup>159</sup> Antlaşmalar, *Ahmet Paşa Antlaşması*, <https://antlasmalar.com/ahmet-pasa-antlasmasi/>, ET. 01. 12. 2021.

bölgede yeni bir rekabet daha baş göstermiştir. Bu rekabet, bölge adına asıl dönüm noktası olarak ele alınabilmektedir. Bu sebeple Dağlık Karabağ çatışması hususunda ortaya çıktığı görülen bu yeni rekabetin, çatışmanın tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında bulunan ötekileşme tavrının alevlenmesine ortam hazırladığı savunusu yapılabilmektedir.

Bahsi geçen bu yeni rekabetin tarafları Çarlık Rusya ve Kaçar Hanedanlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Osmanlı'nın 19. yüzyılda azalmaya başlayan askeri gücü ve Safevilerin yıkılışı ile Hazar petroleri ve doğalgazına sahip olmak adına hareket ettiği görülen Çarlık Rusya'nın, kendi nüfuz alanını (*sphere of influence*) Dağlık Karabağ bölgesine kadar genişletme çabası içerisine girdiği görülmektedir. Öte yandan Kaçar Hanedanlığının İran gücünü bölgede yeniden sağlamak ve ortaya çıkan Türk Hanlıklarını bir araya toparlamak adına bölgeyi hedefine aldığı çıkarımı yapılabilmektedir.

Dolayısıyla iki yüz yıldan fazladır sürmekte olan, daha öncede bahsi geçtiği üzere Soğuk Savaş'ın sonlarında yaşanan savaşlardan “çok daha kanlı ve büyük çaplı olarak kabul edilmekte olan”<sup>160</sup> ve “asimetrik”<sup>161</sup> olarak ele alınabilen bu çatışmanın köklerinin 16. yüzyıla dek dayandığı bu hususlar ile teyit edilmektedir. Çatışmanın başlangıcı olarak kabul edilebilecek olan Çarlık Rusya ve Kaçar Hanedanlığı arasındaki bu temas ise, iki medeniyetin çatışması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çatışmaya dair en önemli unsurlardan biri; doğudaki konumlarını güçlendirmek isteyen İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen ve Rusya'nın Napolyon ile savaşa girmesinden yararlanan İran'ın, 1804'te Rusya'ya karşı savaş açmasıdır.<sup>162</sup> Böylece Rus Çarlığı ve Kaçar Hanedanlığı bölgede egemenlik elde edebilmek için 1804 yılında ilk kez çatışmışlardır. 1805 yılına gelindiğinde bölge Osmanlı işgalleri haricinde ilk kez İran elinden tamamen çıkmış ve Rus Çarlığı hâkimiyeti altına girmiştir.<sup>163</sup> Zira taraflar arasında yapılan ilk savaş Rus Çarlığının

<sup>160</sup> Oleg Kuznetsov 2013, agm. s. 74.

<sup>161</sup> Jimsher Jaliashvili ve Anna Shah 2014, agm. s. 31.

<sup>162</sup> Larissa Zakharova (Rybkina) (1998), “Peace Process in Nagorno-Karabkh”, *Facing New Dangers: A Young View*, s. 81, <https://www.academia.edu/22089134>, ET. 10. 11. 2021; Ali Mortazavian ve Mohammad Ghiacy 2017, agm. s. 138. ; Vladimir A. Kolosov ve Maria V. Zovoto (2020), “Multiple Borders of Nagorno-Karabakh”, *Geography, Environment, Sustainability*, C. 13, S. 1, s. 85, DOI-10.24057/2071-9388-2020-04.

<sup>163</sup> Hamidreza Nikkar-Esfahani (2009), “Nagorno-Karabakh Geo-Politics: Interests and Politics of Outsiders”, *The Nagorno-Karabakh Conflict Causes of The Conflict and Obstacles to Conflict Resolution*, PhD (Doktora Tezi), University of Bradford, s. 119-120, <http://hdl.handle.net/10454/5650> ET. 05. 06. 2022.



zaferi ile sonuçlanmıştır. 1804-1813 yılları arasında gerçekleştiği bilinen bu savaşın ardından 12 Ekim 1813'te Rus Çarlığı ve Kaçar Hanedanlığı arasında Gülistan Anlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşma ile Çarlık Rusya Dağıstan, Gürcistan, Abhazya ve Azerbaycan'ın kuzeyinin tamamı ile Karabağ, Gence, Şirvan, Derbend ve Bakü'yü hâkimiyeti altına almıştır.<sup>164</sup> Ancak Kaçarlar buradaki yenilgiyi kabullenememişlerdir. Bu sebeple üç yıllık çatışmasız bir dönemin ardından, 1826 yılında taraflar yeniden karşı karşıya gelmiştir. İki yıl süren bu yeni savaş yeniden Çarlık Rusya'nın zaferi ile sonuçlanmıştır. Böylelikle, taraflarca 1828 yılında bu kez Türkmençay Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın maddelerinden biri, Kaçar Hanedanlığı ve Çarlık Rusya arasında Azerbaycan topraklarından geçen ve Azerbaycan halkını da ortadan kesecek şekilde bir hat boyunca Aras Nehrinin sınır olarak kabul edilmesidir.<sup>165</sup>

Bu madde ile Azerbaycan ikiye bölünerek, kuzeyi Çarlık Rusya'ya (Rusya Azerbaycan'ına), güneyi ise Kaçarlara (İran Azerbaycan'ına) bırakılmıştır.<sup>166</sup> Ancak asıl mesele, Osmanlı ve İran içerisinde yer alan Ermeni nüfusun, Dağlık Karabağ'a yerleştirilmesini öngören maddenin varlığıydı. Çünkü Rusya'nın bölgenin petrol ve doğalgaz rezervlerine hâkim olmak amacıyla antlaşmaya dâhil edilmiş olan bu madde ile Ermeni nüfusun bölgede arttığı ve Dağlık Karabağ'ın etnik ve toplumsal yapısını değiştirdiği ileri sürülmektedir.<sup>167</sup> Böylece Rus Çarlığının Ermenileri tampon bir bölge olarak kullanma politikasını uyguladığı görülmektedir.<sup>168</sup>

Rusya'nın yapmış olduğu bu hamle ile güçlü bir Hristiyanlaştırma ve yerleştirme politikası ortaya koyarak bölge üzerinde kontrolünü konsolide etmeyi de

---

<sup>164</sup> The Treaty of Gulistan, age.; Vladimir A. Kolosov ve Maria V. Zovoto 2020, agm. s. 85.

<sup>165</sup> Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 120; Asif Masimov (2020), "Conflict Over Nagorno-Karabakh: Armenian Arguments Against Azerbaijani," [https://www.researchgate.net/publication/340977762\\_Conflict\\_over\\_NagornoKarabakh\\_Armenian\\_arguments\\_against\\_Azerbaijani](https://www.researchgate.net/publication/340977762_Conflict_over_NagornoKarabakh_Armenian_arguments_against_Azerbaijani), ET. 23. 11. 2021; Alec Rasizade (2011), "Azerbaijan's Prosoects in Nagorno-Karabakh", *World Affairs: The Journal of International Issues*, C. 15, S. 2, s. 143, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48505076>, ET. 18. 05. 2022; R. Craig Nation (2015), "Russia and Caucasus", *Connections*, C. 14, S. 2. s. 1 <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326394>, ET. 18. 05. 2022.

<sup>166</sup> SAM 2013, age. s. 11.; Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 120.

<sup>167</sup> Kamal Makili-Aliyev (2014-2015), "Ramiz Mahdiyev Nagorno-Karabakh: History Read from Sources", *Caucasus International*, C. 4, S. 3-4. s. 92. [https://www.academia.edu/35901677/Ramiz\\_Mehdiyev\\_Nagorno\\_Karabakh\\_History\\_Read\\_from\\_Sources](https://www.academia.edu/35901677/Ramiz_Mehdiyev_Nagorno_Karabakh_History_Read_from_Sources), ET. 19. 04. 2022; Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 120.

<sup>168</sup> Thomas De Waal (2014), *Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan* Hrnt Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, Çev. Didem Sone s. 74.

amaçladığı çıkarımı yapılabilmektedir.<sup>169</sup> Son noktada Çarlık Rusya hâkimiyeti altında 104 yıl kalmış olan Dağlık Karabağ, Çarlık Rusya'nın yıkılması ile boyunduruktan kurtulmuş olsa da bu durumun uzun sürmediği görülmektedir. Zira 25 Ekim 1917 yılında Bolşevik Devrimi ile sona eren Çarlık Rusya'nın yerinde SSCB yükselmiştir. Yeni kurulan devlette ise Bolşevik hükümetin merkezde yer alan sorunlara yönelmesi ile birlikte bölgedeki devletlerde bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Öyle ki Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılmak adına adımlar attığı, 17 Kasım 1917 yılında ise Tiflis'te Gürcistan ve Ermenistan ile Trans Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kurulduğu bilinmektedir.<sup>170</sup>

Ancak bu üç devletin sahip olduğu farklı etnik, dini ve kültürel grupların varlığı sebebi ile bu birliktelik birkaç ay içerisinde dağılmıştır. Böylelikle bölgenin üç devleti teker teker bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Ancak çok geçmeden merkezde kontrolü yeniden sağlayan yeni Bolşevik hükümetinin yönünü Kafkasya'ya çevirdiği görülmektedir. Gücünü toparladığı anlaşılan Sovyetler'in böylece bölgede kontrolü yeniden sağladığı görülmektedir.<sup>171</sup>

1921 yılına gelindiğinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.<sup>172</sup> Bu noktada tarihi boyunca bir çatışma bölgesi olmuş olan Dağlık Karabağ'ın statüsünün önem kazandığı görülmektedir. Bu sebeptendir ki 1921 yılında SSCB'nin “Kavbüro” olarak bilinen Kafkasya Bürosu tarafından “Karabağ, Zengezur ve Nahcivan'ın” Ermenistan'a

---

<sup>169</sup> Heiko Krüger 2010, age. s. 8.

<sup>170</sup> Bilal N. Şimşir (2011), *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkiler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 23; Eldar İsmailov ve Vladimer Papava (2008), “A New Concept for The Caucasus”, *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 8, S. 3, s. 284, DOI: 10.1080/14683850802338601; Kristoff Kohlhagen (2013), “The Flexible Barrier of History: Moving Peace Forward Through The Past”, *İçinde, Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, s. 6, Ed.Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 22. 10. 2021; Alec Rasizade 2011, agm. s. 143; Françoise J. Companjen (2010), “Nagorno-Karabakh”, *Atlantisch Perspectief*, C. 34, S. 4, s. 11, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48580809>, ET. 10. 11. 2021; Etienne Forestier-Peyrat (2017), “Soviet Federalism at Work: Lessons from The History of The Transcaucasian Federation 1922–1936”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Neue Folge*, C. 65, S. 4, s. 530, <https://www.jstor.org/stable/44646088>, ET. 11. 11. 2021.

<sup>171</sup>Ani Harutyunyan (2017), “Two State Disputes and Outside Intervention: The Case of Nagorno–Karabakh Conflict”, *Eurasian Econ Rev*, C. 7, S. 69. s. 70, DOI 10.1007/s40822-017-0064-2

<sup>172</sup> Vincenc Kopecek, Tomas Hoch ve Vladimir Baar (2016), “Conflict Transformation and Civil Society: The Case of Nagorno-Karabakh”, *Europe-Asia Studies*, C. 68. S. 3. s. 442, <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1147528>.

bırakılacağına dair bir açıklama yapılmıştır.<sup>173</sup> Zira Ermenistan'ı Bolşevik düşüncesine katılması dolayısıyla ödüllendirme isteğinin var olduğu görülmektedir.

Bölgenin yeniden Ermenileştirilmesi amacı ile atıldığı çıkarımı yapılabilen bu adımın, Erivan'da Moskova'nın yeni hükümetine karşı çıkan protestolardan rahatsızlık duyulması ardından son bulduğu görülmektedir. Bu protestoların yanında, Azerbaycan devletinin lideri Neriman Nerimanov'un "Müslüman ve Ermenilerin arasındaki barışın nitelikleri ile barışın tesisi ve Dağlık Karabağ'ın Bakü ile ekonomik bağlarının varlığı adına yaptığı muhalefet"<sup>174</sup> sonrasında, *Kavbüro* tarafından 4 Temmuz 1921'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde ve yönetimi altında kalmasına karar verilmiştir. Böylece Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge (*oblast*) olarak varlığını sürdürmesine karar verildiği görülmektedir.<sup>175</sup> SSCB'nin bu kararıyla, bu iki kurucu cumhuriyeti hem kontrol edebilmek amacıyla böl-yönet politikasını uyguladığı, hem de ekonomik çıkarlarını gerçekleştirme fırsatı bulduğu çıkarımı yapılabilmektedir.<sup>176</sup>

Konuya dair 1988 yılına dek bölgede artan Ermeni nüfusun ve Taşnak çetelerinin saldırıları sebebi ile Dağlık Karabağ'daki Azerbaycan Türklerinin

---

<sup>173</sup> Svante E. Cornell (2005), "The Armenian-Azerbaijani Conflict Over Nagorno-Karabakh", *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in Caucasus*, Taylor & Francis e-Library, s. 59-60, <https://libgen.is/book/index.php?md5=6E20DE27B317B2BF184DABF7697B5DE9>, ET. 17. 11. 2021.

<sup>174</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 186.

<sup>175</sup> Farid Guliyev (2020), "The End of The 'Nagorno-Karabakh' Region?", *Global Policy*, s. 2, <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/26/11/2020/end-nagorno-karabakh-region>, ET. 19. 12. 2021; Iram Khalid (2020), *Nagorno-Karabakh Conflict*, s. 26, [https://www.researchgate.net/publication/344411917\\_Nagorno-Karabakh\\_Conflict](https://www.researchgate.net/publication/344411917_Nagorno-Karabakh_Conflict); Elena Pokalova (2015), "Conflict Resolution in Frozen Conflicts: Timing in Nagorno-Karabakh", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 17, s. 72, <https://doi.org/10.1080/19448953.2014.986378>; Armenak Tokmajyan (2013), "Can Nagorno-Karabakh Be Part of Azerbaijan?", *The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs*, s. 1, [https://www.academia.edu/7783944/Can\\_Nagorno-Karabakh\\_Be\\_Part\\_of\\_Azerbaijan](https://www.academia.edu/7783944/Can_Nagorno-Karabakh_Be_Part_of_Azerbaijan), ET. 17. 11. 2021; Anzhela Mnatsakanyan (2020), "Nagorno-Karabakh: No Longer a Frozen Conflict", *Stopever Europe*, <https://www.stopovereurope.eu/2020/10/08/nagorno-karabakh-no-longer-a-frozen-conflict/>, ET. 17. 11. 2021; Shamkhal Abilov (2013), "Nagorno Karabakh War and Khojali Tragedy", *The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs*, [https://www.academia.edu/8051793/Nagorno\\_Karabakh\\_War\\_and\\_Khojali\\_Tragedy](https://www.academia.edu/8051793/Nagorno_Karabakh_War_and_Khojali_Tragedy), ET. 17. 11. 2021; Niall M. Fraser, Keith W. Hipel, John Jaworsky ve Ralph Zuljan (1990), "A Conflict Analysis of The Armenian-Azerbaijani Dispute", *The Journal of Conflict Resolution*, C. 34, S. 4, s. 656, <http://www.jstor.org/stable/174183>, ET. 20. 01. 2022; William Zartman (2013), "Introduction: Nagorno Karabakh Report," Ed. Terrence Hopmann ve I. William Zartman, *Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, s. 2, [https://www.academia.edu/3545203/\\_The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/_The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 17. 06. 2022; Alec Rasizade 2011, agem. s. 144.

<sup>176</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 188.

köylerinden göç ederek, Bakü'ye gelmeye başladığı ve bu oranın 2000'lere geldiğinde, her sekiz Azerbaycanlıdan birinin Dağlık Karabağ göçmeni “(kaçkın)” olduğu görüşü savunulmaktadır.<sup>177</sup> 1988 yılına dek devam eden ve bu irili ufaklı rahatsızlıklar, SSCB'nin son lideri Gorbaçov'un dağılmayı engellemek amacıyla uygulamaya başladığı *glasnost* (şeffaflık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma)<sup>178</sup> politikalarının getirdiği yumuşama ve özgürlük ortamında, SSCB'nin çözülmeye başlaması ile alevlenmiştir. Zira Sovyet kurucu cumhuriyetlerinde milliyetçiliğin kendini göstermeye başladığı görülmektedir.

Öyle ki, ortaya çıkan bu atmosferde görülmeye başlanan toplumsal olaylar, özellikle Ermenistan ve Azerbaycan'ın temas halinde olduğu bölgelerde şiddeti tırmandırmış ve etnik temizliğe/soykırımı varan olaylar yaşanmıştır.<sup>179</sup> Bunun yanında aynı yıl içerisinde Dağlık Karabağ Ulusal Konseyi ve Dağlık Karabağ Özerk Yönetimi Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını talep etmiş ve bu talep Erivan'dan büyük destek görmüştür. Ancak bu karar, Ermenistan dışında hiçbir aktör tarafından tanınmamıştır.

Bu gelişme ile yaşanan şiddetin tırmanması birlikte ele alındığında ortaya çıkan etnik çatışmalar önem arz etmektedir. Bu noktada gerçekleşen en önemli etnik çatışma ise; 27-29 Şubat 1988'te tarihte Sumgayıt olayları olarak geçen, şehrin iki halkı arasında ortaya çıkan olaylardır.<sup>180</sup> Bu olaylarda ölüm ve yaralanmalar olduğu

---

<sup>177</sup> SAM 2013, ages. s. 5; Tara Seethaler (2013), “Ending Twenty Years in Limbo: ‘An Assessment of Forced Migrants’ Living Conditions and Policy Recommendations in The Short and Long Term”, *The Role of Civil Society in The Nagorno Karabakh Conflict Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, s. 82, <https://www.academia.edu/3545203/>, ET. 03. 03. 2021.

<sup>178</sup> Ohannes Geukjian (2011), “Ethnic Mobilization and The Emergence of The Karabakh Movement (1985-9)”, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in The South Caucasus Nagorno-Karabakh and The Legacy of Soviet Nationalities Policy*, Londondn, s. 129, <https://doi.org/10.4324/9781315580531>; Mark A. Uhlig (1993/1994), “The Karabakh War”, *World Policy Journal*, C. 10, S. 4, s. 48, <https://www.jstor.org/stable/i40007039>, ET. 09. 03. 2022; Christopher R. Rossi (2017), “Nagorno-Karabkh and The Minsk Group: The Imperfect Appeal of Soft Law in an Overlapping Neighborhood”, *Texas International Law Journal*, C. 52, S. 1, s. 58, [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2954185](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2954185), ET. 21. 01. 2022.

<sup>179</sup> Svante E. Cornell (2007), “Religion as a Factor in Caucasian Conflicts”, *Civil Wars*, C. 1, S. 3, s. 50, <https://doi.org/10.1080/13698249808402381>; Erik Melander (2001), “The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was The War Inevitable?”, *Journal of Cold War Studies*, C. 3, S. 2, s. 59, <https://www.jstor.org/stable/26925121>, ET. 05.15.2022.

<sup>180</sup> Svante E. Cornell 2007, agm. s. 75; Elena Pokalova 2015, a.g.e, s. 73; Anzhela Mnatsakanyan 2020, age. ; Vladimir A. Kolosov ve Maria V. Zovoto 2020, agm. s. 85.

Asif Masimov 2020, agm.; Kristoff Kohlhagen 2013, agm. s. 10; Nona Shahnazarian ve Ulrike Ziemer (2012), “Young Soldiers Tales of War in Nagorno-Karabakh”, *Europe-Asia Studies*, C. 64, S. 9, s. 1672, <https://www.jstor.org/stable/23274950>, ET. 01. 07. 2022.

bilinmektedir. Bunun yanında SSCB'nin önemli yetkililerinin bu hususta bir şey yapmadığı, aksine durumun alevlenmesine, hatta iki taraf arasında kasıtlı çatışmalar yaratmaya çalıştığı bilinmektedir.<sup>181</sup> Bu nedenle Sumgayıt olayları sonrasında, Moskova tarafından Temmuz ayında Ermenilerin Dağlık Karabağ'a ilişkin talepleri bir kez daha reddedilmiş,<sup>182</sup> ancak artan etnik temelli bu çatışmalar sebebi ile Ermeniler Şuşa'dan Azerbaycan halkı ise Hankendi'den çıkarılmıştır.

Kasım 1989'a gelindiğinde ise, Moskova, Dağlık Karabağ'ın yönetiminin Bakü'ye resmen bağlandığını açıklamışsa da bu yalnızca çatışmanın fitilini ateşlemiştir. Zira Ermenistan Yüksek Sovyet'i de Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlandığını ilan etmiştir.<sup>183</sup> Öyle ki Dağlık Karabağ Ulusal Komitesi'nde bulunan Ermeni milletvekilleri de bu karara destek vermek sureti ile Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlandığı açıklamasında bulunmuşlardır.<sup>184</sup>

Ardından 6 Aralık 1989'da Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet'inin, bu ortak kararın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal etmek anlamına geldiğini söyleyerek Ermenistan'ı bu sebeple suçladığı görülmektedir.<sup>185</sup> 1990 yılına gelindiğinde ise Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ'a ilişkin olarak Ermenistan'a bağlanması hususundaki ısrarından vazgeçerek, bir nevi taktik değiştirdiği ifade edilebilir.

Ermenistan bununla birlikte *self-determinasyonu* “(kendi kaderini tayin hakkı)” uluslararası ilişkiler ve toplumunda daha göz önünde olması sebebi ile seçtiği belirtilebilir.<sup>186</sup> Ancak “Gorbaçov anlaşmazlığın ve değişen Ermenistan tavrının etkilerini doğru şekilde değerlendirememiştir.”<sup>187</sup> Bu sebeple, Dağlık Karabağ'da 1992-1994 yılları arasında sürececek olan topyekûn bir savaş baş göstermiştir.<sup>188</sup>

Ortaya çıkacağı, oluşan koşullar ve tarafların mevcut tavırları ile öngörülebilene bu çatışmanın öncesinde yaşanan bir hususun, hem çatışmanın zeminini hem de bölge

---

<sup>181</sup> Svante E. Cornell 2005, age. s. 68.

<sup>182</sup> age. s. 71.

<sup>183</sup> age. s. 75.; Elena Pokalova 2015, agm s. 73.

<sup>184</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 97.

<sup>185</sup> Elena Pokalova 2015, agm, s. 73.

<sup>186</sup> Ali Askerov (2020), *The Nagorno Karabakh Conflict The Beginning of The Soviet End*, s. 58, DOI:10.13140/RG.2.2.14023.44963.

<sup>187</sup> age. s. 58.

<sup>188</sup> International Crisis Group (2011), “Armenia and Azerbaijan: Preventing War”, *Crisis Group Europe Briefing*, S. 60, s. 2, <https://www.jstor.org/stable/resrep36788>, ET. 22. 11. 2021; Valeri Modebadze (2021), “The Escalation of Conflict Between Armenians and Azerbaijanis and The Problems of Peaceful Resolution of The Nagorno-Karabakh War”, *Journal of Liberty and International Affairs*, C. 6, S. 3, s. 104, <https://doi.org/10.47305/JLIA2163102m>, ET. 17. 11. 2021.

genelinde devletlerin konumlarını değiştirdiği görülmektedir. Ağustos 1991’de, Gorbaçov’a darbe girişiminin ardından Kafkasya’da halklar, bağımsızlıkları için harekete geçmiş ve 31 Aralık 1991’de SSCB resmen dağılmıştır. Azerbaycan 18 Ekim 1991’de, Ermenistan ise 23 Eyll 1991’de resmen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

SSCB’nin dağılmasının ardından bölgede yaşanan çatışmalar alevlenmiş ve diğer bölgeler yanı sıra, 25-26 şubat 1992’de Dağlık Karabağ’da Ermeni birlikleri Hocalıda 600’den fazla Azerbaycan Trk’n katletmiştir.<sup>189</sup> Bu olayda Ermeni birliklerinin, Rus birlikleri ile aynı safta yer alarak Azerbaycan Türklerine saldırdıkları bilinmektedir.<sup>190</sup> Hocalıda yaşananlar HRW’ya göre, bölgede o tarihe kadar yaşanan - en hafif tabirle- en kapsamlı sivil katliam olarak nitelendirilmektedir.<sup>191</sup> Konuya ilişkin olarak daha sonra Ermenistan başbakanlığı görevini yürütecek olan ancak katliam sırasında Ermeni birliklerinin komutanı olan Serj Sarkisyan’ın “Hocalıdannce, Azerbaycanlılar, Ermenilerin sivil topluma karşı el kaldırmayacaklarını düşünüyorlardı. Biz bu kabulü kırmayı başardık,” açıklamasından durumun planlı ve sistemli olarak işlendiği çıkarımı yapılabilmektedir.<sup>192</sup>

Uluslararası kamuoyunda da Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin 31 yesi tarafından, “Ermeniler tüm Hocalılarıldrdler ve tüm şehri yerle bir ettiler” ibaresi bulunan kararın imzalanması, 1800’l yıllarda başlayan Ermeni g sonrası bölgede, Azerbaycan Türkeri’nin yaşadığı soykırım ve zorunlu göçün kanıtı olarak değerlendirilebilmektedir.<sup>193</sup> Bu olaylar ile başlayan çatışmaların 1992-1994 yılları

---

<sup>189</sup> Human Rights Watch (1994), *Azerbaijan Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 6, <http://www.hrw.org/reports/pdfs/a/azerbjn/azerbaij94d.pdf> ET. 19. 04. 2021; Elena Pokalova 2015, agm. s. 73; Ketevani Grdzeldze, “Nagorno-Karabakh Conflict: Promoting Dialogue”, *Promoting Dialogue*, [https://www.academia.edu/33027497/Nagorno\\_Karabakh\\_conflict\\_promoting\\_dialogue\\_Promoting\\_Dialogue?auto=download](https://www.academia.edu/33027497/Nagorno_Karabakh_conflict_promoting_dialogue_Promoting_Dialogue?auto=download), ET. 23. 11. 2021; Murad Guliyev (2021), “Understanding The Reasons for The Second Nagorno-Karabagh War”, [https://www.academia.edu/45602626/The\\_Reasons\\_of\\_the\\_Second\\_Nagorno\\_Karabakh\\_War](https://www.academia.edu/45602626/The_Reasons_of_the_Second_Nagorno_Karabakh_War), ET. 17. 11. 2021; AsifMasimov 2020, agm; Fuad Shahbazov (2017), “Nagorno-Karabakh: Diplomatic Attention Needed to Address Growing Risks”, *eurasianet*, <https://eurasianet.org/karabakh-diplomatic-attention-needed-address-growing-risks>, ET. 19. 11. 2021; Kristoff Kohlhagen 2013, age. s. 13; Shamkhal Abilov ve Ismayil Isayev (2016), “The Consequences of The Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and The Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan”, *Polish Political Science Yearbook*, C. 45, s. 295, DOI:10.15804/ppsy2016022.

<sup>190</sup> Ali Askerov 2020, agm. s. 59; Tayyar Arı 2013, age. s. 172-177.

<sup>191</sup> Human Rights Developments (1993), “Azerbaijan: Nagorno Karabakh”, *The Former Soviet Union* [https://www.hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-07.htm#P315\\_106925](https://www.hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-07.htm#P315_106925), ET. 17. 11. 2021.

<sup>192</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 233.

arasında topyekûn bir savaş halini aldığı görülmektedir.<sup>194</sup> Azerbaycan birlikleri Dağlık Karabağ'ın başkenti olan, Hankendi'ye, Ermeniler ise çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu bilinen Şuşa'ya saldırmıştır.<sup>195</sup> Bunun yanında Ermenistan'ın 1992 yılının Mayıs ayında Nahcivan'a saldırması ile birlikte, Türkiye 1921 yılında imzalanmış olan Kars Anlaşması'nı uygulayacağını açıklamıştır. Böylece bölgeyi korumak adına gerekli görmesi halinde askeri güç kullanabileceğini açıklaması ve sınır kapısını kapatması<sup>196</sup> ile birlikte çatışmanın uluslararası boyut kazandığı ifade edilebilir.

Ancak uluslararası toplumda durum geç fark edilmiş, bu nedenle Ermenistan 60 bin nüfuslu Kelbecer'e saldırmış ardından 1993 yılında Akdere de Ermenilerce işgal edilmiştir. Akdere Dağlık Karabağ'ın doğusunda yer alması ve Azerbaycan kontrolü altında bulunan bir yer olması sebebi ile önem arz etmektedir. Akdere'nin Ermenistan işgali ardından Ağdam'ın da bu olaydan bir ay gibi kısa bir süre sonrasında, yine aynı yıl Ermenistan işgaline maruz kaldığı gözlenmiştir.<sup>197</sup> Ermenilerin mevcut saldırıları bununla da kalmamış ve Ağdam'ın yakınındaki Fuzuli, Cebrail ve Terter bölgeleri de işgal edilmiştir.<sup>198</sup>

Yaşanan bu gelişmeler üzerine geç kalan uluslararası toplum, taraflar arasında arabuluculuk girişimlerinde bulunmak adına adımlar atmışlardır. Bu adımlardan ilki olarak ele alınabilecek olan ve bölgede bir aktör olarak 1500'lerden beri varlık göstermeye çalıştığı görülen İran'ın Tahran Deklarasyonu'dur. Ermenistan'ın çağrısı ile İran bölgesel bir güç olduğunu kanıtlamak ve iç politikası sebebi ile özellikle ilgilendiği Dağlık Karabağ'da arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur.<sup>199</sup> İran, 1992

---

<sup>193</sup> Council of Europe: Parliamentary Assembly (2001), "Recognition of The Genocide Perpetrated Against The Azeri Population by The Armenians", 14 Mayıs 2001, S. 324, Doc. 9066 2nd edition, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9288&lang=EN>, ET. 17. 11. 2021.

<sup>194</sup> Andrew Sprague (2016), "Russian Meddling In Its Near Abroad", *Institut Barcelona d'Estudis Internacionals*, s. 11. <http://www.jstor.com/stable/resrep14215.8>, ET. 15. 08. 2021

<sup>195</sup> Faruk Sönmezoğlu 2010, age. s. 261.

<sup>196</sup> Tayyar Arı 2013, ages. s. 172; Vladimir A. Kolosov ve Maria V. Zovoto 2020, agm. s. 86; Benjamin A.T. Graham (2009), "Nagorno-Karabakh in Limbo", *Middle East Quarterly*, C. 16, S. 4, s. 2, [https://www.researchgate.net/publication/279962979\\_Nagorno-Karabakh\\_in\\_Limbo](https://www.researchgate.net/publication/279962979_Nagorno-Karabakh_in_Limbo), ET. 05. 06. 2021; Alec Rasizade 2011, agm. s. 151.

<sup>197</sup> Bilal N. Şimşir 2011, age. s. 334.

<sup>198</sup> age. s. 636.

yılında Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesini istediye de başarılı olamamıştır.<sup>200</sup> Buna karşın İran'ın bu girişimi Ermenistan ile siyasal olarak yakınlaşmalarına zemin hazırlamıştır. Ancak Batılı ülkelerin, özellikle Minsk Grubu ve AGİT ile BM'nin bölgeye karşı hamleleri ile İran'ın arabuluculuk çalışmalarında pasif kaldığı gözlenmektedir.<sup>201</sup> İran'ın pasif kaldığı görülen arabuluculuk girişimi Tahran Deklarasyonu'nun başarısızlığı ardından, 1994 yılına gelindiğinde, Ermenistan sadece Karabağ'ı işgal etmekle kalmamış, Karabağ ile birlikte Karabağ'ın etrafında yer alan ve Azerbaycan'a ait yedi bölgeyi (rayon)<sup>202</sup> de işgal etmiş, savaşı Karabağ toprakları dışındaki Azerbaycan topraklarına da çekmiştir.<sup>203</sup> Böylelikle İran'ın bu arabuluculuk girişiminin yanında, bölgede AGİT'in bünyesinde kurulan Minsk Grubu'nun bölgedeki arabuluculuk girişimleri adına öne çıktığı görülmektedir.

Minsk Grubu, 24 Mart 1992'de Helsinki ek toplantısında, Dağlık Karabağ bölgesinde ortaya çıkan çatışmaya siyasi ve barışçıl bir çözüm bulmak için AGİT tarafından kurulmuştur.<sup>204</sup> 6 Aralık 1994'te Budapeşte de ise devlet ve hükümet başkanları zirvesinde eş başkanlığın kurulmasına karar verilmiştir. Söz konusu Minsk Grubu böylece üç eş başkana sahip bir oluşum halini almıştır. Bu eş başkanlar ise; ABD, Fransa ve Rusya'dır.<sup>205</sup> Ek olarak Belarus (Beyaz Rusya), Finlandiya, Almanya,

---

<sup>199</sup> Brenda Shaffer (2017), "The Islamic Republic of Iran's Policy Toward The Nagorno-Karabakh Conflict", *İçinde, The International Politics of The Armenian-Azerbaijani Conflict The Original "Frozen Conflict" and European Security*, Ed. Svante E. Cornell, Palgrave Macmillan, US, s. 121, <https://libgen.is/book/index.php?md5=7475551ABEC1FECC60BF0F8AE2504084>, ET. 03. 03. 2021; Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 32; Ceyhun Mahmudlu ve Shamkhal Abilov (2017), "The Peace-Making Process in The Nagorno-Karabakh Conflict: Why Did Iran in Its Mediation Effort?", *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, s. 5, <https://doi.org/10.1080/25739638.2017.1404259>,

<sup>200</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian (2010), "The Islamic Republic of Iran and The South Caucasus Republics", *Iranian Studies*, C. 43, S. 3, s. 395, DOI:10.1080/00210861003693935.

<sup>201</sup> agm. s. 395.

<sup>202</sup> Lâçin, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebail, Zengezur ve Kubatlı

<sup>203</sup> Fariz Ismailzade (Kasım 2011), "The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios", *Istituto Affari Internazionali*, C. 11, S. 19, s. 2, <https://www.files.ethz.ch/isn/136975/iaiw1129.pdf>, ET. 30. 10. 2021; Natalia Bekiarova ve Ilina Armencheva (2019), "Is The Peaceful Regulation of The Nagorno-Karabakh Conflict Misson Possible?", *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, C. 5, S. 13, s. 147, <https://ijasos.ocerintjournals.org/en/download/article-file/704736>, ET. 30. 10. 2021.

<sup>204</sup> Shamkal Abilov (2018), "OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, The View from Azerbaijan", *Insight Turkey*, C. 20, S. 1, s. 143, <https://www.jstor.org/stable/26301072>, ET. 30. 10. 2021; Damien Helly (2002), "The Role of the EU in the Security of the South Caucasus: A Compromised Specificity?", *Connections*, C. 1, S. 3, s. 70, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26322955>, ET. 17. 11. 2021.



İtalya, İsveç, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan ise Minsk grubu Troykasının (Üçlü) dönüşümlü üyeleridir. Minsk Grubunun amacı ise eş başkanlık rolünü üstlenen aktörlerce, bölgedeki ulusal çıkarları korumak ve istikrarı sağlamak, bunun içinde çatışma tarafları ile müzakere süreçlerin devam ettirmek olarak açıklanmaktadır.

Bu amaçları ise arabuluculuk, sessiz diplomasi ve uzlaşma sağlamak şeklindeki görev tanımı ile sağlanacaktır.<sup>206</sup> 1993 yılının Şubat ayında Roma’da toplantı yapılmasına karar verilmiştir. Mart ayında ise bölgeye ateşkesin ve mültecilerin durumlarının kontrolü adına bir gözlemci heyeti gönderildiyse de Mart ayında başlayan yeni bir Ermeni taarruzu ile bu girişim başarısız olmuştur.<sup>207</sup> Ancak grup barışa dair çözüm yolları için, iyi bir yol haritası hazırlamakta ise başarılı olmuştur. Bölgeye gönderilmesi planlanan barış koruma gücünün küçük çatışma gruplarının dışında başarı yakalayamadığı konusunda ise görüşler mevcuttur.<sup>208</sup> Minsk Grubunun Ermenistan işgali sebebi ile sonuçsuz kalan bu konferansının ardından ise tarafların kamuoyunda, Minsk Grubunun başarısızlığı konusunda yaygın bir kabul hâsil olmuştur. Bu nedenle tarafları çözüm masasına oturtmayı eş başkanlardan biri olan Rusya başarmıştır.<sup>209</sup>

Bu sebeptendir ki, 1994 yılında tarafların çatışmalarını sona erdirmek adına, Minsk Grubu’ndan ziyade Rusya’nın girişimi ile taraflarca 12 Mayıs 1994’de Bişkek Protokolü imzalanmıştır. Böylece çatışmada ateşkes sağlanarak barış görüşmelerinin yolu açılmıştır.<sup>210</sup>

---

<sup>205</sup> Aleksandra Jarosiewicz ve Krzysztof Strachota (26 Kasım, 2011), “Nagorno-Karabakh–Conflict Unfreezing”, *OSW Commentary*, S. 65, s. 1, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagorno-karabakh-conflict-unfreezing>, ET. 23. 11. 2021; Gulshan Pashayeva (2018), “No Headway on Nagorno-Karabakh: Cui bono?”, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/no-headway-on-nagorno-karabakh-cui-bono/>, ET. 15. 10. 2021; Alec Rasizade 2011, agm. s. 152.

<sup>206</sup> Christopher Rossi 2017, agm. s. 66.

<sup>207</sup> Hassan Mohamadi Nejad (1995), “Turmoil in The Caucasus: The Azeri-Armenian Dispute, International Law, and Conflict Resolution in The Post Cold-War World”, *Peace Research*, C. 27, S. 2, s. 49, <https://www.jstor.org/stable/23607602>, ET. 20. 01. 2022.

<sup>208</sup> Christopher Rossi 2017, agm. s. 66.

<sup>209</sup> Namig Abbasov (2015), “Minsk Group Mediation Process. Explaining The Failure Peace Talks”, *Journal of Caspian Affairs*, C. 1, S. 2, s. 60, [https://www.academia.edu/50741948/MINSK\\_GROUP\\_MEDIATION\\_PROCESS\\_EXPLAINING\\_THE\\_FAILURE\\_PEACE\\_TALKS](https://www.academia.edu/50741948/MINSK_GROUP_MEDIATION_PROCESS_EXPLAINING_THE_FAILURE_PEACE_TALKS), ET. 20. 01. 2022.

<sup>210</sup> Arsen Gasparyan (2019), “Understanding the Nagorno-Karabakh Conflict: Domestic Politics and Twenty-Five Years of Fruitless Negotiations 1994-2018”, *Caucasus Survey*, C. 7, S. 3, s. 5, <https://doi.org/10.1080/23761199.2019.1674114>, ET. 14. 11. 2021; Farid Guliyev ve Andrea Gawrich (2021), “OSCE Mediation Strategies in Eastern Ukraine and Nagorno-Karabakh”, *European Security*, C. 30, S. 4, s. 2, DOI:10.1080/09662839.2021.1900121.

İmzalanan protokol işgal edilen yerlerden askerlerin çekilmesi ve mültecilerin geri dönmeleri şartlarını içermektedir.<sup>211</sup> Ancak Bişkek Protokolü'nün bir yönden eksik kaldığı görülmektedir. Zira protokol içerisinde bulunan maddelerde bölgelerin statüleri ve barış şartlarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yine de bu ateşkes, tarafların çatışmasını engellemek ve çözüm sunmak amacıyla atılan ilk adım olmuştur.

Bu noktadan itibaren ise bölgedeki çatışmaya ilişkin olarak uluslararası kamuoyu tarafından çatışmanın çözümüne ilişkin bazı çalışmalar yapıldığı ve önerilerde bulunulduğu görülmektedir. Bunlardan ilki 'adım adım (*step by step*) yaklaşımıdır.' 1997 yılında Minsk grubunun girişimleri ile ortaya konduğu görülen bu yaklaşım aslen, "Ermenistan'ın işgal edilen yerlerden çekilmesi ardından, kurulacak ekonomik ve toplumsal ilişkilerin inşasını öne çıkaran, Dağlık Karabağ'ın statüsüne karar verilmek üzere sonraki görüşmelere bırakma" önerisidir.<sup>212</sup> Mevzu bahis öneri, Azerbaycan tarafından onaylanmış, Ermenistan bahsi geçen diğer hususları kabul etmesine karşın Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bırakılmasına ilişkin duruma karşı çıkmıştır. Zira Ter-Petrosyan bu sebeple istifaya zorlanmış ve yerine Koçaryan'ın gelmesi ile bu öneri reddedilmiştir.

Ardından 1998 yılında reddedilen bir başka Minsk grubu çözüm önerisi ise 'paket (*package*) yaklaşımıdır.' Bu yaklaşımın içeriğine bakıldığında Dağlık Karabağ'ın statüsü ve Ermenistan'ın işgal bölgelerinden çekilmesi meselelerini bir arada ele almayı öneren Minsk Grubu planı olduğu görülmektedir.<sup>213</sup> Bu noktada önem arz ettiği görülen bir diğer yaklaşım ise bizzat Azerbaycan tarafından savunulan "status quo ante"- "savaş öncesi mevcut duruma" geri dönülmesi yaklaşımıdır. Bu

---

<sup>211</sup> Nina Caspersan (2017), "Moving Beyond Deadlock in The Peace Talks", *İçinde, The International Politics of Armenian Azerbaijani Conflict The Original Frozen Conflict & Peace Talks*, s. 174. Ed. Svante E. Cornell, Palgrave Macmillian, US, <https://tr.3lib.net/book/2921874/fedc9b>, ET. 19. 11. 2021; Joseph Recht (2013), "International Law and The Nagorno Karabakh Dispute", *Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, s. 192, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict) ET. 10. 01. 2021.

<sup>212</sup> Svante E. Cornell (2011), "The Shadow Over Azerbaijan: Karabakh", *Azerbaijan Since Independence*, Routledge, USA, s. 141, <https://libgen.is/book/index.php?md5=17F276041163984075F5F9473CA8004E>, ET. 10. 01. 2021; Farid Guliyev ve Andrea Gawrich 2021, agm. s. 11.

<sup>213</sup> Azad Garibov (2015), "OSCE and Conflict Resolution in The Post-Soviet Area: The Case of The Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict", *Caucasus International*, C. 5, S. 2, s. 80, [https://www.academia.edu/35918814/Azad\\_Garibov\\_OSCE\\_and\\_Conflict\\_Resolution\\_in\\_the\\_Post-Soviet\\_Area\\_The\\_Case\\_of\\_the\\_Armenia-Azerbaijan\\_Nagorno-Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/35918814/Azad_Garibov_OSCE_and_Conflict_Resolution_in_the_Post-Soviet_Area_The_Case_of_the_Armenia-Azerbaijan_Nagorno-Karabakh_Conflict), ET. 10. 01. 2021; Martha Schmitz (2013), "Security in Isolation: The Question of Enclaves in The South Caucasus", *Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, s. 177, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 23. 04. 2021; Arsen Gasparyan 2019, age. s. 237; Farid Guliyev ve Andrea Gawrich 2021, agm. s. 11.

yaklaşım, bağımsız devletlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi, ayrılıkçı hareketlere izin verilmemesi, ancak bölgedeki azınlıkların haklarının, dini ve kültürel yaşamlarının devamının güvence altına alınmasını içerdiği görülmektedir. Ancak savaş sırasında yaşanan olayların ardından Ermenilerin ve Azerbaycan halkının bir arada yaşayamayacağı savunusu sebebi ile reddedilmiştir.<sup>214</sup>

Bu çözüm önerilerinin başarısızlığı Minsk Grubu'nun bu noktada pasif kaldığının, tarafların ise ortak bir çözüm yolunda anlaşmak hususunda istekli olmadıklarının kanıtı olarak sayılabilmektedir. Ancak Minsk Grubu'nun yaşanan bu başarısız çözüm önerilerine karşın yine de tarafları defalarca kez görüşme masasına oturtmayı başardığı görülmektedir.<sup>215</sup> Bir diğer çözüm önerisi ise aslında SSCB'nin yıkılması öncesinden var olan bir statüdür. Ancak bu, Dağlık Karabağ'a ilişkin olarak ortaya konan özerkliğin yeniden görüşülmesi önerisi de bir sonuca varmayan çözüm önerilerinden biri olarak kalmıştır.

Bu noktada çözüme ilişkin ortaya çıkan bir diğer savın, Ermenilerin Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da, Azerbaycan halkının ise Azerbaycan ana karası, Nahcivan ve Zengezur bölgesinde yaşadıkları bu nedenle de bu bölgenin Dağlık Karabağ sorunu çözüme ulaşsa dahi çatışmaya meyyal olduğu öngörüsünden temellendiği görülmektedir.<sup>216</sup> Bu sebeptendir ki çözüm önerisi bu soruna ilişkin olarak ortaya çıkmıştır. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bırakılması, karşılığında ise Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan'ı ayıran bölgenin (Megri) ise Ermenistan'dan alınarak Azerbaycan'a bırakılmasını öngören, taraflar arasında toprak değişimi anlamına gelen Paul Goble planıdır.<sup>217</sup> Ancak bu çözüm önerisi Dağlık Karabağ'a ilişkin kalıcı bir çözüm sunmamakla birlikte, Lâçin koridoru sebebi ile iki taraf tarafından da kabul edilmemiştir.<sup>218</sup>

Zira "Lâçin Koridoru"<sup>219</sup> Ermenistan ile Dağlık Karabağ'ı karadan birbirine bağlamaktaydı ve Dağlık Karabağ'ın güvenliği sebebi ile bu öneri kabul edilemez

---

<sup>214</sup> Svante E. Cornell 2011, age. s. 112.

<sup>215</sup> Ali Askerov 2020, age. s. 62.

<sup>216</sup> Svante E. Cornell 2011, age. s. 120.

<sup>217</sup> Svante E. Cornell 2011, age. s. 120; Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 71; Benjamin A.T. Graham 2009, agm. s. 5; Martha Schmitz 2013, age. s. 180.

<sup>218</sup> Svante E. Cornell 2011, age. s.120.

görülmekteydi. Bu nedenledir ki mevzu bahis koridorun uluslararası barış gücü kontrolüne bırakılması fikri de reddedilmiştir.<sup>220</sup> Çünkü bazı Ermeni yetkililere göre bu tam manası ile bir “intihar” demektir. 1999-2001 yılları arasında taraflar; Washington, İstanbul, Cenevre, Davos, Moskova, Yalta ve Paris’te görüşmüş ancak bir sonuç alınamamıştır.<sup>221</sup> Bunun yanında 1998 Kasımında önerilen ve Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ı tek bir federatif devlet haline getirecek olan öneride Azerbaycan tarafından reddedildiği bilinen bir diğer yaklaşımdır.<sup>222</sup>

2001 yılına gelindiğinde Minsk Grubu’nun üç eş bakanı hiç olmadıkları kadar uyum içerisinde çalışmaktaydılar. Zira Nisan ayında ABD’de Key West görüşmelerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu görüşme o döneme dek yapılan en yüksek katılımlı görüşme olarak bilinmektedir.<sup>223</sup> Öyle ki taraflar anlaşmazlıklarının büyük bir kısmı üzerinde bir mutabakata varmış görünmekteydiler.<sup>224</sup> Ancak Ermenistan parlamentosu Dağlık Karabağ’ın statüsünün görüşülmesini reddetmiş ve böylece görüşme sonuçsuz kalmıştır.<sup>225</sup> Sonuçsuz kalan bu görüşmeden 3 yıl sonra, 2004 yılında ise Prag süreci gündeme gelmiştir. ABD, Fransa ve Rusya’nın aracılık ettiği ve 2004 yılında Azerbaycan ve Ermenistan dış işleri bakanlarının çözüm adına yaptıkları müzakerelerdir.<sup>226</sup> Prag Sürecinde Minsk Grubunun yaklaşımı “ajanda,

---

<sup>219</sup> Mark A. Uhlig 1993-1994, agm. s. 47; Anatoly N. Yamskov (1996), “Joint Control over Key Territories in Nagorno-Karabakh”, *Security Dialogue*, C. 27, S. 1, s. 96, <https://www.jstor.org/stable/44471500>, ET. 12. 12. 2021; Antal Berkes (2013), “The Nagorno-Karabakh Conflict Before The European Court of Human Rights: Pending Cases and Certain Forecasts on Jurisdiction and State Responsibility”, *Military Law and The Law of War Review*, C. 52, S. 2, s. 383, [https://021084mzv-y-https-eds-p-ebcohost-com.proxy.cankaya-elibrary.com/eds/detail/detail?vid=3&sid=9403d342-170d-4a87-910e-f89562b772bd%40redis&bdata=Jmxhbmc9dHImc2l0ZT11ZHMTbG12ZQ%3d%3d#AN=e\\_dshol.hein.journals.mllwr52.24&db=edshol](https://021084mzv-y-https-eds-p-ebcohost-com.proxy.cankaya-elibrary.com/eds/detail/detail?vid=3&sid=9403d342-170d-4a87-910e-f89562b772bd%40redis&bdata=Jmxhbmc9dHImc2l0ZT11ZHMTbG12ZQ%3d%3d#AN=e_dshol.hein.journals.mllwr52.24&db=edshol), ET. 12. 12. 2021.

<sup>220</sup> Hamidreza Nikkar-Esfahani Esfahani 2009, agt. s. 71; Ali Mortazavian ve Mohammad Ghiacy 2017, agm. s. 142.

<sup>221</sup> Azad Garibov 2015, age. s. 82.

<sup>222</sup> Jonas Brown ve Kaelyn G. Lowmaster (2013), “The Minsk Group Mediation Process from 1992 to The Present”, *Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, s. 207, [https://www.academia.edu/3313447/Security\\_and\\_Escalation\\_in\\_Nagorno\\_Karabakh\\_An\\_Argument\\_for\\_a\\_Russian\\_Security\\_Role\\_pp\\_163\\_171\\_](https://www.academia.edu/3313447/Security_and_Escalation_in_Nagorno_Karabakh_An_Argument_for_a_Russian_Security_Role_pp_163_171_), ET. 02. 04. 2022.

<sup>223</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 341; Jonas Brown ve Kaelyn G. Lowmaster 2013, age. s. 207; Alec Rasizade 2011, agm. s. 153.

<sup>224</sup> Gallia Lindenstrauss (2015), “Nagorno-Karabakh: The Frozen Conflict Awakens”, *Strategic Assessment*, C. 18, S.1, s. 101, <https://www.inss.org.il/publication/nagorno-karabakh-the-frozen-conflict-awakens/> ET. 19. 04. 2022.

<sup>225</sup> Thomas de Waal 2014, age. s. 71.

<sup>226</sup> Benjamin A.T. Graham 2009, agm. s. 3.

taahhüt ve müzakere yok, ancak Ermenistan ve Azerbaycan'ın önerisi ile her konuda özgürce tartışmak" şeklinde değişiklik göstermiştir.<sup>227</sup>

Prag'da taraflar arasında yaşanan statü probleminin nihai bir oylama ile sona ereceğine dair karar alınmıştır. Ermenistan Dağlık Karabağ'da bulunan Ermeniler ile birleşebilmek adına bu oylamayı kullanmak amacını taşımaktayken, Azerbaycan ise toprak bütünlüğü ihlallerine karşı Dağlık Karabağ'ın en yüksek özerk statüye sahip olması için fırsat olarak değerlendirmekteydi.<sup>228</sup> Maalesef burada da hiçbir ilerleme kaydedilememiştir.<sup>229</sup> Ancak Madrid Prensipleri olarak değerlendirilen şartların temellerinin atıldığı da süreçtir. Bu sürecin ardından 2005 yılında Kazan'da Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları arasında görüşmeler gerçekleşmiş ve Minsk Grubu tarafından müzakerelerin devamı hususunda bazı temel ilkeler belirlenmiştir.<sup>230</sup> 2007 yılına gelindiğinde ise bu ilkeler geliştirilerek Madrid Prensipleri haline getirilmiştir.

Mevzu bahis bu prensipler Helsinki Nihai Senedinin ilkelerine dayanmakta ve ortak ve kabul edilebilir bir uzlaşma sunmaktadır. Bu sebeptendir ki Madrid Prensipleri; "güç kullanılmaması, toprak bütünlüğü, kendi kaderini tayin hakkı ve halkların eşit haklara sahip olması"<sup>231</sup> şeklinde temel ilkeler temelinde inşa edilmektedir. Bu ilkelerin yanı sıra ise;

1. "Dağlık Karabağ ve çevresinin silahsızlandırılması,
2. Dağlık Karabağ'ın öz yönetimini ve dahi güvenliğini sağlayacak geçici bir statünün belirlenmesi,
3. Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayacak bir koridorun açılması,
4. Dağlık Karabağ'ın nihai statüsüne daha sonra karar verilmesi,

<sup>227</sup> Shamkal Abilov 2018, agme. s. 152.

<sup>228</sup> agm, s. 153.

<sup>229</sup> Rasim Musabayov (2018), "Nagorno-Karabakh: A Factor In Azerbaijan's Foreign and Domestic Policy", *Caucasus Neighborhood: Turkey and The South Caucasus*, Ed. Alexander Iskandaryan Erivan, s. 74. [https://c-i.am/wp-content/uploads/Caucasus\\_Eng3.pdf](https://c-i.am/wp-content/uploads/Caucasus_Eng3.pdf), ET. 04. 03. 2022.

<sup>230</sup> Azad Garibov 2015, age. s. 82.; Martha Schmitz 2013, age. s. 178; Farid Guliyev ve Andrea Gawrich 2021, agm. s. 12.

<sup>231</sup> OSCE Minsk Group (2007), "Madrid Documents", *Nagorno-Karabakh: Documents, Resolutions and Agreements*, <https://www.legal-tools.org/doc/0b80bb/pdf/>, E.T. 18. 04. 2021.

Azad Garibov 2015, age. s. 82.; Aleksandra Jarosiewicz ve Krzysztof Strachota 2011, age. s. 2; Anzhela Mnatsakanyan 2020, age; Alec Rasizade 2011, agm. s. 155; Arsen Gasparyan 2019, age. s. 238; Roxana Gabriela Andrei (2019), "Nagorno-Karabakh: Why do Peace Processes Fail 'From the Inside'?", *Conflict Studies Quarterly*, Sayı. 27, s. 26. DOI:10.24193/csq.27.2.

5. Yerinden edilmiş grupların ve mültecilerin yerlerine geri dönmesinin sağlanması,
6. Uluslararası barış koruma operasyonlarını da içeren uluslararası güvenliğin garanti altına alınması,<sup>232</sup> noktalarını içermektedir.

Madrid prensipleri görüşmeleri sırasında, Azerbaycan ve Ermenistan'da oluşan seçim döngüsü ile çözüm getirebileceğine dair bir iyimserlik yaratmış olmasına karşın sonuçsuz kalmıştır. Dolayısıyla ortaya konan tüm bu çözüm önerileri başarısız olmuş ve taraflar arasında kalıcı bir barışın sağlanması garanti edilememiştir. Bu sebeple Dağlık Karabağ'ın statüsü çıkmaza girmiştir.<sup>233</sup> Hem Dağlık Karabağ'ın statüsünün çıkmaza girmesi hem de arabuluculuk çalışmalarının başarısızlığı adına söylenebilecek olan temel sebeplerden biri çatışmaya meyyal olan bölge coğrafyasının yanında “bölge adına çıkarları bulunan aktörlerin çatışmayı donmuş durumda tutmak adına gösterdiği çabalar sayılabilmektedir.”<sup>234</sup> Bu sebepler ile donmuş hale gelen çatışma kimi zamanlarda kısa süreli sıcak çatışmaya neden olmuş ve Kasım 2020'ye dek devam etmiştir.

Gerçekleşen bu irili ufaklı çatışmalardan en önemlisi arabuluculuk girişimlerinin sonuçsuz kalması arkasından, Ermenistan ve Azerbaycan arasında 2016 yılında gerçekleşen “Dört Gün Savaşı'dır.”<sup>235</sup> Bu savaş 1994 yılında yapılan ateşkesten beri topyekûn bir savaşa en yakın olunan çatışma olarak nitelendirilmektedir. Çatışma hattı olan Dağlık Karabağ boyunca şiddet yirmi yılda periyodik olarak tırmanmış, bu sebeptendir ki 2016 yılının Nisan ayına gelindiğinde çatışma halini almıştır.<sup>236</sup> Bu çatışmanın ardından ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ'ın statüsüne ilişkin olarak son savaş 2020 yılının Temmuz ayında başlamıştır.

---

<sup>232</sup> OSCE 2007, age; Benjamin A.T. Graham 2009, agm. s. 6; Françoise J. Companjen 2010, agm. s. 12; Christopher Rossi 2017, agm. s. 67.

<sup>233</sup> Rasim Musabayov 2018, age. s. 74.

<sup>234</sup> Jimsher Jaliashvili ve Anna Shah 2014, agm. s. 36.

<sup>235</sup> Azer Babayev (2020), “Nagorno-Karabakh: The Genesis and Dynamics of The Conflict”, *İçinde, The Nagorno-Karabakh Deadlock Insights from Successful Conflict Settlements*, Ed. Azer Babayev ve Bruno Schoch Hans-Joachim Spanger, s. 17. <https://libgen.is/book/index.php?md5=9CBF25B6F663B74AA236F821C868A3F4>, E.T. 18. 04. 2021; Zaur Shiriyev (2017), “The Four-Day War: Changing Paradigms in The Nagorno-Karabakh Conflict”, *Turkish Policy Quarterly*, C. 15, S. 4, s. 54, <http://turkishpolicy.com/article/842/the-four-day-war-changing-paradigms-in-the-nagorno-karabakh-conflict>, ET. 01. 07. 2022; Vladimir A. Kolosov ve Maria V. Zovoto 2020, agm. s. 84; Carey Cavanaugh (2017), “Renewed Conflict over Nagorno-Karabakh”, *Council of Foreign Relations*, s. 2, <http://www.jstor.com/stable/resrep05705>, ET. 01. 07. 2022.

<sup>236</sup> Zaur Shiriyev 2017, agm. s. 54.

Bu çatışma “44 Gün Savaşı” olarak adlandırılmaktadır. Bu çatışma 30 yıllık var olan derinleşmiş anlaşmazlıkların 2020 yılında patlak vermesi olarak ele alınabilmektedir.<sup>237</sup> Bölgede yeniden bir savaşın çıkmasına sebep olarak; OSCE ve Minsk Grubu’nun çözüm getirme konusunda başarısız olması, Nikol Paşinyan’ın Dağlık Karabağ’a yönelik saldırgan söylem ve eylemlerinin varlığı, Ermeni tarafından sık görülmeye başlanan ateşkes ihlalleri ve Azerbaycan halkının toprak bütünlüğüne dair taleplerinin 2020’de artması söylenebilmektedir.<sup>238</sup> Zira bu yönde milliyetçi söylemler ‘Qarabag bizimdir’ sloganının ortaya atılması ile kanıtlanabilmektedir.<sup>239</sup> Böylece Ermenistan’ın Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı,<sup>240</sup> TANAP<sup>241</sup> ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı<sup>242</sup> sebebiyle stratejik öneme sahip Azerbaycan’ın sınır kenti Tovuz’a saldırması<sup>243</sup> ile başlayan bu çatışmalar, Eylül 2020’ye geldiğinde Dağlık Karabağ’a da sıçramıştır. Böylece tırmanan çatışmalar 27 Eylül’e geldiğinde bölgede tansiyonun gittikçe yükselmesi ile genişlemiştir.<sup>244</sup>

Öte yandan, Ermenistan 1994 yılında olduğu gibi bir çatışma olacağı beklentisindeydi. Ancak karşısında askeri ve stratejik olarak dünden bugüne kendini hazırlamış ve geliştirmiş bir Azerbaycan bulduğu söylenmektedir.<sup>245</sup> Bu noktada, tırmandığı görülen çatışmaya ilişkin ele alınması önem arz eden iki husus söz konusudur. Bunlardan ilki Ermenistan’ın reformist savunma bakanı David Tonoyan’ın açıkladığı askeri doktrindir. Zira bu yeni doktrin “yeni bölgeler için yeni savaş”

<sup>237</sup> Philip Gamaghelyan ve Sergey Rummyantsev (2021), “The Road to The Second Karabakh War: The Role of Ethno-Centric Narratives in The Nagorno-Karabakh Conflict”, *Caucasus Survey*, C. 9, S. 3, s. 320, <https://doi.org/10.1080/23761199.2021.1932068>,

<sup>238</sup> Murad Guliyev, age.

<sup>239</sup> Gamaghelyan ve Rummyantsev, agm, s. 327.

<sup>240</sup> Azerbaycan Bakü Sangaçal Terminali’nden çıkan petrolü Tiflis üzerinden, Türkiye’nin Akdeniz kıyısında bulunan Ceyhan Limanı’na indiren petrol boru hattıdır.

<sup>241</sup> Azerbaycan Şahdeniz doğalgazını Türkiye üzerinden, Avrupa’ya taşıyan Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı’dır.

<sup>242</sup> Şahdeniz doğalgaz sahasından gelen doğalgazın Türkiye-Gürcistan sınırına getirilmesi amacıyla tasarlanan doğalgaz boru hattıdır.

<sup>243</sup> Ayca Ergun ve Anar Aliyev (10 Kasım, 2020), “An Account on Karabakh War: Why Now and Then What?,” *Panorama*, s. 2, DOI:<https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.30777.60006>; Aynur Bashirova (2021), “Why the World Should Care About Nagorno-Karabakh,” *Freedom Gazette*, s. 3, <https://freedomgazette.in/2020/12/why-the-world-should-care-about-nagorno-karabakh/>, E.T. 17. 11. 2021.

<sup>244</sup> ACAPS (2021), “Azerbaijan: Pre-existing Situation and Impact of The 2020 Nagorno-Karabakh Conflict,” *reliefweb*, 20 Aralık 2021, s. 1, <https://reliefweb.int/report/azerbaijan/azerbaijan-pre-existing-situation-and-impact-2020-nagorno-karabakh-conflict-21>, E.T. 17. 11. 2021.

<sup>245</sup> Paul Iddon (2021), “The Last Azerbaijan-Armenia War Changed How Small Nations Fight Modern Battles”, *FORBES*, 25 Mart 2021, <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2021/03/25/the-last-azerbaijan-armenia-war-redefined-how-small-nations-fight-modern-battles/?sh=443098e27dd3>, E.T. 16. 11. 2021.

yaklaşımıdır. Bahsi geçen bu yaklaşımın ilk hali aslen Tonoyan henüz savunma bakanı yardımcısı iken AGİT konferansında ortaya attığı bilinen “aktif caydırıcılık doktrininin.”<sup>246</sup> 2019 yılında ‘barış için toprak doktrininin’ yerini aldığı görülen ve eğer Azerbaycan yeni bir taarruza girişecek olursa Ermenistan’ın bunu kullanarak daha fazla toprak ele geçirebileceğine dair öngörüyü içermektedir. Öyle ki bu yeni doktrin ile Ermenistan’ın siper savunmasından kurtularak askeri birliklerinin sayısının artırılacağına dair stratejiyi içermektedir.<sup>247</sup> Bu stratejinin kullanılması adına seçilen coğrafya ise Azerbaycan tarafından son yirmi yılda inşa edilen ve geliştirilen BTC petrol boru hattı, BTE doğalgaz boru hattı ve BTK demiryoludur. Çünkü bu bölge Avrupa ve Asya arasında kritik bir enerji ve ulaşım koridorudur.<sup>248</sup> Bu demiryolunun yanında Güney Ermenistan demiryolu da 3,5 milyar dolarlık İran ve Ermenistan’ı birbirine bağlayacak bir hat olarak iki ülke adına önem arz etmektedir.<sup>249</sup> Bir diğeri ise Mart 2020’de taraflar arasındaki görüşmelerin ve Madrid prensiplerinin sona erdirildiği diplomatik yaklaşımı olarak ele alınabilmektedir.<sup>250</sup> Nikol Paşinyan’ın Mart 2020’de Madrid Prensiplerini kınaması öncesinde, 2019 yılında Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’ın parçası olarak ilan etmesi ile başlayan bir süreçtir. Nikol Paşinyan’ın bu irridentist yaklaşımı Minsk Grubunun barış ve çatışma çözümü adına yapılan müzakerelerine ve uluslararası hukuka aykırı olarak değerlendirilmektedir.<sup>251</sup> Nikol Paşinyan’ın bu yeni tip yaklaşımında buna ek olarak Dağlık Karabağ’ın yerel yönetiminin müzakerelere katılması gerektiğine dair görüşü de söz içermektedir.<sup>252</sup>

---

<sup>246</sup> Eduard Abraham (2019), “Rationalizing the Tonoyan Doctrine: Armenia’s Active Deterrence Strategy”, *Eurasia Daily Monitor*, C. 16, S. 64, <https://jamestown.org/program/rationalizing-the-tonoyan-doctrine-armenias-active-deterrence-strategy/>, E.T. 16. 11. 2021.

<sup>247</sup> Hovsep Kanadyan (2021), “Nikol Pashinyan’s Imprint on the 2020 Karabakh War: Did He Instigate the War?”, *Russian International Affairs Council*, 24 Mayıs 2021, <https://russiancouncil.ru/en/analytcs-and-comments/columns/eurasian-policy/nikol-pashinyan-s-imprint-on-the-2020-karabakh-war-did-he-instiga...>, E.T. 13. 11. 2021.

<sup>248</sup> James Wilson (2020), “Caucasus: Armenia’s ‘New War for New Territories’”, *Euractiv*, 28 Temmuz 2020, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/caucasus-armenias-new-war-for-new-territories/>, E.T. 12. 12. 2021.

<sup>249</sup> Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff ve Oliver Backes (2016), “Armenia’s Foreign and Security Policy”, *Center for Strategic and International Studies*, s. 12. <https://www.jstor.org/stable/resrep23341.6>, E.T. 13. 07. 2022.

<sup>250</sup> Ayca Ergun ve Anar Aliyev 2020, age. s. 2.

<sup>251</sup> age. s. 2

<sup>252</sup> “How Did Armenia So Badly Miscalculate Its War with Azerbaijan?”, (2020), *Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program*, 14 Kasım 2020, <http://www.silkroadstudies.org/publications/joint-center-publications/item/13418-how-did-armenia-so-badly-miscalculate-its-war-with-azerbaijan.html>, E.T. 13. 12. 2021.



Altı hafta süren bu çatışmaların ardından, Azerbaycan % 70'ini geri aldığı Karabağ'ın önemli kentlerine doğru ilerlemeyi devam ettirmesi ile Rusya devreye girmiş ve ateşkes sağlanmıştır.<sup>253</sup> Ateşkes antlaşmasının esaslarına göre;

1. “10 Kasım 2020 tarihinden itibaren çatışmanın tarafları olan Ermenistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti derhal çatışmaya son vereceklerdir,
2. 20 Kasım 2020 tarihine kadar Ağdam Azerbaycan Cumhuriyetine iade edilecek,
3. Rusya Federasyonu'nun askeri personelinden oluşan barış gücü Dağlık Karabağ'da temas hattı ve Lâçin Koridoru boyunca konuşlandırılacaktır,
4. Bu duruma eş zamanlı olarak Ermeni birlikleri de bölgeden geri çekilecektir,
5. Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020'ye dek Kelbecer'i, 1 Aralık 2020'ye dek Lâçin'i Azerbaycan Cumhuriyetine bırakacaktır,
6. Dağlık Karabağ ve Ermenistan Cumhuriyetini birbirlerine bağlayacak olan beş km uzunluğundaki Lâçin koridoru açılacak ancak Şuşa bölgesini kapsamayacak olan bu koridorun güvenliği Rusya Federasyonu barış gücü tarafından sağlanacak,
7. Bu hususta Azerbaycan Cumhuriyeti koridordan insan ve araç geçişini garanti edecek,
8. Yerlerinden edilmiş olan kişi ve mülteciler BM Mülteciler Yüksek Komiserliği gözetiminde Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerine geri dönecektir.

---

<sup>253</sup> Nathalie Tocci ve Nona Mikhelidze (2020), “Winners, Losers and Absentees in Nagorno Karabakh”, *Istituto Affari Internazionali*, C. 20, S. 84, s. 2, <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/winners-losers-and-absentees-nagorno-karabakh>, ET. 11. 16. 2021; David Batashvili (2020), “Immediate Geopolitical Consequences of The Second Nagorno-Karabakh War”, *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*, s. 3, [https://www.academia.edu/44683780/ImmediateGeopolitical\\_Consequences\\_of\\_the\\_Second\\_Nagorno\\_Karabakh\\_War](https://www.academia.edu/44683780/ImmediateGeopolitical_Consequences_of_the_Second_Nagorno_Karabakh_War), ET. 11. 16. 2021.

9. Bölgede uygulanan tüm ekonomik ve ulaşım ablukaları kaldırılacaktır.
10. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batısı ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım, bağlantı, insan ve araç geçişinin güvenliğini garanti edecektir,
11. Taraflar arasında sağlanacak mutabakat ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bazı bölgelerini bağlamak için yeni bir ulaşım yolunun inşasına başlanacaktır (Mevzu bahis bu yeni ulaşım yolu aslen yıllardır Türkiye ve Azerbaycan arasında oluşması adına çaba gösterildiği bilinen Megri koridorudur).<sup>254</sup>
12. Bu maddelere ek olarak bilinen bir diğer husus ise, Türkiye ve Rusya Federasyonu'nun ateşkesi ortaklaşa takip edeceklerine dair anlaşmanın varlığıdır.

Bu maddelerin kabul edilmesi ile hem Rusya, OSCE ve Minsk Grubu'nu oyun dışında bırakmış,<sup>255</sup> hem de taraflar arasında ateşkes sağlanmış olsa da irili ufaklı bazı temaslar sınır boyunca devam etmektedir. Uluslararası kamuoyunda burada yeniden ortaya çıkmaya başlayan sıcak temaslardan dolayı endişeler söz konusudur. Özellikle 2021 Mayıs ayında gerçekleşen Azerbaycan'ın altı Ermeni askerini ele geçirdiği temas<sup>256</sup> ile 2021 Temmuz ayında tarafların savunma bakanlıklarının bildirdiği bir çatışmanın varlığı söz konusu olmuştur. Bu çatışma esnasında üç Ermenistan askerinin öldürüldüğü öne sürülmekte olsa da tarafların birbirlerini suçlaması bu endişeyi kanıtlamaktadır.<sup>257</sup> Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycan ve Ermenistan sınırında güvenliğe ilişkin tehditlerin ilerleyen süreçte de devam edeceğine ilişkin öngörü söz konusudur.<sup>258</sup>

---

<sup>254</sup> President of Russia (2020), "Statement by President of The Republic of Azerbaijan, Prime Minister of The Republic of Armenia and President of The Russian Federation", 10 Kasım 2020, <http://en.kremlin.ru/acts/news/64384>, E.T. 18. 04. 2021; Valeri Modebadze 2021, agm. s. 108.

<sup>255</sup> András Rác (Nisan 2021), "In Russia's Hand: Nagorno-Karabakh After The Ceasefire Agreement", *Conflict Series*, C. 8, S. 2, [https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief\\_8\\_2021.pdf](https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief_8_2021.pdf), E.T. 18. 04. 2021.

<sup>256</sup> France Diplomacy (2021), *Armenia-Azerbaijan-Incidents on The Border Between Armenia and Azerbaijan*, 27 Mayıs 2021, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/news/article/armenia-azerbaijan-incidents-on-the-border-between-armenia-and-azerbaijan-may>, E.T. 16. 11. 2021.

<sup>257</sup> The Economic Times (2021), *Three Armenian Soldiers Killed in Clashes With Azerbaijan*, 28 Temmuz 2021, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/three-armenian-soldiers-killed-in-clashes-with-azerbaijan/articleshows/84819291.cms>, E.T. 16. 11. 2021.

<sup>258</sup> Eimear O'Casey (2021), "The Armenia-Azerbaijan Conflict in 2021—Broad Peace Likely Amid Many Unknowns", *Control Risks*, 15 Ocak 2021, <https://www.controlrisks.com/our-thinking/insights/the-armenia-azerbaijan-conflict-in-2021>, E.T. 16. 11. 2021.

Zira hem bahsi geçen çatışmalar hem de 16 Kasım 2021’de Ermenistan’ın Azerbaycan sınırında askerlere saldırması ile başlayan çatışmada Azerbaycan’ın karşılık vermesi ile karşılıklı olarak can kaybı ve yaralanmalar yaşanmış<sup>259</sup> olması kanıt olarak gösterilebilen bir diğer temastır. Bu çatışmanın sonucunda Ermenistan bazı muharebe sahalarını kaybetmiş, böylece Rusya’nın girişimi ile taraflar tekrar bir ateşkes yapmışlardır. 26 Kasım 2021’de Soçi’de gerçekleşen toplantıda; “yapılan anlaşmaların uygulanması, bölgede istikrarın sağlanarak barışın tesisi” hususlarında görüşüldüğü açıklanmıştır.<sup>260</sup>

Dağlık Karabağ’da yaşanan ve sonrasında devam edeceği öngörülen bu çatışmaların sonucunda ise, her iki tarafta da askeri ve sivil kayıp yaşanmıştır. Bunlar bir tarafa, iki devletin hezimetini söz konusu olmuştur.

Bunlardan ilki hem iç siyasette Ermenistan lideri Paşinyan’a artan muhalefet ve toprak kaybı ile tümüyle istikrarsızlaşan<sup>261</sup> hem de Rusya’nın ekonomik ve askeri müttefiki olmasına rağmen bu kez yardım etmediği Ermenistan’dır. Diğerisi ise, barındırdığı Güney Azerbaycan Türkleri sebebi ile bölgede “akrabası” yerine kimlik ortaklığı olmayan Ermenistan’a destek veren, çıkarları doğrultusunda Ermenistan’a savaşı devam ettirilebilmesi için Karabağ çatışmasının başlangıcından beri standart tutumunu devam ettiren ve yardımda bulunan İran’dır.

Bu tarihi akış zemini üzerine, Huntington’ın medeniyetler çatışması tezinde bahsettiği iki farklı medeniyetin, bir medeniyete karşı ortak çıkarları doğrultusunda ortaklık kurabileceğine dair söyleminin,<sup>262</sup> Ermenistan ile İran ilişkileri kapsamında test edilmeye değer olduğu belirtilmelidir.

Dağlık Karabağ çatışması, salt iki aktörü olan bir çatışma değildir. Türkiye, İran ve Rusya gibi bölgede bulunan devletlerce hem etkilenmiş, hem de bu devletlerin politikalarını etkilemiş bir yapıya sahip, çok taraflı bir çatışmadır. 1828 yılından itibaren bölge ile “denk düşmeyen” Ermeni nüfusun bölgeye göç ettirilmesi ve yaşanan

---

<sup>259</sup> Kieran Guilbert (2021), “Armenia Announces Ceasefire with Azerbaijan After Border Clashes Kill More Than 20 Troops”, *Independent*, 18 Kasım 2021, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/armenia-announces-ceasefire-azerbaijan-border-b1959220.html>, ET. 19. 11. 2021.

<sup>260</sup> Cumhuriyet (2021), “Putin, Aliyev ve Paşinyan Zirvesi Başladı”, 26 Kasım 2021, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika--uclu-zirve-oncesi-putinden-kritik-aciklama-1887961>, ET. 02. 12. 2021.

<sup>261</sup> Stefan Meister (2020), “Precarious Peace-Nagorno Karabakh After The Ceasefire Agreement,” *Heinrich Böll Foundation South Caucasus*, Kasım, 2020, [https://www.academia.edu/45409590/Precarious\\_peace\\_Nagorno\\_Karabakh\\_after\\_the\\_ceasefire\\_agreement](https://www.academia.edu/45409590/Precarious_peace_Nagorno_Karabakh_after_the_ceasefire_agreement), ET. 18. 04. 2021.

<sup>262</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 380.

şiddet olayları ile uygulanan göç politikaları ile “denk hale” getirilmeye çalışılması da söz konusu olabilmektedir. Huntington’ın tezinin ana hatlarını oluşturan, tarihsel bağlar ve deneyimler ile edinilen dost-düşman ayırımında dost olması beklenen “akraba” devlet ile ilgili sav, Dağlık Karabağ’da olduğu gibi İran özelinde doğrulanabilir görünmemektedir.

Huntington’ın beklentisinin aksine, iki Müslüman (ve Şii) devletin aynı safta yer almadıkları da görülmektedir. İran’ın, Güney Azerbaycan Türkeri’ne dair gösterdiği, Azerbaycan’ın da sergilemekte olduğu milliyetçi, laik, Türkiye ve Batı müttefikli olma refleksi sebebi ile sahip olduğu endişenin; İran’ın dış politikasında önemli yer tutan Şii hilali kavramına uymayacak şekilde İran’ı Ermenistan ile yakınlaştırdığı görülmektedir. İzleyen bölümde konu; çalışma içeriği ve çerçevesi dâhilinde tartışılacaktır.

### BÖLÜM III

#### İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASINDA YAKLAŞIM DEĞİŞİKLİĞİ VE TEMEL DIŞ POLİTİKA SÜTUNLARI

Güney Kafkasya Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı kapsamaktadır. Ancak sahip olduğu çok çeşitli etnik yapısı ile bu üç devlete indirgenemeyecek bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>263</sup> Zira barındırdığı petrol ve doğalgaz kaynakları, 19. ve 20. yüzyıllarda Trans Kafkasya olarak adlandırılan bu bölgenin stratejik önemini teyit etmektedir. Yetmiş yıl boyunca SSCB'nin bir parçası olan Güney Kafkasya, 19. yüzyılda Çarlık Rusya ve İran (Kaçarlar) arasında gerçekleşen savaşlar öncesinde, İran ile tarihsel bağlantılara sahip olan bir coğrafya olarak kabul edilmekteydi.<sup>264</sup>

Bu hegemon güç değişikliklerinin yanında, coğrafi açıdan farklı etnik grupları barındırması sebebi ile etnik açıdan homojen bir bölge de sayılmamaktadır. Bu etnik ve kültürel farklılıklar dış politikada çok etkili unsurlar olmasalar da<sup>265</sup> bölgeye ilişkin tarihi, ekonomik ve kültürel yakınlığa sahip oldukları görülebilen üç bölge dışı ülke söz konusudur. Dış oyuncular olarak adlandırılan bu üç bölge dışı ülke, bölgeye ilişkin yeni kurulan “Büyük Oyun” (*Great Game*) içerisinde sahip oldukları yakın bağlar ve çıkarları adına bölgeyi değerli gören Türkiye, Rusya ve İran'dan oluşmaktadır.<sup>266</sup>

Bahsedilen dış oyuncularından biri olan İran, kuzeydoğuda Türkmenistan'ın, kuzeybatıda Ermenistan ve Azerbaycan'ın, batısında ise Türkiye'nin çevrelediği bir Ortadoğu ülkesidir.<sup>267</sup>

---

<sup>263</sup> Revaz Gachechiladze (2002), “Geopolitics in The South Caucasus: Local and External Players”, *Geopolitics* C. 7, S. 1, s. 113, DOI: 10.1080/714000896.

<sup>264</sup> Aliyar Azimov (2019), “An Overview of The Relations Between The Republic of Armenia And The Islamic Republic of Iran”, *Review of Armenian Studies*, S. 40, s. 93, [https://www.researchgate.net/publication/339828558\\_AN\\_OVERVIEW\\_OF\\_THE\\_RELATIONS\\_BETWEEN\\_THE\\_REPUBLIC\\_OF\\_ARMENIA\\_AND\\_THE\\_ISLAMIC\\_REPUBLIC\\_OF\\_IRAN](https://www.researchgate.net/publication/339828558_AN_OVERVIEW_OF_THE_RELATIONS_BETWEEN_THE_REPUBLIC_OF_ARMENIA_AND_THE_ISLAMIC_REPUBLIC_OF_IRAN), ET. 18. 04. 2021.

<sup>265</sup> Gachechiladze 2002, agm. s. 114-115.

<sup>266</sup> agm. s. 114.

<sup>267</sup> Faruk Sönmezoğlu 2010, age. s. 351.

1935 yılından 1979 yılına İslami devrime dek monarşi ile yönetilen İran'ın dış politika anlayışı 1979 İslam Devrimi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılabilir.

Zira bu iki dönem temel çerçevede birbirlerine taban tabana zıt olarak değerlendirilebilir. Devrim öncesi dönemde Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin yönetimindeki Batıya yakın seküler İran, idealist bir dış politika hedeflenmekteyken, Devrim sonrasında bu eğilimin ideolojik ve pragmatik iki uç arasında süregeldiği bilinmektedir.

“Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan genel eğilim olarak yaşanan bu savaşımlardan dersler çıkarılarak, anlamsız görülen savaşımları engellemek adına uluslararası girişimlerin ortaya çıktığı görülmektedir.”<sup>268</sup> Devrim öncesinde monarşinin görüldüğü Muhammed Rıza Pehlevi hanedanlığı dönemi dış politikasında, Rıza Şah'ın iç politikasının yansıması net bir şekilde görülmektedir. Zira Rıza Şah'ın, özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında, Batıya dönük modern ve laik karakterde, Atatürk reformlarını örnek alarak<sup>269</sup> ortaya koyduğu politikalarını İran içerisinde de uygulama gayretinde olduğu bilinmektedir.

Öyle ki, onun yönetimi altında İran modern bir ülke halini almış ve tüm politikalar sekülerleşmiştir.<sup>270</sup> Bu sebeptendir ki, Batıcılık ve modernlik bu dönemin dış politikasının temelini oluşturan önemli savların arasında değerlendirilebilir. Bu dönemin dış politikasında genel eğilim “idealist” yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak İran'ın bu dönemdeki yaklaşımına örnek olarak BM üyeliği verilebilir.

İran dış politikasının devrim öncesinde sahip olduğu bu karakterine göre var olan dış politika hedeflerine bakılacak olursa; Komünizmin merkezi olan SSCB ile ortak sınır paylaşımı, üç kıtayı bağlayan bir köprü görevinde olmak, Arap dünyası içerisinde dengeleyici bir unsur olmanın önem arz ettiği görülmektedir. Bu hedeflerinin varlığı sebebi ile İran süper güçler için de önemli hale gelmektedir.

Bu noktada İran jeopolitik konumu ve sahip olduğu enerji hatları sebebi ile hem Batının (İngiltere ve ABD) hem de SSCB'nin ilgisini çekmekteydi. Sahip olduğu

---

<sup>268</sup> Yücel Bozdağlıoğlu (2007), “Uluslararası İlişkilerin Temel Yaklaşımları”, *İçinde, Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, Ed. Haydar Çakmak, Platin Basın Yayın Dağıtım, Ankara, s. 5.

<sup>269</sup> Selin Çağlayan (2012), *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdiyi Beklerken*, Cinius Yayınları, İstanbul, s. 179.

<sup>270</sup> Aliyar Azimov, “Timeline of Diplomatic-Consular Relations and Foreign Policy of Iran”, *Diplomatic Consular Relations and Foreign Policy of Iran*, s. 1, [https://www.academia.edu/35623367/Timeline\\_of\\_diplomatic\\_consular\\_relations\\_and\\_foreign\\_policy\\_of\\_Iran](https://www.academia.edu/35623367/Timeline_of_diplomatic_consular_relations_and_foreign_policy_of_Iran), E.T. 18. 04. 2021.

petrol rezervlerinin kullanımı hususunda İngilizlerin baskısına maruz kalan, İngiltere ve SSCB'nin kısmi işgali altında olan İran içerisinde başlayan milliyetçilik söylemleri artmakta ve Şah dönemi dış politikasında da kendini göstermekteydi.

Bu nedenle, 1953 yılında başbakan olarak petrolerin millileştirilmesi ve yerleşme yanlısı olan Muhammed Musaddık'ın başbakan olarak seçilmesi, bu retoriğin yansıması olarak kabul edilmektedir. Seçimlerden çıkan bu sonuç ise, 1979 yılında gerçekleşecek olan devrim ile değişeceği ön görülen dengelerin temeli olarak ele alınmaktadır. Bu retoriğin yanı sıra devletin tarımla uğraşan azınlıkların gelirleri ile petrol gelirlerini Farslıların yoğunlukta olduğu sanayiye aktardığı, bu nedenle gelir açığının arttığı da bilinmektedir.<sup>271</sup> Dolayısı ile Şah'ın 1960'lar ve 1970'ler boyunca karşılaştığı görülen muhalefet bu noktadan ileri gelmektedir.

Musaddık ve millileşme çabalarının ortaya çıktığı görülen bu dönem kaynağını Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından almaktadır. Zira petrole artan ihtiyaç bu hususa ilişkin önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. İngiltere'nin İran petrollerine erişimi adına İran ile ortaklık kurduğu görülen ve 1909 yılında kurulan "(APOC)"<sup>272</sup> bu çabalar adına dönüm noktası olarak kabul edilebilir. APOC<sup>273</sup> İngiltere tarafından İran petrollerinin sondajı, işlenmesi ve ihracatı amacı ile ortaya konmuş bir kurumdur.

Ancak İran'ın İngiltere gözündeki önemini, Birinci Dünya Savaşı sırasında petrole ihtiyacın artması, ardından ise Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin bölgeden tamamen çekilmesi ile Çarlık Rusya'nın İran'ın kuzeyinin üçte birini işgal etmesi teyit etmektedir. Öyle ki Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilalini fırsat olarak gören İngiltere'nin petrol rafinerilerinin bulunduğu Güney kısmını tamamen işgal ettiği görülmektedir.<sup>274</sup> Böylece İngiltere'nin klasik dış politika yaklaşımının yansıması olarak, APOC üzerinden hem petrolerin hem de İran iç siyasetinin kontrolünü sağlamayı hedeflediği görülmektedir.

---

<sup>271</sup> Brenda Shaffer (2008), *Sınırlar ve Kardeşler: İranlı ve Azerbaycanlı Kimliği*. Çev. Ali Gara ve Vüsal Kerimov, 1. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 75.

<sup>272</sup> "Early History 1909-1924," *bp*, <https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html>, ET. 09. 01. 2022.

<sup>273</sup> Diğer ismi ile Anglo-Iranian Oil Company (AIOC)

<sup>274</sup> Selin Çağalayan 2012, age. s. 113.

Özetle, İran petroleri Birinci Dünya Savaşı boyunca İngiltere ve SSCB tarafından kendi kaynakları gibi kullanılarak savaşa taraf olamamasına karşın savaşın tüm etkisini hissetmesine sebep olmuştur. Böylece halkta “batılı devletlerce sömürülüyoruz” fikri baş göstererek Şah’a karşı tepkilerin arttığı gözlemlenmiştir. İşte bu noktada özellikle İran ve İngiltere arasındaki petrol imtiyazına ilişkin anlaşmazlık önem arz etmektedir. Şah bu imtiyazın varlığına rağmen İngilizler ile iyi ilişkilere sahip değildi. Buna sebep olan ise, iç siyasete karışarak egemenliğini zayıflattığı görüşünün varlığıydı. Halk ve Musaddık için ise ülkenin geri kalmasının sebebi olarak petrol imtiyazı görülmektedir. Musaddık, 1951 yılında APOC’un çıkarmakta olduğu petrolere ilişkin imtiyazın uzatılmamasını ve devletin sahip olduğu kaynakların millileştirilmesi fikrini savunan öncü isimlerden biri olarak siyasette varlık göstermeye başlamıştır. Artık APOC’un halka getirdiklerinden çok götürdükleri önem arz etmekteydi. Musaddık’a göre İran sadece İngilizlerin elde ettiği kârın %16 gibi çok cüzi bir kısmına erişebiliyordu.<sup>275</sup> Bu durum ise İran’ın ve halkın geri kalmasına sebep olmaktadır.

Başbakan Musaddık tarafından AIOC’u millileştirilmesi sonrasında, ülkedeki tüm petrol rafinerileri, kuyuları ve AIOC’un “(NIOC)”<sup>276</sup> tarafından satın alınması sağlanmıştır. Böylece tüm yabancı personel de ülkeden çıkartılmıştır. Bunun üzerine İngiltere, İran’ı BM’ye şikâyet ederek Musaddık’ı İngiliz destekçisi üst sınıf İranlılar ile karşı karşıya bırakmıştır.<sup>277</sup> Bu şirketin kurulması Şah, İngilizler ve ABD’nin tepkisini çekmiş olsa da İran’ın bağımsızlığını, petrolün millileştirilmesini savunması ve karizması ile ABD ve İngiltere destekli darbe tarafından yerinden edilmesinin Musaddık’ı halk gözünde adeta kahraman haline getirdiği görülmektedir.<sup>278</sup>

Zira Musaddık tarafından savunulan millileşme hareketi iç siyasette hem ulema sınıfı hem bazariler<sup>279</sup> hem de komünist gruplarca (TUDEH)<sup>280</sup> desteklenmekteydi.

---

<sup>275</sup> age. s. 77.

<sup>276</sup> National Iranian Oil Company; Ulusal İran Petrol Şirketi

<sup>277</sup> Ervand Abrahamian (2020), “İslam Cumhuriyeti”, *Modern İran Tarihi*, 7. Basım, Türkiye İş Bankası, İstanbul, s. 155.

<sup>278</sup> Nikki R. Keddie (2006), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, London, s. 131, <https://libgen.is/book/index.php?md5=222E59F6FCD3973CE6208FE516E9BD1>, ET. 09. 01. 2022; Selin Çağalayan 2012, age. s. 93.

<sup>279</sup> İran’ın geleneksel, çarşı esnafı ve işçileridir. Ancak iç ve dış politikada önemli etkiye sahiptirler.

<sup>280</sup> 1920 yılında kurulan Komünist, İran Kitleleri Partisi anlamına gelen “Hizb-i Tude-yi İran” adlı SSCB komünist partisi ile ilişkileri olan siyasi partidir; Selin Çağalayan 2012, age. s. 195.



Ancak Şah'ın devam eden tek adam politikaları ve batı yanlısı tavrı halk içerisinde Musaddık'a karşı sempatiyi, Şah'a karşı ise nefreti arttırıyordu. Özellikle bazariler ticarete yabancı etkisinden rahatsızken, halk bunun yansımasını yabancılar tarafından sömürülme olarak görmekteydi.<sup>281</sup>

Yabancı kültür ve ekonomik emperyalizm ile geri bırakıldığı düşüncesi de böylece yükselmekteydi. Çünkü milli kimlik kültür ile şekillenmekteydi.

Ancak Şah döneminde İran milli kültürü ve kimliğinin, batı kimliğinin sömürüsü altında olduğuna dair hissiyat yüksekti. Milli kimliğin kültür ile şekillenmesi sebebi ile kimliğin erozyona uğraması, İslam Devrimi sonrasında İran'ın batı kültürüne tümü ile karşı bir duruşa sahip olmasının sebebidir.

İran dış politikasında görülen, Şah ve Musaddık arasındaki politik ayrım sebebi ile tek vücut olamama durumu,<sup>282</sup> hem var olmak adına Safaviler'den beri çabaladığı Kafkasya'da hem de Şah'ın önem verdiği batıda sahip olduğu etkiyi yitirmesine sebep olmaktaydı. Musaddık'ın devam ettirdiği zenofobik milliyetçilik<sup>283</sup> olarak adlandırılabilir iç politika, dış politikada da kendini göstermekteydi.

İran'ın egemenliğinin en büyük ihlali olarak görülen İngiliz petrol şirketi, Musaddık'ın sömürgecilik karşıtı tutumu ve petrol şirketinin millileştirilmesi ile ülkeden çıkarılmıştır. Şah'ın muhalefete karşı sert tavrı ve batı ile girdiği askeri ittifakların varlığına ek olarak, kültürel emperyalizme<sup>284</sup> geçit verdiği düşüncesi Musaddık'ın iktidara gelişine hizmet ettiği görülen önemli bir olgudur.

Bunun bir benzeri ise Humeyni'nin liderliğinde meydana gelen İslam Devrimi sonrasında görülmektedir. Humeyni, yabancı askeri üslere karşı olduğunu açıklaması sonrasında yabancıların ülkeyi terk etmeye başladığı görülmüştür. Böylece İran'ın yabancı egemenliğinden tamamen kurtulduğu inancı ortaya konmaktadır.<sup>285</sup>

Bu yabancı karşıtlığı akla Ali Hamaney'in istikbar ve emperyalizme ilgili söyleme getirmektedir. İstikbar ve emperyalizm kibri getirmektedir. Dolayısıyla batı

<sup>281</sup> Ayetullah Seyyid Ali Hamanei (2018), "Batı Kültürü ve Medeniyeti Özellikleri", *İran Gerçeği: Konuşmalarından Derlemeler*, Çev. İsmail Bendiderya, 1. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 281.

<sup>282</sup> Meir Litvak (2018), "Internal Political Struggles in Iran and Their Impact on Foreign Policy", *The Influence of Internal Processes on Iran's Foreign Policy*, Institute for National Security Studies, s. 65, <http://www.jstor.com/stable/resrep17021.9>, ET. 09. 01. 2022.

<sup>283</sup> Kişinin kendisinden farklı olan insanlardan korku ve nefret duyması anlamına gelen zenofobinin devletlerin milliyetçilik politikalarında kendini göstermesi durumudur.

<sup>284</sup> Ervand Abrahamian 2020, age. s. 205.

<sup>285</sup> Cumhuriyet (1979), "Humeyni Döndü: Şah Haindir", 2 Şubat 1979, <https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-02-02/1>, ET. 01. 12. 2021.

her yeri kendi malı gibi görme eğilimindedir.<sup>286</sup> Bunlardan biri de İran'dır. Hamaney'e göre, İran İslam Devrimi ile bu istikbar ve emperyalizmden kurtulmuştur ve Kur'an da söylendiği şekli ile istikbardan dolayı acı çeken mustazafların “(ezilenlerin)” müstekbirlere “(ezenlere)” karşı direnebilmesine yardım etmek adına görevlendirildiklerine dair inancın varlığı söz konusudur.

Politik olarak iki kutupluluğun yaşandığı bu dönemde Şah İngiltere yerine ABD ile ilişkilerine önem vermekteydi. Bunun sebebi ise, İngiltere'nin egemenliğini zayıflattığına dair düşüncenin varlığı gösterilmektedir. Zira SSCB'nin çevreleme politikasını dengelemek adına ABD'yi kullanmakta, Orta doğuda ise yine ABD'nin politikalarına destek vermekteydi. Ancak İran'ın SSCB'ye karşı bir ABD askeri üssü haline dönüşmesine karşı olduğu da bilinmekteydi. İran İslam Devrimi öncesinde Pehlevi dönemi olarak adlandırılan bu uzun periyod boyunca dış politika yapımında genel çerçevenin bu nedenle iki sarkaç arasında gidip gelmekte olduğu çıkarımı yapmak mümkündür.

Bu iki uçlu sarkaçta; bir uç Şah'ın SSCB'ye karşı ABD ile ilişkilerini ilerletme çabası ve bölgesel güç olma isteği iken, diğer bir ucu zenofobik milliyetçiliğin popüler olduğu, petrolün millileştirilerek ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve SSCB'ye yakınlık kurulması taraftarı olan TUDEH partisinin,<sup>287</sup> bazari ve ulemaların desteklediği Musaddık'tır.

Bu iki sarkaç arasında salınıp duran İran dış politikasında bu sebeple bir tek vücut dış politika durumu söz konusu değildir. İran siyasal sistemi içerisinde de kurumsal ve ideolojik bölünmeler her zaman varlığını sürdürmüş, bu sebeple asla yek pare bir görüntü verilememiştir.<sup>288</sup> İkinci Dünya Savaşı sırasında bağlantısızlık ilan edilmesi sonrasında bölgedeki etkisini ancak 1970'lerin sonunda ABD destekli silahlı ve modern ordusu ile sağlayabilen İran'da, 1978 yılı zaten Şah için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Başlangıçta Şah'a karşı muhalefet ve gösteriler pek önemsenmemiş olsa da Kum şehrinde dini çevrelerin etrafında şekillenen bir eylem söz konusuydu.<sup>289</sup> Bu eylemlerin sonucunda Ayetullah Humeyni'nin İslami Devrimini

---

<sup>286</sup> Ayetullah Seyyid Ali Hamanei 2018, age. s. 123.

<sup>287</sup> Selin Çağalayan 2012, age. s. 195.

<sup>288</sup> Meir Litvak 2018, age. s. 65.

<sup>289</sup> Cumhuriyet (1979), “1978 yılı Şah İçin Sonun Başlangıcı Oldu”, 1 Ocak 1979, <https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/4524/1979-01-01/21>, ET. 12. 12. 2021.

gerçekleştirmesi sonrasında durumun idealist dış politikadan tamamen uzaklaşmış olduğu görülmektedir.

İran dış politikası için asıl dönüm noktası, İslam Devrimi sonrasında teokratikleşen rejimin radikalleşen dış politika yaklaşımı olmuştur. Zira İslam Devrimi'nin modern İran devleti açısından önemli bir değişiklik getirdiği görülmektedir.<sup>290</sup> Bu noktada İran dış politikasının belirleyici unsurlarından coğrafya ve güçlü kimlik değerlerinin varlığının stratejik etkisi gösterilebilir. Çünkü İran'ın bir geçiş noktası ve enerji koridoru olarak coğrafi önemi bu etkiyi ortaya çıkarmaktadır.<sup>291</sup> Genel olarak İran İslam Devrimi sonrasında devletin dış politikası 4 temel ilkeye dayandırılmaktadır.

1. “Her türden dış müdahale ve egemenliğin reddedilmesi,
2. İran bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması,
3. Büyük güçler ile ittifak yapmadan tüm Müslümanların korunması,
4. Kendisi ile savaşmayan tüm devletler ile ilişkilerin tesis edilmesi.”<sup>292</sup>

Bu ilkeler ile İslami devrimin İran'ın çehresini tamamı ile değiştirdiği, uluslararası ilişkiler ve dış politikasında keskin değişikliklere yol açtığı görülmektedir.<sup>293</sup>

Bu değişikliklerden biri olan yeni dış politika yaklaşımı “ne Doğu ne Batı”<sup>294</sup> sloganı ile kendine yer bulmaktadır. Böylece İran dış politikasında devletler ile değil milletler –halklar- ile ilişki kurma çabasına gireceği görülmektedir. Bu yeni yaklaşım üçüncü bir yol olarak değerlendirilebilmektedir. Böylece İran dış politikasının bu üçüncü yolun ortaya çıktığı dönemde iki hedefi olduğundan bahsedilebilir; Şii İslami iktidarı yerleştirmek korumak ve yaymak olan hedefler, iktidarın yöntemlerini daha meşru hale getirerek Ayetullah Humeyni'nin ideolojisini uygulamak ve konsolide ederek daha meşru hale getirmek adına ortaya konduğu bilinen hedeflerdir.

<sup>290</sup> David Menashiri (2007), “Irans Regional Policy: Between Radicalism and Pragmatism”, *Journal of International Affairs*, C. 60, S. 2, s. 153, <http://www.jstor.org/stable/24357976>, ET. 27. 01. 2022.

<sup>291</sup> Kayhan Barzegar (2021),” Iran’s Foreign Policy and Strategies”, *MENA in Focus*, S. 1, s. 75, [https://www.academia.edu/52803137/Irans\\_Foreign\\_Policy\\_and\\_Strategies](https://www.academia.edu/52803137/Irans_Foreign_Policy_and_Strategies), ET. 27. 01. 2022.

<sup>292</sup> Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri (2008), *Iran’s Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad*, Ithaca Press, Lübnan, s. XIII, <https://libgen.is/book/index.php?md5=DFC45DF7839407EA511FF163C49903D3>, ET. 18. 04. 2021.

<sup>293</sup> Menashiri 2007, agm. s. 154.

<sup>294</sup> M. Mahtab Alam Rizvi (2012), “Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis”, *Strategic Analysis*, C. 36, S. 1, s. 112, DOI:10.1080/09700161.2012.628471, ET. 21. 01. 2022.

Bunun yanında ülkenin toprak bütünlüğünü korumak, uluslararası arenada İran'ın bölgesel güç olduğunun kabul ettirilmesi de hedefler arasında sayılabilmektedir.<sup>295</sup>

Humeyni döneminde, İran dış politikasına ilişkin olarak ise devletlerden ziyade örgütler ile ilişkiler kurma hedefinin varlığı söylenebilir. Ayrıca, İran'ın sahip olduğu coğrafya sebebi ile milli çıkarları, bağımsızlığı, siyasal ve sosyal tüm gelenekleri de önceleyen bir yapıya sahip olduğu da bilinmektedir.<sup>296</sup>

Bu değişikliğe ilişkin en belirgin nokta, dış politikadaki sarkacın pragmatizm ucuna doğru kuvvetle salınması olmuştur. Zira İran dış politikasında ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte varlığını sürdüren sorunların varlığı ile pragmatizmin önem kazandığı görülmektedir.<sup>297</sup> Humeyni'nin sarkacın bu yöne salınmasına ilişkin önemi ise göz ardı edilmemelidir. Öyle ki, devrim sonrasında ideolojik olarak dünyaya yaklaşımını “iyi ve kötü arasında süregelen apokaliptik bir savaş”<sup>298</sup> olarak tanımlayan, Şiilik inancı ile bu iyi-kötü arasında süre gelen savaşı “Hz. Hüseyin (a.s) ile Yezid'in mücadelesi”<sup>299</sup> olarak gören Humeyni tarafından dış politika yapımında “devletin varlığı” ilkesinin öncelendiği görülmektedir.

Bu ilkenin öncelemesinin sebebi ise; ideolojik bir haçlı seferi ile karşı karşıya olduğu ileri sürülen İran için artık öncelik batı ile ilişkiler ve modern bir devletten ziyade, İslami devrimin tüm Dünya'ya yayılması ve İran'ın emperyalist güçlerden tamamen bağımsızlaştırılmasının olduğu görülmektedir. İran yıllarca bu durumdan fazlaca etkilenmiş ve bölgede etkisini artırmasına izin verilmemiştir. Bu nedenle İran bölgesinde stratejik anlamda “yalnız bir ulustur.”<sup>300</sup> “Stratejik bir savunma ittifakı içerisinde yer almayan İran için bu stratejik yalnızlık ise, dış politikasının ideolojik bir çehreye sahip olmasına karşın, ideoloji ile pragmatizmin yumuşak bir şekilde birbirleri içerisine nüfuz etmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla devlet çıkarları ideoloji ile

<sup>295</sup> Ertan Efeğil (2012), “İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 48, s. 63, [https://orsam.org.tr/d\\_hbanaliz/5ertanefegil.pdf](https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/5ertanefegil.pdf), ET. 21. 01. 2022.

<sup>296</sup> Arthur Campell Turner (1982), “Iraq: Pragmatic Radicalism in The Fertile Crescent”, *Current History*, C. 81, S. 471, s. 14-17, <https://www.jstor.org/stable/45317330>, ET. 11. 12. 2021.

<sup>297</sup> Katrine Barnekow Rasmussen (2009), “The Foreign Policy of Iran: Ideology and Pragmatism in The Islamic Republic”, *Danish Institute for International Studies*, s. 2. <http://www.jstor.com/stable/resrep13162>, ET. 18. 05. 2022.

<sup>298</sup> Menashiri 2007, age. s. 155.

<sup>299</sup> Suzanne Maloney (2017), “The Roots and Evolution of Iran's Regional Strategy”, *Atlantic Council* s. 5, <http://www.jstor.com/stable/resrep03501>. ET. 12. 12. 2021.

<sup>300</sup> Barbara Slavin (2011), “‘Strategically Lonely’ Iran Exploits Opportunities for Regional Influence”, *Atlantic Council* s. 1, <http://www.jstor.com/stable/resrep03345>, ET. 01. 07. 2022.

çatıştığı takdirde şüphesiz bir şekilde devletin ulusal çıkarları öncelenerek dış politika yapılmaktadır.<sup>301</sup> Zaten devrimden beri adalet, Şii bağlar ve direniş gibi devrimci olduğu ileri sürülen değerlere sıkı bir bağlılık görülmektedir.<sup>302</sup>

Ancak İran dış politikasında sarkaç her zaman aynı yöne salınmamaktadır. Örneğin, sarkacın ucu Güney Kafkasya’da beklenen yöne doğru hareket etmemektedir. Ancak bu duruma rağmen birçok davranışında kökten değişikliklere sahip olmasına karşın, komşularla siyaset, bölgelerdeki yapısal gelişmeler ile küresel güç dengesinde yaşanan değişimlere karşı İran dış politikasının davranışları temelde istikrarlı ve tutarlı bir pozisyona sahip olduğu görülmektedir.<sup>303</sup>

Ancak İslam Devrimi sonrasında dış politikası ulusal çıkarlar ile İslam ümmetinin çıkarları arasında sıkışan İran, gerektiğinde politika değişikliklerinden çekinmeyen bir yapıya sahip olduğu izlenimini vermektedir.<sup>304</sup>

Bu sebeple İran dış politikasının temel sütunları olarak; “pan-İslamist, pan-Şii, Batı karşıtı, anti-emperyalist, anti-Siyonist, direniş yanlısı” ilkeleri gösterilmektedir.<sup>305</sup> Bu ilkeler İran dış politikasında üç çevreyi ilgilendirmektedir. Bunlar; ulusal çevre, bölgesel çevre ve küresel çevre, olarak ortaya çıkmaktadır.<sup>306</sup> Bu çevreler üzerinden İran, devrim öncesinde Soğuk Savaş boyunca büyük ölçüde stratejik olarak önemli olduğunun vurgusunu yapmış olsa da, ancak 1970’lerin başı itibari ile bölgesel olarak ağırlığa sahip olan bir aktör konumunu kazandığı görülmektedir. İran’ın, bölgesel bir aktör olmasına ilişkin ise özellikle devrim sonrasında anayasal olarak hiçbir hegemonik güç ile işbirliği olmaksızın tüm dünya Müslümanlarının koruyucusu olduğunu ilan etmesi buna kanıt niteliği taşımaktadır. Bu durum bağımsız, proaktif ve dini bir güç ile dış politika yapımı sürecinin doğrudan sebebi olarak gösterilmektedir. Çünkü 1979 sonrasında dış politikasının İslami bir

---

<sup>301</sup> Menashiri 2007, agm. s. 155.

<sup>302</sup> Edward Wastnidge (2018), “Religion and Geopolitics in Iranian Foreign Policy”, *Saudi Arabia and Iran: The Struggle to Shape The Middle East*, 12 Kasım 2018, s. 9, <https://fpc.org.uk/publications/saudi-arabia-and-iran/>, ET. 05. 02. 2022.

<sup>303</sup> Vali Golmohammadi (2019), “The Foreign Policy of The Islamic Republic of Iran: Prospects for Change and Continuity” *All Azimuth*, C. 8, S. 1, s. 93, DOI:10.20991/allazimuth.459943.

<sup>304</sup> Fakhreddin Soltani ve Reza Ekhtiari Amiri (2010), “Foreign Policy of Iran After Islamic Revolution”, *Journal of Politics and Law*, C. 3, S. 2, s. 199, [https://www.researchgate.net/publication/45705990\\_Foreign\\_Policy\\_of\\_Iran\\_after\\_Islamic\\_Revolution/references](https://www.researchgate.net/publication/45705990_Foreign_Policy_of_Iran_after_Islamic_Revolution/references), ET. 06. 07. 2022.

<sup>305</sup> Vali Golmohammadi 2019, age. s. 93.; Kaan Dilek (2012), “İran’ın Orta Asya Politikaları,” *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi*, C. 7, s. 32, [http://ayu.edu.tr/static/kitaplar/iran\\_ortaasya\\_raporu.pdf](http://ayu.edu.tr/static/kitaplar/iran_ortaasya_raporu.pdf), ET. 06. 07. 2022.

<sup>306</sup> Katrine Barnekow Rasmussen 2009, age. s. 4.

kimlik kazanmış, ezilenlerin yanında ve destekçisi konumunda bulunmayı hedeflediği bir düzleme oturtulduğu görülmektedir.

Bu dönem içerisinde yabancı düşmanlığının da yükseldiği görülmektedir. İran İslam Devrimi sonrasında dış politikasının itici gücüne bakıldığında ideolojinin öne çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi ise tüm Müslümanları koruma sorumluluğu ile devrim ihraç etme stratejisine sahip olmasıdır.<sup>307</sup> Humeyni felsefesine göre devrim ihracı ile evrensel çekiciliği tüm dünyaya gösterilmesi önem arz eden bir görevdir.<sup>308</sup>

Bunun sebebi olarak “din başlangıçta bir davettir. Sade ve çıplak bir ideolojidir. Ancak yavaş yavaş bu davet kültür ile bir bütün olmaya başlar. Bu durum adeta kaynaktan çıkan bir ırmağın bir ovaya ulaşana dek geçtiği yerleri sulaması ve ovaya geldiğinde orayı sulak ve verimli bir hale getirmesine”<sup>309</sup> benzetilebilir. Din de bunu kültür ile yaparak artık bir davet olmaktan çıkarak bir medeniyete dönüşmektedir. Söz konusu felsefeye göre, İslam ve devrimi de tüm dünyaya yayılarak bir medeniyet ve kültür haline gelmeli ve İslamiyet’in olmadığı topraklar, İslam ile sulanarak verimli hale getirilmelidir inancı, devrim ihracını beslediği görülen bir noktadır.

Ancak bu düzlemin de kaydığı görülmektedir. Yaşanan bu düzlem kayması hususunda dikkat çeken nokta ise İran hükümetinin, devrim sonrasında, “Tanrının hükümeti” olarak ele alınarak, tanrının yasasının egemenliğini tüm dünyaya yaymak hedefi ile hareket etmesidir. Bu dış politika yaklaşımına referans olarak ise anayasasında bahsedilen Kur’an’ın Enfal suresinde geçen “siz de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın ki, bununla Allah’ın ve sizin düşmanınızı ve onların dışındaki sizin bilmeyip, Allah’ın bildiği düşmanları korkutasınız. Allah yolunda her ne harcarsanız, size tam olarak ödenir. Ve hiçbir haksızlığa uğratılmazsınız”<sup>310</sup> bölümü gösterilmektedir.

---

<sup>307</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar (2017), “Political Rationality in Iranian Foreign Policy”, *The Washington Quarterly*, C. 10, S. 1, s. 89, <https://doi.org/10.1080/0163660X.2017.1302738>, ET. 06. 07. 2022.

<sup>308</sup> İmad Slamey ve Zanoobia Othman (2011), “Shia Revival and Welayat Al-Faqih in The Making of Iranian Foreign Policy”, *Politics, Religion & Ideology*, C. 12, S. 2, s. 201, DOI: 10.1080/21567689.2011.591983.

<sup>309</sup> Ali Şeriatî (2018), *İran ve İslam*, 4. Basım, Fecr Yayınları, Ankara, s. 139.

<sup>310</sup> Erhan Aktaş (2021), “8. Enfal suresi 60. Ayet”, *Açık Kur’an*, <https://acikkuran.com/8/60>, ET. 01. 2021.

Buradan yola çıkarak İran'ın eylemlerinde ulusal çıkarları öncelemesine karşın Tanrı emri olduğunu düşündüğü Müslümanların hamiliği adına girişimlerde bulunacağı söylenebilir. Bu sebeple anayasasında var olan yasalar, ilahi kurallar olarak kabul edilmektedir.<sup>311</sup> Bu konuya ilişkin bir diğer referans noktası ise “Bir tek ümmet, yalnızca bu sizin ümmetinizdir. Bir tek din, zamanla değişmeyen tabîi hukuk kurallarını içeren din, yalnızca bu sizin dininiz, bu sizin şeriatınız İslâm'dır. Ben de sizin rabbinizim. O halde beni ilâh tanıyın, candan Müslüman olarak bana teslim olun, saygıyla bana kulluk ve ibadet edin, benim şeriatıma bağlanın, bana boyun eğin”<sup>312</sup> cümleleri yer alan Enbiya suresidir.

İran buradan yola çıkarak dindaşlarını koruma ve dini retoriği güvenlik adına kullanma eğilimi göstermektedir. Zira bu husus İran'ın kendini koruma içgüdüğü ile hareket etmesini de açıklamaktadır. Hem uzun yıllar boyunca Batı sömürgesi altında kalan hem de sahip olduğu bu inancın varlığı İran'ı bu noktaya getiren en önemli tarihsel bagajıdır.

Bahsi geçen bu surelerin İran iç ve dış politikasında yansıması öncelikle İran anayasasında kendisini göstermektedir. Çünkü İran anayasasında dış politika ve ülkeler ile ilişkilerini belirleyen temel ideolojik yaklaşımlar söz konusudur.<sup>313</sup> Anayasada dış politikaya vurgu, devletin ideolojisi, “İslami standartlar ve kardeşlik ilkeleri, dünya mazlumlarının kayıtsız şartsız korunması, Müslüman milletlerin dostluğu gibi devrimci yöntemlerdir. Bunun kanıtı olarak İran anayasasının bu konuya ilişkin maddeleri gösterilebilmektedir. Bu maddeler ise şöyledir;

*152'nci Madde: “İran İslam Cumhuriyeti'nin dış siyaseti her türlü tahakkümün ve tahakküm altına girmenin reddi, ülkenin her yönden bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, bütün Müslümanların haklarının savunulması ve zorba güçlere karşı hiçbir taahhüt altına girmeme, savaş yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barışçı ilişkiler temeline dayanır.”*

*153'ncü Madde: “Ülkenin doğal kaynakları ile iktisat, kültür, ordu ve diğer alanları üzerinde yabancı tahakküme yol açan her türlü anlaşmalar yasaktır.”*

---

<sup>311</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner (2017), 1978-1979 Devrimi Neden ‘İslami’ Oldu?”, *100 Soruda İran*, Çev. Dr. Reşat Uzmen, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, s. 43.

<sup>312</sup> Enbiya Suresi, “Türkçe Kur'an Meali, [https://www.kuranmeali.com/Ayet\\_Karsilastirma.php?sure=21&ayet=92](https://www.kuranmeali.com/Ayet_Karsilastirma.php?sure=21&ayet=92), ET. 17. 01. 2021.

<sup>313</sup> Kaan Dilek 2012, agm. s. 33.

154'ncü Madde: “İran İslam Cumhuriyeti, bütün insanlık düzeyinde insanın mutluluğunu ülkü bilir. Hürriyeti, hakkı ve adalet yönetimini, bütün insanlığın hakkı olarak tanır. O halde başka milletlerin içişlerine karışmaktan tamamen sakınmakla birlikte, “mustaz’afların müstekbirlere karşı<sup>314</sup> hak arama savaşının yeryüzünün her noktasında destekler.”<sup>315</sup>

İran anayasasının maddeleri uyarınca bahsedilen bu görev ve sorumluluklar, aslen Humeyni'nin ortaya koyduğu Velayet-i Fakih ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Velayet-i Fakih; Fakihler imamlar tarafında, imamlar peygamber tarafından, peygamberler ise Allah tarafından tayin edilirler. Kayıp imamın (Kayıp İmam tabiri İslam peygamberi Hz. Muhammed'in torunu olan “İmam Muhammed Mehdi”<sup>316</sup> için kullanılmaktadır. Alevi-Bektaşî ve Şiilik mezheplerinde gaip olduğuna ve kıyamette geri gelerek bozuk dünya düzeninin adaleti ile yeniden sağlayacağına inanılmaktadır) yokluğunda ona velayet en adil bir müçtehit-fakih devletin başına geçer ve beklenen mehdi gelene kadar devleti, toplumu ve ümmeti yönetir.<sup>317</sup> Bunu yaptığı sırada İran anayasası tarafından yasama, yürütme ve yargı üzerinde denetim hakkı sağlanmaktadır. Çünkü dini lider yani Fakih dini yol gösterici ve devletin başı olarak değerlendirilmektedir.<sup>318</sup> Böylece İslam hukuku olan Fakih, Velayet yani lider tarafından üstlenilerek halk içerisinde yaşanan veya yaşanması muhtemel çatışma ve bölünmeleri uzlaştırılmalıdır.<sup>319</sup> Velayet peygamber ve on iki imam ile aynı statüye sahiptir. Çünkü velayet büyük bir İslam hukuku bilgisine sahiptir.<sup>320</sup>

Buradan yola çıkarak Humeyni'nin dünya üzerindeki tüm Müslümanların koruyuculuğuna talip olduğu çıkarımı daha net yapılabilmektedir. Çünkü küresel ölçekte İslami yönetimin yayılması adına yaklaşımın varlığını ortaya koymaktadır.<sup>321</sup>

<sup>314</sup> Ervand Abrahamian 2020, age. s. 218.

<sup>315</sup> Hukuk Ansiklopedisi (2021), “İran İslam Cumhuriyeti”, 8 Ocak 2021, <https://hukukbook.com/iran-islam-cumhuriyeti-anayasasi/>, ET.12. 01. 2022.

<sup>316</sup> Ali Adil Atalay Vakıtdolu (2016), *İmam Caferi Sadık Buyruğu*, 19. Basım, Can Yayınları, İstanbul, s. 192.

<sup>317</sup> Sayyid Ruhullah Musawi Khomeini (1970), *İslamic Government: Governance of The Jurist*, Çev. Hamid Algar, The Institute for The Compilation and Publication of The Works of Imam Khomeini, <https://www.al-islam.org/islamic-government-governance-jurist-sayyid-ruhullah-musawi-khomeini>, ET. 07. 06. 2022.

<sup>318</sup> M. Mahtab Alam Rizvi 2012, agm. s. 114.

<sup>319</sup> İmad Slamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s. 201.

<sup>320</sup> M. Mahtab Alam Rizvi 2012, ag. s. 113.; Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 109.

<sup>321</sup> Kaan Dilek 2012, agm. s. 33.



Ancak bu yaklaşım İran'ın ulusal çıkarlarından vazgeçerek, Müslümanların ve ezilenlerin hamiliğin yapacağı anlamını taşımamaktadır. Özellikle 1980'lerin sonlarına doğru İslam Devrimi ihracına aktif bir yaklaşımdan ziyade sosyo-kültürel hamleler yardımı ile bu amacını diplomatik bir eksene oturtması bu hususa ilişkin önemli bir dış politika değişikliği olarak değerlendirilmektedir.<sup>322</sup> Öyle ki 1980'lerin sonlarına gelindiğinde, yıllar içerisinde yalnızlaştırılan İran'ın bağımsızlığı adına pragmatik yaklaşım ile kendini bu çıkmazdan kurtarma eğilimine girdiği görülmektedir.<sup>323</sup>

Bu eğilimlerin yanında İran dış politikası devrim sonrasında incelendiğinde üç ana evreye bölünmektedir. İlki 1980-1988 yılları arasında devrimin karakterize ettiği görülen dönem, ikincisi 1989-1997 yılları arasında geçen, “1980-1988 İran-İrak savaşının” ardından ortaya çıkan atmosferi içine alan ve Rafsancani'nin realist ve pragmatik yaklaşımı iken, son evre ise 2005 yılı itibari ile başladığı varsayılan Ahmedinejat ile sertleşen Şii popülist ve batı karşıtı söylem olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>324</sup> İlk dönem de ideolojik yaklaşımın hâkim olduğu görülmektedir. Bu idealist yaklaşım devrimin diğer ülkelerde de gerçekleşmesi isteğine yol açmaktadır.<sup>325</sup> İkinci dönem ise daha pragmatist özellikler göstermektedir. Zira İran-İrak savaşı sonrasında Rafsancani İran'ın ekonomik olarak kalkınması ve yeniden yapılanabilmesi için diğer ülkeler ile ilişkilerin düzeltilmesi gerektiğini fark etmiş bu da dış politikada pragmatist yaklaşım olarak etkisini göstermiştir.<sup>326</sup>

Böylece İran'ın uluslararası kurum ve koşullara saygılı davranacağı ön görüşü hâsıl olmuştur. Son dönemin karakteri ise reformist yaklaşımdır. İran tarafından ifade özgürlüğü ve hukuk üstünlüğü gibi kavramlarda kendini geliştirerek, uluslararası alanda itibarını geri kazanmak adına yumuşama ve diyalog dış politikada odaklanılan noktalar olarak belirlenmiştir. Çünkü İran tarafından bu dönemde ülkenin iç işlerinde de pragmatik yaklaşımın bir kenara bırakıldığı bilinmektedir.<sup>327</sup>

İran dış politikasını şekillendiren başlıca unsurlara değinmek, faydalı olacaktır.

---

<sup>322</sup> Edward Wastnidge 2018, age. s. 10.

<sup>323</sup> Kaan Dilek 2012, age. s. 35.

<sup>324</sup> İmad Slalamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s. 202.

<sup>325</sup> Fakhreddin Soltani ve Reza Ekhtiari Amiri (2010), “Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution”, *Journal of Politics and Law*, C. 3, S. 2, s. 199, [https://www.researchgate.net/publication/45705990\\_Foreign\\_Policy\\_of\\_Iran\\_after\\_Islamic\\_Revolution](https://www.researchgate.net/publication/45705990_Foreign_Policy_of_Iran_after_Islamic_Revolution), ET. 13. 01. 2021.

<sup>326</sup> Fakhreddin Soltani ve Reza Ekhtiari Amiri 2010, agm. s. 200.

<sup>327</sup> agm. s. 200.

A) Siyasal sistemler, rejim şekilleri, yasama ve hükümet:<sup>328</sup>

İran 1979 yılına dek monarşi, tek bir yöneticinin tüm sistem aktörlerini kullandığı ve karar verdiği Pehlevi hanedanlığı dönemi görülmektedir. 1979 yılında gerçekleşen İslami devrim ile ise rejim ve siyasal sistem teokratik bir hal almıştır. Monarşinin var olduğu dönemde idealist bir çerçeveye sahip olan İran batıya dönük ve modern bir devlet hedefi ile hareket etmekte ve Avrupa ile ilişkilerini iyi tutmaya özen göstermekteydi. Yasama organı olarak var olan meclis 1911<sup>329</sup> yılında gerçekleşen meşrutiyet çalışmaları ile kurulmuş ancak demokratik devletlerde görülen parlamento gibi hareket etmemekteydi.

Ancak devrim sonrasında Humeyni'nin yeni sistem değişikliği ile "Ayetullah'ı" denetlediği varsayılan uzmanlar meclisi görülmektedir. Din adamlarının etkili olduğu karar alma mekanizması ile büyük ölçüde dış politika yapımı da değişiklik göstermiştir. Bu noktada velayet-i fakih<sup>330</sup> doğrultusunda ideolojik, devrim ihracı amaçlanarak pragmatik bir dış politika izlenmeye başlamıştır. İran devletinde Şah döneminde özellikle Musaddık'ın hükümeti sırasında milliyetçi politikalar ile petrolün millileştirilmesi, İngiltere ve ABD yerine SSCB'nin tercih edilmesi durumunun oluşturduğu batı karşıtlığı dış politikayı da bu doğrultuda etkilediği görülmektedir.

Devrim sonrasında ise, Humeyni resmen hükümette olmasa da hükümetin kurulması hususunda görev alacakları seçen İslami danışma meclisi aracılığı ile yönetimde aktif olarak varlık göstermekteydi. İslami danışma meclisi halk tarafından doğrudan seçilmekte ancak muhafızlar konseyince onaylanmaktaydı. Muhafızlar konseyi meclisi kısıtlayabilmekte, anayasaya ve dine uygun olmadığı düşünülen yasalar reddedilmekteydi.<sup>331</sup> Çünkü burada altı üye Ayetullah tarafında atanmakta ve seçimlere kimin girebileceği de burada belirlenmekteydi.<sup>332</sup>

Buradan yola çıkarak İran'da hükümetin kâğıt üzerinde yetkili olduğu ancak aslen Humeyni'nin yetkiyi elinde tuttuğu<sup>333</sup> söylenebilir. Bu konuya ilişkin kanıt niteliği taşıdığı görülen bir örnek verilecek olursa; Ayetullah Seyyid Ali Hamaney'in

<sup>328</sup> Tayyar Arı 2013, age. s. 47-55.

<sup>329</sup> Selin Çağlayan 2012, age. s. 73.

<sup>330</sup> Sayyid Ruhullah Musawi Khomeini 1970, age.

<sup>331</sup> Alex Vatanka (2012), "Khamenei and Iranian Foreign Policy", *Caucasus International*, C. 2, S. 3 s. 178, [https://www.academia.edu/35850437/Alex\\_Vatanka\\_Khamenei\\_and\\_Iranian\\_Foreign\\_Policy\\_ET.29.01.2022](https://www.academia.edu/35850437/Alex_Vatanka_Khamenei_and_Iranian_Foreign_Policy_ET.29.01.2022); Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 111.

<sup>332</sup> Nikki R. Keddie 2006, age. s. 247.

<sup>333</sup> Ervand Abrahamian 2020, age. s. 213; Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 113.

cumhurbaşkanlığı sırasında ivedilikle halledilmesi gereken, hukuka uygun olmamasına karşın uygulamaya konması önem arz eden yasalara ilişkin olarak Aytullah Humeyni'ye mektup yazarak izin vermesini talep ettiği, Humeyni'nin ise onay verdiği yasa değişikliklerinin var olduğuna dair bir anekdot söz konusudur.<sup>334</sup>

Ayetullah'ın bu konseyin başında bulunması, bu konseyin teokratik bir özellik göstermesine sebep olmaktadır. Bu özellik ile tekrar değişen İran dış politikasında durum bu kez “Allah düşmanları” ve İran'ın gelişmesine engel olan Müslümanları ezen batının karşısında ve ezilenlerin yanında olan İran pozisyonuna gelmesine yol açmaktadır. İran'da görülen bu yeni rejim şeklinde ulema, seçilen parlamento ile birlikte çalışmaktadır. Zira İran'da bu grup her zaman siyaset ile doğrudan ilişkili olmuştur.<sup>335</sup>

Dolayısıyla, gücün büyük bir kısmının seçilmeyen din adamlarında olduğu görülmektedir. Örneğin yürütmede ise dini lider ve cumhurbaşkanı birlikte görev almaktadır. Dış politika yapım sürecinde de etkili olan bu makamlara ordu ve muhafızlar konseyi de eklenebilir. Şah'ın ülkeden çıkması ile oluşan, yabancıların sömürsünden azat olduklarına dair inancın hâsıl olması ile birlikte Humeyni'nin;

“Kahraman İran halkını kazanılan bu zaferden dolayı kutlarım. En kısa zamanda geçici hükümeti açıklayarak İran'a döneceğim,”<sup>336</sup> açıklaması, yürütme ve hükümette söz sahibi olmasının kanıtı olarak ele alınabilir. Çünkü İran'da devletin asıl başı dini lider olarak kabul edilmektedir.<sup>337</sup>

#### B) Ulusal Kamuoyu:<sup>338</sup>

İran'da halk pek de değişen bir pozisyona sahip değildir. Şah döneminde de batıya karşıtlık ve milliyetçilik kamuoyunda var olan söylemlerken, İslam Devrimi sonrasında bu söyleme dini radikal söylemlerin de eklendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu durum dış politikada tüm dünyanın İran'a karşı olduğu algısını yaratmaktadır. Yaratılan bu algı ise İran'da kendini koruma içgüdüsünü ortaya çıkarmıştır.

<sup>334</sup> Aytullah Seyyid Ali Hamanei 2018, age. s. 258.

<sup>335</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 42.

<sup>336</sup> Cumhuriyet (1979), “Şah'ın Gidişi Savaşımızın İlk Adımıdır”, 17 Ocak 1979, s. 12, <https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-01-17/12>, ET. 2. 12. 2021.

<sup>337</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 113.

<sup>338</sup> Tayyar Arı 2013, age. s. 59.

#### D) Ulusal Güç Kapasitesi.<sup>339</sup>

İran şah döneminde düzenli bir orduya sahip olmadığı gibi yerine paralı Kazak askerleri kullanmaktaydı. Bunun yanında vergi sisteminde sorunları vardı ve sınırlarındaki eyaletlerinde vergi toplayamıyordu. Petrol şirketleri İngilizler tarafından işletiliyordu ve kuzey kısmı SSCB tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Bu sebeplerdir ki İran birçok koldan istikrarsızlık yaşamaktaydı. Ulusal güç hususunda yeterli gücü bulunmayan İran hem bulunduğu bölgede hem Safaviler'den beri var olma mücadelesi verdiği Kafkasya'da tüm etkinliğini kaybetmekteydi. Ancak İslam Devrimi sonrasında bu konuda yaşanan değişiklikler görülmektedir. İran'ın devrim sonrasında kurulan ordusu içerisinde ise iki koldan bahsedilebilir. İlki dış tehditlere karşı İran'ı koruyan İran Cumhuriyet ordusudur. İran Cumhuriyet ordusunun başında ise komutan olarak dini lider bulunmaktadır.<sup>340</sup>

Zira İslam Devriminin gerçekleştiği ilk günlerde başbakanın istifa etmeyeceğini açıklaması üzerine orduyu silahlandırarak gerekirse silahla mücadele edebileceğini ve anlaşmazlıkları çözmekte şiddete başvurabileceğini açıklaması ile orduda söz sahibi olmaya başladığı çıkarımı yapılmaktadır.<sup>341</sup> Bu durum ise ordunun iç ve dış siyasetteki önemini açıkça ortaya koymaktadır. İkincisi dini lidere bağlı olan ve İslami cumhuriyet sistemini koruyan İran devrim muhafızları ordusudur. Bu iki kol dış politikada hem etkilidir hem de yapım sürecinde rol almaktadır.

İslam Devrimi sonrasında ise devrimin hem radikal reformcular, hem bazariler hem de ulema destekli yapılması sebebi ile ordunun kurularak silahlandırılması, vergilerin ilk kez bu dönemde sağlıklı şekilde toplanabilmesi ve petrolün İran tarafından çıkarılmakta olması İran'ı tek vücut haline getirmiştir. Tek vücut olunabilmesi ise ulusal güçte pozitif etki yaratmaktadır. Bunun yararını ise İran-İrak savaşında görmüştür. Savaşta gösterdiği askeri başarı olarak Irak'ın aksine sıfır borç ile kendi kaynaklarını kullanarak savaşı finanse etmesi gösterilebilir. Bunun yanında yine bu savaş İran toplumunu kenetleyerek adeta seferber etmiş, bu durum ise İslamlaşmayı hızlandırmıştır.<sup>342</sup>

---

<sup>339</sup> Tayyar Arı 2013, age. s. 64.

<sup>340</sup> İmad Slalamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s. 202; Tayyar Arı (2010), *Orta Asya ve Kafkasya Rekabette İşbirliğine*, s. 15, Marmara Kitapevi, Bursa, <https://www.researchgate.net/publication/329815029>, ET. 01. 12. 2021.

<sup>341</sup> Cumhuriyet (1979), "Humeyni", 4 Şubat 1979, <https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-02-04/11>, ET. 01. 12. 2021.

<sup>342</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 50.

Zira ABD ambargosuna da hali hazırda bu sayede karşı koyabilmektedir. Coğrafi ve demografik gücü bağlamında belirtilebilecek olan husus, aslen iki dönemde de dış politika zemininde amaçların değişmediğidir. Coğrafi olarak bulunduğu bölgede ve Kafkasya’da etkin bir rol oynamak doğrultusunda yaptıkları hamleler pek farklı değildir. Petrole bağımlı ekonomi her daim bu noktada kendini göstermektedir.

İran’ın devrim sonrasında dış politikasında üç temel nedenin var olduğu söylenebilir. Bu nedenlerden ilki İslami rejimin sürdürülmesinin sağlanmasıdır. İran devlet otoritesini güçlü tutmak adına kullanılan bu neden, dış politikada da ulusal çıkarların karşılanması adına önemlidir.<sup>343</sup> İkinci temel neden olarak savunma kavramının önemi ele alınmaktadır. Hükümetin İran düşmanı bir grup koalisyon ile karşı karşıya olduğuna dair söylemler görülmektedir. Bu koalisyon ise süper güçler ve ABD müttefiklerinden oluşmaktadır.<sup>344</sup> Üçüncü ve son motivasyon nedeni ise mesihçi altyapının varlığıdır. Dünyada mazlumların zalim insanların otoritesinden kurtulması ve tüm insanlığa İslam’ın adaletini göstermekle İran’ın görevli olduğuna dair inançtır.<sup>345</sup> Bu üç temel nedenin genel hatlarında, yıllarca süregelen dış müdahale, jeopolitik konumu ve sahip olduğu kaynakları sebebi ile büyük güçlerin güç savaşlarına sahne olmasının etkileri görülmektedir.

Zira tam da bu nedenle tam bağımsızlık, batı karşıtlığı ve hatta düşmanlığı ile devrim sonrası oluşan rejimin korunması ve Müslüman devletlere ihraç edilmesi İran dış politikasının devrim sonrası dönemine yön veren genel eğilimlerdir. Bunun yanında ABD ambargosu ile ortaya çıkan izole olma durumu İran içerisinde övgü ile karşılanmaktadır. Öyle ki durum İran’a karşı olanlar “Allah düşmanlarıdır,” söylemine hizmet ettiği görülmektedir. Bu nedenle on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda ortaya çıkan tarihsel süreçlerin İran’ın bağımsızlık ve özgürlük fikirlerini tamamen değiştirdiği görülmektedir. Bu değişime sebep olan üç süreç;

1. “Dış güçlerce daraltılmış uluslararası sınırların dayatılması,
2. Devlet ve toplumun bir yarı-sömürge haline getirilmesi,

---

<sup>343</sup> Richard Cottam (2008), “Iran - Motives Behind Its Foreign Policy”, *Survival: Global Politics and Strategy*, C. 28, S. 6, s. 484, DOI: 10.1080/00396338608442331.

<sup>344</sup> age. s. 484.

<sup>345</sup> age. s. 484.

3. Reformist, modernist, laik milliyetçi ve demokratik düşüncenin ortaya çıkmasıdır”<sup>346</sup>

Öte yandan realist ve pragmatik dış politikasının yansıması ile sahip olduğu İslami Kültür ve Devrimin doğrudan diğer İslamcı hareketlere, rejimlerini değiştirerek, İran içerisinde gerçekleşen devrimi ihraç edebilmek adına destek verilmesi amacını taşıdığı görülmektedir. Ancak Ali Hamaney bu konuya ilişkin bunu “kılıçla veya silahla başka devletlerin iç işlerine karışarak bunu yapmak istemiyoruz, aksine ikna yoluyla yapmayı hedefliyoruz” demektedir. İran kendisini Müslüman dünyanın kalbi olarak gösterme eğilimindedir. Ayrıca bu konuya ilişkin yaklaşımı bölgesel ve küresel sorunlar karşısında dünya çapında meşruiyet kazandıracak Müslüman desteğini kazanma girişimi olarak da görülmektedir. Bunun yanında İran dış politikasına yön veren ilkeler genel olarak batı ve özel olarak ABD ile ilgili olması sebebi ile İran ve İslam düşmanları algısına da hizmet etmektedir.<sup>347</sup>

İran’da İslam Devriminin başarıya ulaşması doğrultusunda dış politika hedefleri ise üçe ayrılmaktadır. Bu hedefler: kısa vadede; İslam Cumhuriyeti ve toprak bütünlüğünün korunması ile ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmektir. Orta vadede ise; İslam hukukunu savunarak Müslümanların batı egemenliğinden kurtulmasının sağlanmasıdır. Uzun vadeli hedef ise bir İslam ülkesi kurulmasıdır.<sup>348</sup> Bu hedeflerin yanında İran dış politikasında İslam’ın yanında milliyetçilik kavramı da önem arz etmektedir.

Milliyetçilik kavramı kimlik ile doğrudan ilişkilidir ve İslam cumhuriyetinin diğer devletler ile olan ilişkilerini etkilemektedir. Buna örnek olarak verilebilecek ilişki ise ABD ile olan mevcut İran ilişkileridir.<sup>349</sup> Bir diğer örnek ise İran-Kafkasya ilişkileridir. Bunun yanında İran anayasasında, devrim ve İslam eş değer tutulmaktadır. Bu eş değer anlayış ise İslam Devriminin önemini yükseltmektedir. Öte yandan dış politika yapımcılar tarafından bu genel kabul evrensel olarak adlandırılmaktadırlar. Bu

<sup>346</sup> R.K. Ramazani (2008), “Iran’s Foreign Policy: Independence, Freedom and the Islamic Republic”, *İçinde, Iran’s Foreign Policy from Khatami to Ahmadinejad*, Ed. Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri, Ithaca Press, U.K, s. 4-5, <https://libgen.is/book/index.php?md5=DFC45DF7839407EA511FF163C49903D3>, ET. 18. 04. 2021.

<sup>347</sup> İmad Slamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s 201.

<sup>348</sup> Hani Ahmed Al-Shboull ve Mohammad Salim Al-Rawashdeh (2013), “Iran’s Foreign Policy and the Balance of Power in the Region”, *Journal of Politics and Law*, C. 6, S. 4, s. 201, doi: 10.5539/jpl.v6n4p200.

<sup>349</sup> Shahram Akbarzadeh ve James Barry (2016), “State Identity in Iranian Foreign Policy”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, C. 43, S. 4, s. 4, DOI: 10.1080/13530194.2016.1159541.

adlandırma İran'ın sosyal anlamdaki kimliğini şekillendirmekte ve İslam Devriminin adaletli, evrensel ve dahi gayri Müslümlere de uygun olduğu iddiasına da sebep olmaktadır.<sup>350</sup> Bu iddia ve anlayış İran dış politikasının yapım sürecinde kullandığı kaynaklarını da etkilemektedir.

Dış politika yapımında kullanılan kaynaklar, bir devletin onları kullanma biçimine bağlı olarak somut güce dönüşebilen ulusal kaynaklardan gelmektedir. İran ise bu iddia ve hedefleri adına ulusal kaynaklarının dış politika kaynaklarına dönüştüğü üç ana alana sahiptir. İran dış politikasının kaynakları ise dış politikasını anlamak adına önemlidir. Bu kaynaklardan ilki sosyal ve kültürel kaynaklardır. Bu kaynaklar bireysel, ulusal ve kurumsal düzeydedir. Toplumda görülen modernite ve gelenek arasında yaşanan dalgalanma dış politikayı pragmatik hale getirmektedir.<sup>351</sup> Gelenek ideoloji ile modernite ise pragmatizm ile el ele gitmektedir. Geleneksel, ideolojik dış politika eylemleri zamanla modern pragmatik eylemler halini almaktadır.<sup>352</sup>

Pragmatik hale gelen bu dış politikanın en önemli kaynağını ise sosyal gruplar oluşturmaktadır. Orta sınıf, Şii din adamları ve Basij<sup>353</sup> olarak bilinen milisler, dış politika oluşturma üzerinde belirli bir etkiye sahip olan en etkili üç grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Şiilerin, İslam Devrimi sonrasında gözle görülür derecede ezici bir üstünlük elde ettiği görülmektedir.<sup>354</sup> İran devrimi sonrasında Şiilik, din adamlarının önderliğinde devlet ve halk içerisinde muhalif ideolojik bir söylem ile bu ezici üstünlüğü elde ettiği görülmektedir.<sup>355</sup>

İran'ın dış politika kaynağı olarak kullanılan ikinci unsur ise gelişmekte olan ekonomisidir. Önemli ölçüde bir büyüme potansiyeline sahip olan İran ekonomisi, dış politikasını da etkilemektedir. ABD ambargosunun kaldırılması, yüksek petrol üretimi ve ihracı, uluslararası petrol pazarlarına entegrasyonu açısından büyük bir avantaja sahip olması, önem arz etmektedir.<sup>356</sup> Özellikle devrim sonrasında bölgede petrol anlamında lider olduğu iddiasında bulunduğu bilinen İran petrol fiyatlarını arttırma eğilimi göstererek bunu dış politikasında bir araç olarak kullanmaktadır.<sup>357</sup>

---

<sup>350</sup> agm. s. 9.

<sup>351</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar 2017, agm. s. 40.

<sup>352</sup> agm. s. 40

<sup>353</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 121.

<sup>354</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar 2017, agm. s. 40

<sup>355</sup> İmad Slamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s. 200.

<sup>356</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar 2017, agm. s. 41.

<sup>357</sup> Ertan Efeğil 2012, agm. s. 60.

İran dış politikasının üçüncü kaynağı ise ordusudur. Modern, zorlayıcı stratejisi ve coğrafyasına uyumlu yüksek eğitilmiş askerlerini asimetrik teknolojik silahlar ile birleştirerek caydırıcılığını ve hayatta kalma oranını arttırmaktadır. Ancak askeri gücün sivil güç ile olan gerilimi sebebi ile dış politikaya olan etkisi gecikmeli olarak yansımaktadır. Dolayısıyla yürütülmesi en zor olan dış politika kaynağıdır.<sup>358</sup>

İran dış politikasında İslam Devrimi sonrasında yükselişte olan ve her zaman etkisini katlayarak devam ettiren faktör daha önce de bahsedildiği üzere Şiiliktir. Şiiliğin, siyasal anlamda önem kazanması devrim sonrası gerçekleştiği düşünülen bir etken olmasına karşın, Safevi hanedanlığı döneminde Şah I. İsmail tarafından 1501 yılında devletin resmi dini olarak kabul edilmesi ile başladığı bilinmektedir.<sup>359</sup> Bu dönemde Osmanlı ile ilişkiler hususunda Şiilik en önemli dış politika aracı olarak görev yapmıştır. Şiiliğin İran'da ise siyasallaşmasına yardımcı olan mevcut bazı özelliklerinden bahsedilebilir. Bunlar; usuliyenin yani Şii fıkıhın içtihadı dayalı olan akli yani usul esaslarının yerine, Kur'an ve Ehl-i Beyitten gelen hadislerle yani ahbariye dayandırılması esaslı sistematik çatışmanın,<sup>360</sup> içtihadın ve taklidin üzerinde ki zaferi ve Şii din âlimlerinin din adamı olmayanlar ile Hums vergisi üzerinden kurduğu ilişkilerin az da olsa etkili olmasıdır.<sup>361</sup>

Bu terimlerin halkta inanç haline gelmesi siyasallaşma konusu hızlandırdığı görülen önemli bir etkidir.<sup>362</sup> Bir diğer etken ise doğrudan bahsi geçen ilk etmen ile bağlantılıdır. Ulema dini olarak en yüksek eğitilmiş ve dini yorumlama yapabilecek en yüksek sınıf olarak dış politika yapımında, dini meşruiyetten yoksun kalmamak adına fikirlerine başvuru ve doğrudan etkili olan gruptur.<sup>363</sup> Şiiliğin bir diğer önemli etkeni ise taklittir. Bu durum ulema tarafından yaratılmıştır. Taklid sayesinde her Şii birey bir göreve sahip olmaktadır. Böylece kendine benzeyeceği bir şey seçmeli ve onun tüm kural ve öğretilerine uymalıdır.<sup>364</sup> Çünkü seçtiği o şey gibi görünmek onu dinen iyi amellere yaklaştıracığına dair söylem ve inanç söz konusudur. Zira İslami Devrim İran'ı yalnızca emperyalizmden kurtarmayacak aynı zamanda yeni bir insan tipi yaratacaktır.

<sup>358</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar 2017, agm. s. 41.

<sup>359</sup> Farid Mirbaghari (2004), "Shi'ism and Iran's Foreign Policy", *The Muslim World*, C. 94, S. 4, s. 556, doi:10.1111/j.1478-1913.2004.00074.x.

<sup>360</sup> Selin Çağlayan 2012, age. s. 53.

<sup>361</sup> age. s. 54.

<sup>362</sup> Farid Mirbaghari 2004, agm. s. 557.

<sup>363</sup> agm. s. 557.

<sup>364</sup> agm. s. 54.



Sonuncusu ise Hums vergisidir. Hums vergisi Şiilere özgüdür. Bu verginin esaslarına göre Şiiler yıllık kazançlarının 5'te 1'ini dağıtmak ile yükümlüdür. Bu vergi üst kademedeki olan din adamlarının uygun gördüğü şekilde harcanmak üzere alınmaktadır. Bu durumun din adamlarının normal halk ile arasındaki ilişkiyi düzenlediği ve karar alma esnasında görüş alışverişini sağladığı iddia edilmektedir.<sup>365</sup> Böylece dış politikada da bu durumun yansımaları görülmektedir. Zira halk bir bütün halinde bir inanç sistemine tabi olarak bunun getirdiği kurallara uymakta ve vergisini vererek hizmet aldığını düşünmektedir.

Geniş çerçevede bakılacak olursa; halk kuralları ve yöntemi ile seçtiği bir durumu veya kişiyi taklit etmekte, bu durum Kur'an ve hadislerine uygun şekilde hareket etmesi ile ulemanın kontrolü altında kalmasını sağlamaktadır. Seçilen ya da seçilmesi beklenen kişi olarak ise Ayetullah Humeyni'den bahsedildiği çıkarımında bulunulabilir. Zira İran milletinin yenilmiş ve kederli olan bedenine yeniden ruh üfledebilecek bir lider ve hareket gerekmektedir.<sup>366</sup> Bu lider ve hareket ise Humeyni ve İslam Devrimi olarak görülmektedir.

Özetle, Şiiliğin siyasallaşması halkın tek tip bir stereotip içerisinde aynı düşünce ve inanca bağlı hareket etmelerini sağlayan önemli bir araçtır. Bunun yanında siyasetin kaynağı burada doğrudan "Tanrıdır." Zira hükümet "Tanrının hükümetidir."<sup>367</sup> Bu nedenle hükümet ilahi olarak görevlendirilmiştir. Dolayısıyla Şiiliğin siyasallaşması ile politikalar "Tanrı kelamı" veya "Tanrı buyruğu" şeklinde değerlendirilmektedir. Bunun yanında devrim öncesinde var olan laik milliyetçilik anlayışının, devrim sonrasında "İslami-dini-milliyetçilik" halini aldığı da görülmektedir.<sup>368</sup>

İran içerisinde, dini milliyetçiliğin artmasının sebebi olarak sınırlarını paylaştığı Kafkaslarda milliyetçiliğin artması ile milliyetçiliğin yükselmesi gösterilmektedir.<sup>369</sup> Yine devrim sonrasında İran dış politikası söyleminde ve

<sup>365</sup> Farid Mirbaghari 2004, agm. s. 556.

<sup>366</sup> Ali Şeriati 2018, age. s. 67.

<sup>367</sup> Homan A. Sadri (2012), "Iran and The Caucasus in The 21<sup>st</sup> Century: A Study of Foreign Policy Goals and Means", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 14, S. 3, s. 384, DOI:10.1080/19448953.2012.720787.

<sup>368</sup> Khalaf Ali Alkhalaf (2017), "The Sectarian Ideology As an Iranian Instrument for Foreign Policy", 19 Mayıs 2017, s. 3, [https://www.academia.edu/50895828/THE\\_SECTARIAN\\_IDEOLOGY\\_AS\\_AN\\_IRANIAN\\_INSTRUMENT\\_FOR\\_FOREIGN\\_POLICY](https://www.academia.edu/50895828/THE_SECTARIAN_IDEOLOGY_AS_AN_IRANIAN_INSTRUMENT_FOR_FOREIGN_POLICY), ET. 25. 02. 2022.

<sup>369</sup> Kaan Dilek 2012, agm. s. 39.

eyleminde saldırgan ve devrimci özellikler öne çıkmaktadır.<sup>370</sup> Bu özelliklere sahip olan İran dış politikası yapımında, Şii İslam ideolojisine bağlılık ise esastır.<sup>371</sup> Şii İslam'ın kuralları uyarınca dış politika yapımında yetkili olduğu görülen kurumlar ise; dini lider, cumhurbaşkanı, devrim muhafızları, dış işleri bakanlığı, milli güvenlik kurulu ve meclistir.<sup>372</sup>

Dini Liderin diğerlerine göre daha önemli ve kapsayıcı bir otoritesi olduğu söylenebilir. Zira İslam Cumhuriyeti anayasası tarafından geniş kapsamlı yetkiler tanımlanmaktadır. Anayasanın tanıdığı bu yetkilerin arasında İslam'ın çıkarlarını belirlemek, İslam Cumhuriyetinin ilkelerini belirlemek, belirlenen ilke ve politikaların uygulanmasını denetlemek ve yasama, yürütme ve yargı arasında arabuluculuk yapmak sayılmaktadır. Buna ek olarak dini lider cumhurbaşkanını azledebilmektedir.<sup>373</sup> Bu yetki, sorumluluk ve hedefler ağına ek olarak genel çerçevede bakılacak olursa, İran dış politikasında etkisi görülen grupların varlığı görülmektedir.

Bu gruplardan ilki; “radikaller” olarak adlandırılan gruptur. Radikaller (devrim muhafızları ve muhafızlar konseyi) özellikle nükleer silah geliştirilmesinin büyük bir ilahi görev olduğunu ileri sürmektedir. İkinci grup olan “muhafazakârlar” ise ılımlı ve müzakere edilebilir nükleer politikalardan yana tavra sahiptirler. Daha çok İslami milliyetçilik ve mezhepsel yayılmanın dış politikada önem arz ettiğini savunmaktadırlar.<sup>374</sup> Üçüncü ve ciddi bir güce sahip olduğu bilinen grup ise “reformistlerdir.” Reformistler siyasi otorite ile dini otorite arasında bir sınır konması gerektiğini savunanlardan oluşmaktadır. Sonuncusu ise en önemlisi olan “dini

---

<sup>370</sup> Brandon Friedman (2010), “Themes in Iran’s Revolutionary Discourse”, *The Principles and Practice of Iran’s Post-Revolutionary Foreign Policy*, İçinde, *The Yale Initiative for The Interdisciplinary Study of Antisemitism Working Paper Series*, Ed. Charler Small, ISGAP, New York, s. 6, <https://isgap.org/wp-content/uploads/2013/08/ISGAP-Working-Papers-Booklet-Friedman.pdf>, ET. 20. 05. 2021.

<sup>371</sup> Nhlakanipho Macmillan Zikalala (2018), “Iran Foreign Policy Determinants of Iranian Foreign Policy Formulation”, *Wits International Relations Assignment*, s. 5, [https://www.academia.edu/36266543/IRAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_DETERMINANTS\\_OF\\_IRANIAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_FOR\\_MULATION](https://www.academia.edu/36266543/IRAN_FOREIGN_POLICY_DETERMINANTS_OF_IRANIAN_FOREIGN_POLICY_FOR_MULATION), ET. 21. 08. 2021.

<sup>372</sup> Noof Rashid ALDosari (2015), “There is One Foreign Policy in Iran, which is Khamenei’s Foreign Policy”, *World Journal of Social Science Research*, C. 2, S. 1, s. 40, DOI:10.22158/wjssr.v2n1p47; Maaiké Warnaar (2013), “Iranian Foreign Policy During Ahmadinejad: İdeology and Actions”, Palgrave, New York, s. 3, <https://libgen.is/book/index.php?md5=3190C9846E202D8137A162709CE2CF66>, ET. 06. 06. 2022; ET. 19. 04. 2022; Ertan Efeğil 2012, agm. s. 61.

<sup>373</sup> Ervand Abrahamian 2020, agm. s. 214.

<sup>374</sup> İmad Slamey ve Zanoobia Othman 2011, agm. s. 204.

liderdir.” İç ve dış politikada söz sahibi olan dini lider anayasal sorumluluk üstlenmektedir.<sup>375</sup>

İran dış politikası bu kurum, ideoloji ve hedefler ile yapılırken bazı temel amaçlar da barındırmaktadır. Bu temel amaçlar hem dış politikası hem de bölgesel ilişkiler açısından önem teşkil etmektedir. Bu amaçlar aslen İslam ümmetinin çıkarları ile ulusal çıkarlar arasında dalgalanmaktadır. Bu dalgalanma sebebi ile İran dış politikasında İslami gelenek egemen olsa da farklı koşullar ve konular farklı önceliklere sebep olabilmektedir.<sup>376</sup> Bu sebeple Kafkasya’ya dair dış politikada bu iki etken çakışmaktadır. Böylece Kafkasya’ya yönelik İran dış politikasında ulusal çıkarların öncelikli olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Zira devrim sonrası bölgesel ilişkiler için ise bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Bu değişiklikler;

1. Rejim ideolojisinin Şiilik haline gelmesi
2. İdeolojik askeri gücün varlığı; “*IRGC*”<sup>377</sup>

Bu iki değişken bölgesel dış politikada etkili olarak ele alınmaktadır.

İran’ın İslam Devrimi sonrasında, öncesinde olduğundan farklı olarak pragmatik bir dış politika yürüttüğü bu değişiklikler ile kanıtlanabilmektedir. Buradan yola çıkıldığında ise İran dış politikasının bölgesel ve küresel ihtiyaçlarını karşılamak adına değişebildiği görülmektedir.<sup>378</sup>

Bu tip değişikliklerin ve pragmatik yaklaşımın devreye girdiği görülen en bilindik bölge ise Güney Kafkasya’dır. Güney Kafkasya’ya ilişkin dış politika yapımından, bölgeyi “güvenlik” kavramı ile eşleştirdiği görülmekte olan İran<sup>379</sup> bu doğrultuda burada ortaya çıkan-çıkabilecek istikrarsızlıkları ulusal güvenliğine doğrudan tehdit olarak algılamaktadır. Bunun yanında, bölgeye ilişkin politikalarının devrim ihracı<sup>380</sup> ve Şii değerlere sıkı sıkıya bağlı olan İslam Devriminin İran politikaları ve kararları üzerindeki güçlü etkisine karşın, iç politikası ile tutarsızlıklar göstermesinin yanında pragmatik ve realist bir çerçeveye sahip olduğu söylenebilir.<sup>381</sup>

İran’ın bu karakterlere sahip olan dış politikasının değişim gösterdiği bir diğer dönüm noktası olarak ise Korona virüs pandemisi ele alınabilir. Zira 19 Aralık 2019

<sup>375</sup> agm. s. 205.

<sup>376</sup> Fakhreddin Soltani ve Reza Ekhtiari Amiri 2010, agm s. 199.

<sup>377</sup> Khalaf Ali Akhalaf 2017, age. s. 5.

<sup>378</sup> Kayhan Barzegar ve Abdolrasool Divsallar 2017, agm. s. 89.

<sup>379</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 100.

<sup>380</sup> Ünal Gündoğdu (2011), “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 29, s. 98, [https://orsam.org.tr/d\\_hbanaliz/8unal.pdf](https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/8unal.pdf), ET. 01. 12. 2022.

<sup>381</sup> Houman A. Sadri 2012, agm. s. 386.

yılında Çin Halk Cumhuriyetinin Wuhan kentinde başladığı, ardından hızla tüm dünyaya yayıldığı tespit edilen Korona virüsün (Covid-19) tüm dünyada ekonomik, sağlık, toplumsal ve dış ilişkilerde değişikliğe gidilmesini zorunlu kıldığı bilinmektedir. Bu alanlarda güçlü olduğu görülen ülkelerin salgın sonrası kurulacağı ön görülen yeni dünya düzeninde etkin rol oynayacağı kabul edilmektedir. Ancak özellikle ekonomik anlamda problem yaşadığı varsayılan ülkelerin mevcut pozisyonlarını da kaybedeceğine dair çıkarım yapılmaktadır. Mevcut konumunu kaybedebilecek olan ancak etkin bir bölgesel aktör olma iddiasından vaz geçmeyeceği ön görülen İran'da ekonomik, toplumsal, askeri ve kültürel anlamda değişiklikler görüleceği ön görüşünün varlığı göz ardı edilmemelidir. Bu değişiklik devletin pandemi politikasında dahi kendini göstermiştir. Öyle ki pandemi ilk başta inkâr edilerek yok sayılmış, ardından salgına ilişkin komplo teorileri üretilmiş ve bu teoriler küresel anlamda hükümet yetkilileri tarafından da savulmuştur. Ancak bu durum bir reaksiyon yakalayamayınca Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in girişimleri ile korona virüs diplomasisi ön plana çıkmıştır.<sup>382</sup>

Böylelikle İran İslam Cumhuriyeti'nin bahsi geçen pandemi boyunca dış politika yapımında uyguladığı politikalara bakıldığında, bölgesel ve küresel etkiler gözlemlenmektedir. Bu etkilerin ortaya çıkmasına neden olan ise İran'ın, Çin Halk Cumhuriyeti'nden sonra bölgede pandemiye yakalanan ilk ülke olmasıdır.<sup>383</sup> Bu sebeplerdir ki, pandemi öncesinde %15 küçülme görülen İran ekonomisi, pandemi ile birlikte kontrolden çıkmıştır. Bu kontrolden çıkış sonrasında Ayetullah Ali Hamaney uluslararası kredi talebinde bulunmuş ancak bu talebi kabul görmemiştir.<sup>384</sup>

Ekonomik problemlerini ekonomik terörizm olarak nitelendirme eğilimi olan İran, ABD ambargosunun kaldırılması adına BM'ye başvurmuş ancak buradan da ret cevabı almıştır.<sup>385</sup> 2021 Haziran'ın da pandemi henüz sürmekteyken halkın büyük çoğunluğu seçimlere katılmadığı halde İbrahim Reisi Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş olsa da halk arasında popülarite eksikliği ile baş etmeye çalışmaktaydı. Bunun yanında

<sup>382</sup> Emine Gözde Toprak (2020), "İran'ın Koronavirüs Diplomasisi", *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, 31 Mart 2020, s. 2, <https://iramcenter.org/iranin-koronavirus-diplomasisi/>, ET. 29. 01. 2022.

<sup>383</sup> Hakkı Uygur (2020), "Covid-19 Sonrası İran'ın Bölgesel Politikası," *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, 9 Nisan 2020, s. 2, <https://iramcenter.org/covid-19-sonrasi-iranin-bolgesel-politikasi/>, ET. 29. 01. 2022.

<sup>384</sup> Hakkı Uygur (2020), "Koronavirüs Salgınının Bölgesel ve Küresel Etkileri," *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, 9 Nisan 2020, s. 2, <https://iramcenter.org/koronavirus-salgininin-bolgesel-ve-kuresel-etkileri/>, ET. 29. 01. 2022.

<sup>385</sup> Emine Gözde Toprak 2020, age. s. 2.

pandemi sonrası yeni dünya düzeninde etkisini sürdürmek isteyen İran Asya’da Çin ve Rusya ile ilişkilerini ilerletme hedefinin varlığı göze çarpmaktadır.<sup>386</sup> İran’ın İslam’ın savunucusu olduğu iddiası ile hareket ettiği Ortadoğu’da ise ilişkileri ABD üzerinden şekillenmeye devam edeceği ön görüşü yapılmaktadır.<sup>387</sup>

Öte yandan pandeminin başladığı zamana ilişkin “İran’ın bölgesel anlamında zorda olduğu bir döneme”<sup>388</sup> geldiğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü tam da Kasım Süleymani’nin öldürülmesi ardından pandeminin İran içerisinde patlak vermesi bölgesel dinamikleri de etkilediği görülen önemli bir alt alan olarak karşımıza çıkmaktadır. İran’ın pandemi boyunca işbirlikçi söylemler ile sempati yaratma hedefi ve bununla birlikte uluslararası ilişkileri yürütme eğiliminde olduğu da göz ardı edilmemelidir. Böylece özellikle Güney Kafkasya’da kaybettiği etkisini yeniden sağlamak amacının varlığı görülmektedir.

Bu amacın varlığı sebebi ile İran’ın Dağlık Karabağ Savaşı sonrasında Güney Kafkasya’da kurulacak olan yeni düzene dair ilgisi göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle İran, Güney Kafkasya’da değişen dengelerin anlaşılabilmesi adına üzerinde durulması gereken aktörlerden birisidir. Çünkü İran bölgesel bir güç olarak önem arz etmektedir. Özellikle Güney Kafkasya’da yaşanan son Dağlık Karabağ savaşı sırasında paydaşlardan biri olamayan İran’ın dışarıda bırakılmasını telafi etmesi için takınacağı tutum, bu nedenle önemli görülmektedir.<sup>389</sup> Özellikle İran’ın Dağlık Karabağ’da yapılan ateşkes sonrasında oluşan yeni durumda iki tehlike algısının olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Rusya Federasyonu’nun bölgeye barış gücü yerleştirmesi ve Türkiye’nin gözlemci olarak varlık göstermesi gibi askeri gelişmelerken ikincisi ise yeni jeo-ekonomik durumdur. Dağlık Karabağ’ın yeniden Azerbaycan toprağı olması ardından Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılması planlanan yeni ekonomik projelerdir.<sup>390</sup>

---

<sup>386</sup> Garrett Nada (2021), “Iran in 2021: Politics and Foreign Policy”, *United States Institute of Peace*, 15 Aralık 2021, <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/dec/15/iran-2021-politics-and-foreign-policy>, ET. 29. 01. 2022.

<sup>387</sup> Emine Gözde Toprak 2020, age. s. 2.

<sup>388</sup> Muhammed Halfan al-Sawafi (2020), “Repercussions of Covid-19 on Iran’s Domestic, Foreign Policies”, *Trends*, 9 Nisan 2020, <https://trendsresearch.org/insight/repercussions-of-covid-19-on-irans-domestic-foreign-policies/>, ET. 29. 01. 2022.

<sup>389</sup> Sabir Askeroğlu (2021), “İran’ın Kafkasya’ya Geri Dönme Çabası,” *İran Araştırmalar Merkezi (İRAM)*, 25 Ocak 2021, s. 1, <https://iramcenter.org/iranin-kafkasyaya-geri-donme-cabaları/>, ET. 30. 01. 2021.

<sup>390</sup> age. s. 1.

Bu noktaya gelinceye dek geçen sürece bakıldığında SSCB'nin dağılması sonrasında Kafkasya'da ortaya çıkan iki bloklaşmanın varlığı genel kabul edilen eğilimdir. Bu iki bloğu oluşturduğu görülen aktörler ise; Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ve ABD bir blok iken,<sup>391</sup> diğeri Rusya-Ermenistan ve İran tarafında oluşturulmaktadır. Bu bloklardan ikincisine ait olduğu görülen İran'ın Güney Kafkasya bölgesine yabancı bir kültür olmadığı, aksine 19. yüzyıla dek İran'a ait olarak değerlendirilebildiği bilinmektedir.<sup>392</sup> Bu nedenle İran'ın bölgeye ilişkin yaklaşımı da tarihsel bagajından ileri gelmektedir. Çünkü bölge Rus, Türk ve İran kültürlerinin yanı sıra, Hristiyan ve Müslüman medeniyetlerin de kesişme noktası olarak görülen, bu sebeple etnik ve dini çatışmaları da barındırdığı bilinen bir fay hattı merkezi olarak ele alınmaktadır.<sup>393</sup>

Bu sebeple dış politikasında Devrim sonrası dönemde genel anlamda ideolojik ve teokratik bir söylem gösterdiği kanıtlanabilen İran, bölgedeki milliyetçi hareketler ve homojenlikten uzak olan etnik ve dini yapılara karşılık realist ve pragmatist davranmaktadır.<sup>394</sup> Ancak İran'ın bölgeye ilişkin yaklaşımı İslam Devrimi sonrası dış politika dinamiklerinde yaşanan değişiklikler şekillendirmemektedir. Aksine İran adına Kafkasya'ya ilişkin SSCB'nin dağılması ise adeta bir milat olmuştur. Çünkü İran artık kuzeyinde bulunan SSCB tehlikesinden kurtulmuş görünüyordu.

Böylece, İran dış politikası hem Güney Kafkasya özelinde hem de Avrupa ile olan ilişkileri genelinde değişime uğramıştır. Bu değişim İran İslam Cumhuriyetinin dünya pazarlarına yeniden erişimini sağlamak Kafkasya bölgesinde başat aktörlerden biri haline gelmek ve bölgede bağımsız olan devletler ile bağlarını güçlendirmek ve bunu yaparken Avrupa ile yeniden bağlar kurarak kaybettiğini düşündüğü itibarını geri

---

<sup>391</sup> Eldar Ismailov ve Vladimer Papava (2010), "Rethinking Central Eurasia", *Central Asia-Caucasus Institute and the Silk Road Studies Program, The Joint Center*, Singapur, s. 58, [https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010\\_MONO\\_Ismailov-Papava\\_Rethinking-Central-Eurasia.pdf](https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010_MONO_Ismailov-Papava_Rethinking-Central-Eurasia.pdf), ET. 29. 01. 2022; Mithat Çelikpala (2009), "İran-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslara Yansımaları", *Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. 13, s. 123, <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TVRBeE5UZzJOZz09>, ET. 29. 01. 2022; Yannis Tsantoulis (2009), "Geopolitics, (Sub)regionalism, Discourse and a Troubled 'Power Triangle' in The Black Sea", *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 9, S. 3, s. 250, DOI: 10.1080/14683850902934168.

<sup>392</sup> Mohammed Reza Djalili (2002), "Iran and The Cucasus: Maintaining Some Pragmatism", *Connections*, C. 1, S. 3, s. 49, [https://www.researchgate.net/publication/314510443\\_Iran\\_and\\_the\\_Caucasus\\_Maintaining\\_Some\\_Pragmatism](https://www.researchgate.net/publication/314510443_Iran_and_the_Caucasus_Maintaining_Some_Pragmatism), ET. 17. 05. 2022.

<sup>393</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 391.

<sup>394</sup> Lubna Arshad (2004), "Internal Dynamics of Iran's Foreign Policy" *Pakistan Horizon*, C. 57, S. 1, s. 52, <https://www.jstor.org/stable/41394036>, ET. 17. 05. 2022.

kazanmak adına atılmış bir adımdır.<sup>395</sup> Güney Kafkasya devletleri ile ekonomik ve diplomatik bağları bulunan İran'ın bölgeye ilgisi de bu ilişkilerden doğan avantajlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmektedir.<sup>396</sup>

Bu ihtiyaçlar ile birlikte yönünü tamamen Güney Kafkasya'ya çeviren İran, bu değişimi gerçekleştirmesi için bölgeyi giriş kapısı olarak görme eğilimindedir. Bu sebeptendir ki güvenlik kavramı İran adına Güney Kafkasya ile eş değer anlamda görülmektedir. Öyle ki İran SSCB'nin dağılmasının ardından oluşan yeni durum sonrasında, bu yeni duruma ayak uydurmakta zorlanarak, bölgede nasıl bir politika izleyeceğini bilmeden hareket etmekteydi. Ancak burada Rusya tarafından uygulanan politikalara ve Rusya çıkarlarına göre hareket etmek zorunda kalan İran, SSCB öncesinde Çarlık Rusya, sonrasında ise SSCB hegemonyası altında kendine bir yol çizmeye uğraşmaktaydı. Bu uğraşları, SSCB'nin ve dolayısıyla komünizmin çöküşü ile değişen dengeler ile İran adına hem fırsat hem de tehdit halini almıştır.

Bunun yanında bölgeye ilişkin politikalarının devrim ihracı ve Şii değerlere sıkı sıkıya bağlı olan İslam Devrimi'nin, İran politikaları ve kararları üzerindeki güçlü etkisine karşın, iç politikası ile tutarsızlıklar göstermesinin yanında pragmatik ve realist bir çerçeveye sahip olduğu söylenebilir.<sup>397</sup>

SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan yeni devletler ile ilişkilerini geliştirmek konusunda karar vermekte zorlandığı görülen İran, bu kararsızlık sebebi ile “ülkenin güvenliği, toprak bütünlüğü, ikili ekonomik ilişkileri geliştirmek ve tabi ki İran'ın sahip olduğu coğrafi konumun karaya sıkışmış olan bu yeni devletler için çıkış yolu olarak avantaj sağlayacağına dair söylemin vurgulanması,” çerçevesinde bir dış politika benimsemeye başlamıştır.<sup>398</sup> Zira İran İslam Devrimi sonrası devrim ideolojisinin kuralları ile dış politika yapmaktaysa da, bu güçlü İslami ve devrimsel etki Kafkasya'da bu sebepler ışığında kendini göstermemektedir.<sup>399</sup>

Ancak bu koşullar ışığında İran'ın bölgeye ilişkin yaklaşımını anlamlandırmak adına önemli olan husus, yine Şii ideolojisinin varlığıdır. Velayet-i fakih yaklaşımı adıyla bilinen bu yaklaşıma göre Gizli İmamın Allah'ın enkarnesi<sup>400</sup> olduğu, bu

<sup>395</sup>Aliyar Azimov 2019, age. s. 100.

<sup>396</sup>Houman A. Sadri 2012, agm. s. 386.

<sup>397</sup>agm. s. 386.

<sup>398</sup> Mohammad-Reza Djlalli 2002, age. s. 49.

<sup>399</sup> Houman A. Sadri 2012, agm. s. 386.

<sup>400</sup> Enkarne: Cisimleşmek veya bedenleşmek anlamında kullanılan, Tanrı'nın bedenlenerek veya cisimleşerek görünür hale gelmesi inancıdır.

nedenle zalimleri cezalandırmak hususunda adaleti sağlayacağına<sup>401</sup> dair inancın varlığı ile İran dış politikasındaki yaklaşımı örtüşmektedir. Zira İran bir nevi batı, emperyalistler ve ABD'nin zulümlerine karşı mazlumlara adalet sağlayacak olan aktör olduğuna dair bir inanç barındırdığı görülmektedir. Velayet-i Fakih İran dış politikasının devrim sonrası itici gücü halini aldığı görülen bir kavramdır. Ancak Şii İslam Devrimi politikaları, güvenlik tehdit altında hissi oluştuğunda rafa kaldırılma eğilimindedir.<sup>402</sup> Dolayısıyla bahsedilen bu itici gücün yanına güvenlik kavramının motivasyonu da eklenmektedir.<sup>403</sup>

Bu nedenle İran'ın bölge ilişkileri iki düzeyde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki olan mikro düzey; ilişkilerini derinleştirmeye yardımcı faktörler, ikincisi olan makro düzey ise; ilişkilerini derinleştirmesi önünde bulunan engellerdir.<sup>404</sup> Bu sebeple İran'ın Güney Kafkasya içerisinde politika yapımında mikro ve makro düzeyde siyasi, ekonomik ve güvenlik etkileşimleri önemli rol oynamaktadır.<sup>405</sup> İran'ın bu etkileşimler üzerinden bölgesel olarak güvenlik ve nüfuz gibi iki itici gücü kullanmakta olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.<sup>406</sup> Nüfuz itici gücüne ait olarak taşıdığı en büyük endişenin ise SSCB'nin dağılmasının ardından bölgede ABD etkisini engellemek olduğu görülmektedir.<sup>407</sup>

Çünkü SSCB'nin yıkılması ile birlikte bölgede bağımsızlıkları kazanan ülkelerin ortaya çıkması ile bölgeye doğrudan toprakları ile sınır olan İran adına stratejik olarak jeopolitik önemi artmıştır.<sup>408</sup> Bu duruma ilişkin olarak Minsk Grubu'nun bölgede çıkan Dağlık Karabağ çatışması ile ilgili faaliyet göstermesine ABD'nin eş başkanlardan biri olması sebebi ile karşı çıkması örnek gösterilebilir.

Öte yandan İran'ın bölge halkları ile bağlarının varlığı, sahip olduğu pragmatik tavrın bir yansıması olarak Güney Kafkasya coğrafyası ile ilişkilerinin derinleştirme amacı taşıdığıının ispatı olarak ele alınabilmektedir.

---

<sup>401</sup> Lubna Arshad 2004, agm. s. 52.

<sup>402</sup> agm. s. 53.

<sup>403</sup> Marzieh Kouhi-Esfahani (2019), *Iran's Foreign Policy in The South Caucasus Relations with Azerbaijan and Armenia*, Routledge, New York, s. 16. <https://www.researchgate.net/publication/330378287>, ET. 17. 05. 2022.

<sup>404</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 394.

<sup>405</sup> agm. s. 392.

<sup>406</sup> Marzieh Kouhi-Esfahani 2019, age. s. 16.

<sup>407</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 101.

<sup>408</sup> Mohammad-Reza Djlalli 2002, age. s. 49.



Bu nedenle İran için “Güney Kafkasya’nın stratejik önemi ve coğrafi konumu sebebi ile özel öneme sahip olduğu görülmektedir.<sup>409</sup> İran bu doğrultuda bir dış politika önem sırası gözetmektedir. Gözetilen bu sıralama; yakın komşular, Müslüman (Şii) ülkeler, gelişmemiş ülkeler ve ekonomik ve politik çıkarlarını gerçekleştirmesini sağlayacak devletler”<sup>410</sup> şeklinde ele alınmaktadır. İran’ın gözettiği görülen bu sıralamaya ilişkin olarak yakın komşusu ve Müslüman (Şii) Azerbaycan ve ekonomik ve politik çıkarlarını gerçekleştirmesini sağlayan Ermenistan ilişkileri ilerleyen bölümde incelenecektir.

Ele alınan bu öncelik sıralamasına bakılarak İran’ın bölge devletleri ile ilişkilerini düzenlediği görülmektedir. Bu sebeple bölgeye ilişkin çıkarları ve politikasını yedi amaç şekillendirmektedir. Bu amaçlar; “Güney Kafkasya’da bulunan devletler ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirerek bölgesel bir güç haline gelmek, Hazar’ın statüsüne ilişkin kaynakların korunması ve kullanılması adına olumlu bir karara varmak,

1. Bölgesel örgütlere katılarak bölge ile ilişkileri güçlendirip Batı’nın bölgedeki mevcut etkisini zayıflatmak,
2. Bölge devletlerinin arasındaki İran’ın ulusal güvenliğini tehdit edecek anlaşmazlıkların önüne geçmek ve ABD’nin bölgede askeri üs kurmasını önlemek,
3. Bölgede önemli bir enerji merkezi haline gelerek sahip olduğu doğal gaz ile petrolü Avrupa’ya ihraç etmek; ayrıca Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Umman Denizi’ni boru hatları ile birbirine bağlamak,
4. İran’ı Güney Kafkasya üzerinden Avrupa’ya bağlayan eski İpek Yolu’nu yeniden canlandırmak ve
5. Cihat hareketleri ve terörizm ile mücadelede bölge ülkeleri ile işbirliği yapmaktır.”<sup>411</sup>

İran’ın öncelikleri ile sahip olduğu bu temel dış politika hedefleri doğrultusunda Güney Kafkasya’da SSCB’nin dağılması sonrasında değişen güç dengeleri ile bölgede yer alabilme doğrultusunda tercihlerinin değişiklik gösterdiği görülmektedir. İki yüz yıldan fazla süredir devam eden ve 1991 yılında SSCB’nin dağılmasından sonra hız

<sup>409</sup> Elahieh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 386.

<sup>410</sup> Houman A. Sadri 2012, agm. s. 383.

<sup>411</sup> Mohsen Milani (2016), “Iran’s Foreign Economic and Security Policy”, *Center for Strategic and International Studies*, s. 7, <https://www.jstor.org/stable/resrep23330.6>, ET. 26. 02. 2022.

kazanan Dağlık Karabağ çatışmasına ilişkin izlediği politikaların, tarihsel ve etnik bağları yerine etkili bir aktör olabilmek için ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etme eğilimi bunun kanıtı olarak ele alınabilmektedir.

Bu dış politika yapımının yanında tarihi, dini ve kültürel bağlarına rağmen “İran ve Azerbaycan ilişkilerinin karşılıklı derin şüphe ve güvensizlik”<sup>412</sup> özellikleri taşıdığı görülmektedir. Bu duruma ilişkin Güney Azerbaycan’a yönelik Elçibey’in Birleşik Azerbaycan söylemi örnek verilebilir. Bu karşılıklı güvensizlik halinin boyutu, Dağlık Karabağ çatışmasında daha görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda İran’ın Dağlık Karabağ’a ilişkin konumu Güney Kafkasya’daki jeopolitik çıkar ve endişeleri ile belirlenir hale gelmiştir. Oluşan bu endişelere sebep olarak;

1. İran’ın doğrudan çatışma bölgelerine sınırı olması ve bu durumun çatışmanın sınır bölgesi boyunca genişlemesi endişesi yaratması, bu konuya ilişkin Ermenistan işgali sonrası bölgeden kaçan Azerilerin İran içerisinde yaşayan azınlık ile dayanışmak için İran sınırına göç etmesi endişesi örnek verilebilir.
2. Çatışmanın uzaması ile Rusya’nın bölgede yeniden güçlenmesi ve çatışan taraflar üzerindeki konumunu ve kontrolünü artırması endişesi taşıması gösterilebilmektedir.<sup>413</sup>

Mevcut altbölümde sunulmuş bilgi ve değerlendirmelerden hareketle, İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, Dağlık Karabağ çatışmasına yaklaşımını ve Güney Kafkasya’ya ilişkin dış politika yapımını anlamak konusunda önem arz etmektedir.

---

<sup>412</sup> Elizabeth Fuller (2013), “Azerbaijan’s Foreign Policy and The Nagorno-Karabakh Conflict”, *Istituto Affari Internazionali*, s. 7, <https://www.jstor.org/stable/resrep23330.6>, ET. 26. 02. 2022.

<sup>413</sup> Ceyhun Mahmudlu ve Shamkal Abilov 2017, age. s. 6.

## BÖLÜM IV

### İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASI TARAFLARI İLE İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ

#### 4.1. İRAN VE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Güney Kafkasya, Halford John Mackinder'in söylediği ve önceki bölümde bahsi geçen şekli ile kara hâkimiyet teorisi adına önemlidir.<sup>414</sup> Bunun yanında Kafkasya'nın bölge dışı aktörlerin hem tarihsel bağları hem kültürel yakınlıkları sebebi ile dikkatlerini çekmekte olduğu söylenmektedir. Çünkü toprak parçası o toprağa sahip olan devlet için önem arz etmektedir. Ancak toprak parçasının önemi, bazı durumlarda yalnızca o toprak üzerinde yaşayan ulus için önemli olmakla kalmaz o toprak parçası ile bağ kuran ve tarihsel kökleri olduğuna inanan grup ve devletler için de önemlidir.<sup>415</sup>

Bu nedenle, SSCB'nin dağılması sonrasında Kafkasya'da ortaya çıkan değişim, İran için daha da önemli bir hale gelmiştir. Çünkü bu dağılma sonrasında, 15 eski Sovyet Cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmıştır.<sup>416</sup> Bu sebeple İran, bu coğrafyada etkinliğini arttırmak için yeni devletler ile bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerini şekillendiren hususlar söz konusudur. Bu hususlar; sınırlarda istikrarın

---

<sup>414</sup> Julien Zarifian (2008), "Christian Armenia, Islamic Iran: Two (Not so) Strange Companions Geopolitical Stakes and Significance of a Special Relationship", *Iran and The Caucasus*, C. 12, S. 1, s. 123, <http://www.jstor.org/stable/25597359>, E.T. 06. 01. 2022; Zeynep Kaya (2011), "Iran and Armenia:A Symbiotic Relationship", *Review of Armenian Studies*, S. 24, s. 154, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/777648>, E.T. 06. 01. 2022.

<sup>415</sup> Ahmet Hüsrev Çelik ve Rüya Kebapçioğlu (2017), "Karabağ Sorunu Üzerinden İran Ermenistan İlişkilerine Bir Bakış: Sorun Edilmeyen Sorun", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 2017, S. 226, s. 118, [https://www.academia.edu/44128049/Karaba%C4%9F\\_Sorunu\\_%C3%9Czerinden\\_%C4%B0ran\\_Ermenistan\\_%C4%B0li%C5%9Fkileri](https://www.academia.edu/44128049/Karaba%C4%9F_Sorunu_%C3%9Czerinden_%C4%B0ran_Ermenistan_%C4%B0li%C5%9Fkileri), ET. 29. 01. 2022.

<sup>416</sup> Teymur Gasımlı (tarih yok), "İran-Ermenistan İlişkilerinin Dünü Bugünü," *Uluslararası Politika Akademisi*, s. 1, <http://politikaakademisi.org/>, ET. 02. 02. 2022.

sağlanması, bölgedeki dış aktörlerin etkisinin azaltılması ve enerji nakil hatları ile ulaşım ağlarının güçlendirilmesidir.<sup>417</sup>

Bu doğrultuda ortaya konan girişimlerinden biri de Ermenistan Cumhuriyeti ile geliştirilen ilişkilerdir. İran'ın ilişkilerini geliştirdiği Ermenistan Cumhuriyeti güneybatısında Türkiye'nin, güneyinde İran'ın olduğu, doğusunda Azerbaycan ve kuzeyinde Gürcistan'ın karaya kapattığı bir devlettir.<sup>418</sup> Bu coğrafi konuma sahip olan Ermenistan ile İran, uzun zaman boyunca beraber yaşamış ve birbirlerini iyi tanıyan halklardan oluşmaktadır.<sup>419</sup> İlişkileri milattan öncesine dayanan, uzun ortak bir tarihi paylaşan<sup>420</sup> İran ve Ermenistan, ilişkileri de ortak bir tarih ve jeopolitik çıkarlara dayanmaktadır.<sup>421</sup> Bu nedenle İran'ın Güney Kafkasya'ya dair bölgesel politikasında önemli bir yer tutmaktadır. Ermenistan'ın bu öneminin yanında, Azerbaycan ile olan problemleri de İran'ı Ermenistan ile ilişkiler geliştirmeye itmektir.

İran Ortadoğu'da bölgesel güç olmaya çalışan ve mezhepsel tonlara sahip olan politikalar<sup>422</sup> yapmasına karşın, Güney Kafkasya'ya da sınırı bulunması sebebi ile burası özelinde bölgesel dış politika yaklaşımları da söz konusudur. Bu sebeplerdir ki İran, Güney Kafkasya da var olan sorunlara doğrudan muhatap ve müdahildir. Dağlık Karabağ çatışması Ermenistan ve İran ilişkilerini etkilemekte ve Azerbaycan ile ilişkilerini şekillendirmektedir. Özellikle devrim sonrasında yalnızca ortak tarih, kültür ve coğrafya ile tanımlanan bir kimlik değil<sup>423</sup> aynı zamanda, Şii İslam ve Farsi kimlik arasında oluşan simbiyotik<sup>424</sup> politik bir kimlik değişikliği yaşayan İran'ın,

---

<sup>417</sup> Kenan Aslanlı (2018), "İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri", *İran Araştırmaları Merkezi*, s. 7, [https://www.researchgate.net/publication/344642932\\_Iran-Ermenistan\\_Ekonomik\\_Iliskileri](https://www.researchgate.net/publication/344642932_Iran-Ermenistan_Ekonomik_Iliskileri), ET. 06. 01. 2022.

<sup>418</sup> Faruk Sönmezoğlu 2010, age. s. 265.

<sup>419</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 126.

<sup>420</sup> Mehmet Bora Sanyürek (2020), "Ermenistan-İran İlişkileri (1991-2019)", *İçinde, Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, Ed. Esmâ Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, s. 141.

<sup>421</sup> Hamed Kazemzadeh (tarih yok), "Iran-South Caucasus; Political & Economic Relations," *Caucasus Journal Analyzes Iran and The South Caucasus Political & Economic Relations*, s. 173, [https://www.Academica.edu/16500168/Iran\\_South\\_Caucasus\\_Political\\_and\\_Economic\\_Relations..](https://www.Academica.edu/16500168/Iran_South_Caucasus_Political_and_Economic_Relations..), ET. 05. 05. 2022.

<sup>422</sup> Ahmet Hüsrev Çelik ve Rüya Kebapçioğlu 2017, agm. s. 117.

<sup>423</sup> Ervand Abrahamian (2008), *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 195. <https://libgen.is/book/index.php?md5=058C64B006C901FD93AFA68C7EBEFE4D>, ET. 06. 01. 2022.

<sup>424</sup> Ronen A. Cohen (2015), *Identities in Crisis in Iran Politics, Culture, and Religion*, Lexington Books, London, s. XVI, <https://libgen.is/book/index.php?md5=5B104AD7C937957FC670E89F9ADDC186>, ET. 05. 05. 2022.

buradan yola çıkarak gösterdiği bu eğilim, İran ve Ermenistan ilişkilerinin tarihsel süreçte incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır.

İran ve Ermenistan ilişkileri tarihsel bağları hasebi ile neredeyse gerilimsiz süregelmektedir<sup>425</sup> ve her zaman istikrarlı bir çerçeveye oturmuştur.<sup>426</sup> Öte yandan, hiçbir dini ve ya ideolojik ortak özelliği bulunmayan bu iki devletin diplomatik ilişkiler kurmasının ve ilişkilerinin hızlanmasının bazı sebepleri olduğu söylenmektedir.

Bunlardan ilki Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin bu iki devlet arasındaki ilişkilere yansımalarıdır. Öyle ki İran, Ermenistan'ı adeta bir tampon bölge olarak görmekte ve Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinde dengeleyici bir unsur olarak kullanma eğilimi göstermektedir. Buna sebep olarak gösterilebilecek en önemli nokta ise Güney Azerbaycan olarak adlandırılan ve İran-Azerbaycan ilişkilerinde de değinilen durumdur. İran içerisinde varlığına devam eden Azerbaycan Türkü İran vatandaşları, İran için toprak bütünlüğü anlamında önemli bir tehlike algısına sebep olmaktadır. Öyle ki İran içerisinde yükselen milliyetçi duyguların desteklenmesinde Azerbaycan etnik azınlığın olduğu düşünülmektedir.<sup>427</sup>

Bu algı ise Şah Muhammed Rıza'nın yönetimi altında başlayan İran halkının çoğunluğunun "*Farsi (Pers)*" olduğu düşüncesinin varlığı ile ortaya çıkmıştır.<sup>428</sup> Bu algı sebebi ile İran için Ermenistan daha önemli bir hale gelmektedir. Özellikle Türkiye ve Azerbaycan arasında gerçekleşen enerji işbirliğinin derinleşmesi, Hazar Havzası üzerinde gerçekleşen anlaşmazlıklar İran'ın Ermenistan ile yakınlaşmasının yolunu açmıştır. Bununla birlikte "8.8.2008" savaşı olarak bilinen "Gürcistan-Rusya savaşı" sonrasında Ermenistan'da var olan Rus askeri üsleri<sup>429</sup> sebebi ile Gürcistan'ın

---

<sup>425</sup> Mohsen Milani 2016, age. s. 14.

<sup>426</sup> Richard Giragosian (2018), "The Third Powers and Armenia", *İçinde, The Third Powers in Europe's East: European Union Institute for Security Studies*, Ed. Nicu Popescuve Stanislav Secieru s. 97, <https://www.jstor.org/stable/resrep17442.14>, ET. 05. 05. 2022; Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 392.

<sup>427</sup> Hamed Kazemzadeh (tarih yok), age. s. 176.

<sup>428</sup> Harold Rhode (2015), "The Unending Battle between the Persian and Islamic Identities of Iran", *Identities in Crisis in Iran Politics, Culture, and Religion*, Ed. Ronen A. Cohen Lexington Books, Meryland, s. 3, <https://libgen.is/book/index.php?md5=5B104AD7C937957FC670E89F9ADDC186>, ET. 23. 07. 2022.

<sup>429</sup> Aref Bijan (2020), "Russia's Strategy Toward Nagorno-Karabakh and Georgia (2008-2020)," *Iranian Review of Foreign Affairs*, C. 11, S. 2, s. 472, [http://irfajournal.csr.ir/article\\_140533\\_c184041a3f9e3b78d6735af782ad489d.pdf](http://irfajournal.csr.ir/article_140533_c184041a3f9e3b78d6735af782ad489d.pdf), ET. 23. 07. 2022.

da sınırlarını Ermenistan'a kapatması<sup>430</sup> ile Ermenistan içinde İran'ın önemi konsolide edilmiş oldu. Çünkü bu savaşla birlikte Ermenistan Batıya ulaşmak yollarını da tamamen kaybetmiş oldu.

Ermenistan ve İran ilişkilerini etkilediği görülen bir diğer faktör ise Rusya'nın ilişkilere etkisidir. Çünkü bölgesel olarak Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurulmak zorundadır.<sup>431</sup> Rusya, aslen Kafkasya'da İran'ın bu derece etkin politika yapmasına karşı çıksa da ortak düşman olarak nitelendirilen ABD etkisini dengelemek adına İran ile işbirliği içerisinde olmanın önemli olduğunu düşünmektedir. Bu konu İran açısından değerlendirildiğinde ise Gürcistan ve Azerbaycan'ın Batı ile stratejik bağları karşısında İran Rusya ve Ermenistan ile stratejik bağlar kurma eğilimi göstermektedir. Bu eğilim ile birlikte bölgede iki bloklaşma ortaya çıkmıştır. Bir tarafta Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye, diğer tarafta ise Rusya Federasyonu-Ermenistan ve İran bulunmaktadır.<sup>432</sup> Bu ittifak grubuna “üç benzemezler” demek mümkün olabilir. Zira Ortodoks Rusya ve Ermenistan ile Müslüman ve İslami Cumhuriyet olan İran'ın çıkarlarından başka ortak bir noktaları bulunmamaktadır.

Üçüncü faktör ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında sorunlara neden olmuş olan en az 1920'lerin başından beri süre gelen ancak SSCB'nin dağılması ardından çatışmaya dönen Dağlık Karabağ sorunudur. Bu hususta İran'ın tutumu, söz konusu çatışmanın sınırlarına yakın olması sebebi ile uluslararası bir müdahalede güvenlikle ilgili olarak risk teşkil ettiği inancı ile Ermenistan'a -doğrudan destek vermese de- konuyu Azerbaycan'a olası Pantürkizm sebebi ile baskı aracı olarak kullanma eğilimi üzerinden şekillenmektedir. Bu nedenle, Ermenistan'a yardımının iki ana sebebi olduğu görülmektedir.

1. “Bölgesel dengeyi sağlamak ve bölge lideri olmak,
2. Bağımsız Azerbaycan'ın İran içerisindeki Azerbaycan Türkü etnik azınlığı etkileyebileceğine dair endişe”<sup>433</sup> bahsi geçen sebepleri oluşturmaktadır.

---

<sup>430</sup> Zafer Yıldırım (2014), “İran-Ermenistan İlişkileri: Ortak Sorunlardan Doğan İşbirliği,” *Demokrasi Platformu*, C. 10, S. 35, s. 5, [https://www.academia.edu/35183411/%C4%B0ran\\_Ermenistan\\_%C4%B0li%C5%9Fkileri\\_Ortak\\_Sorunlardan\\_Do%C4%9Fan\\_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi](https://www.academia.edu/35183411/%C4%B0ran_Ermenistan_%C4%B0li%C5%9Fkileri_Ortak_Sorunlardan_Do%C4%9Fan_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi), ET. 05. 09. 2022; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 165.

<sup>431</sup> Hamed Kazemzadeh, age. s. 177.

<sup>432</sup> Mithat Çelikpala 2009, agm. s. s. 123.

<sup>433</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 103.

Ermenistan ve İran arasında var olan ilişkileri etkileyen diğer faktör ise İsrail etkisidir. Zira Ermenistan'ı İsrail'in Azerbaycan'a sattığı "SİHA" ve silahlara karşılık Rusya Federasyonu ile yaptığı silah ithalatına bir alternatif aramaya itmektedir.<sup>434</sup> SSCB'nin çökmesinin ardından Azerbaycan'ın, Türkiye ve Gürcistan'ın yanında İsrail ile kurduğu, paylaşılan ortak jeo-stratejik ve güvenlik endişeleri<sup>435</sup> sebebi ile -ki iki devlet içerisinde var olan Vahhabi hareketlere karşı önemli bir adımdır-sıkılaştıran stratejik ve güvenlik konusundaki işbirliği içerisinde olduklarıdır. Azerbaycan'ı 1991 yılında tanıyan ilk devlet olan İsrail ile bu nedenle başlayan ve Azerbaycan için İsrail'in Batı ile sahip olduğu iyi ilişkilerin çekici kılması üzerinden şekillenen diplomatik ilişkiler söz konusudur.<sup>436</sup>

Bunun yanında İsrail ekonomik ilişkileri bazında büyük bir potansiyele sahip olduğuna inandığı Azerbaycan'dan petrol satın almaktadır. Azerbaycan ise askeri ve yüksek teknoloji satın aldığı<sup>437</sup> ve ekonomik işbirliği şeklinde ortaya çıkan bu önemli bağlar, İran'ın Ermenistan ile stratejik bağlarını doğrudan şekillendirmektedir. Özellikle, İran, Azerbaycan'ı Filistinli Müslümanların katili olan İsrail ile işbirliği yaptığı konusunda suçlamakta ve Azerbaycan'a karşı bir baskı aracı olarak kullanmaktadır.<sup>438</sup>

Son faktör ise İran'da var olan Ermeni lobisidir. Lobiler, siyasi etki gücüne sahip diaspora gruplarının kullandıkları mekanizmalardır<sup>439</sup> ve Ermeni topluluğu yüzyıllardır İran içerisinde yaşamaktadır ve en önemli Hristiyan topluluktur.<sup>440</sup>

Dolayısıyla dünya üzerinde hükümet dışı politika yapımında lobiler önem arz eden gruplardır. İran'da varlık gösteren Ermenistan diasporasının net sayısı

---

<sup>434</sup> Rahim Rahimov (2017), "Armenia- Iran Versus Azerbaijan –Israel: Where is Russia," *Euroasia Daily Monitor*, C. 14, S. 9, <https://jamestown.org/program/armenia-iran-versus-azerbaijan-israel-russia/>, ET. 18. 04. 2021; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 178.

<sup>435</sup> Alexander Murinson (2014), "The Ties Between Israel and Azerbaijan", *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, s. 9, <http://www.jstor.com/stable/resrep04730.4>, ET. 24. 11 2021.

<sup>436</sup> age. s. 10.

<sup>437</sup> Anna Geifman ve Dima Course (2013), "Israel and Azerbaijan: Geopolitical Reasons for Stronger Ties," *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, [https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep04434.pdf?refreqid=excelsior%3A36cf1108a03c8a326d254f66fe63c9e3&ab\\_segments=&origin=](https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep04434.pdf?refreqid=excelsior%3A36cf1108a03c8a326d254f66fe63c9e3&ab_segments=&origin=), ET. 14. 11. 2021.

<sup>438</sup> Houman A. Sadri ve Nader Entessar (2009), "Iranian-Azeri Dynamic Relations: Conflict & Cooperation in Southern Caucasus", *Rivista di Studi Politici Internazionali*, C. 76, S. 1, s. 71, <http://www.jstor.org/stable/42740780>, ET. 31. 05. 2022.

<sup>439</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 104.

<sup>440</sup> Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kelnerr 2017, age. s. 78.

bilinmemekle birlikte yaklaşık 100-120 bin kişi olduğu düşünülmektedir.<sup>441</sup> Dolayısıyla Hristiyan azınlıkların en büyük grubunu Ermeni azınlıklar oluşturmaktadır.<sup>442</sup> Ermeni lobisi, İran anayasasının 64. maddesine göre; inanç ve ibadet özgürlüğü ana dilde de eğitim<sup>443</sup> alma hakkının yanında, kuzey ve güney parlamento ve yerel meclislerinde temsil edilme ve bu kurumlara milletvekili gönderme hakkına da sahiptirler.<sup>444</sup> Dolayısıyla hatırı sayılır bir özgürlük düzeyine sahip oldukları söylenebilmektedir.<sup>445</sup> Hatta neredeyse özerk oldukları da ileri sürülmektedir.<sup>446</sup> Ülke genelinde İki yüze yakın Ermeni kilisesinin varlığı örnek olarak gösterilebilmektedir.<sup>447</sup>

İran'ın Ermeni azınlığa gösterdiği ilgiye karşılık ise Ermeni lobisi İran ile ABD arasında var olan ambargo meselesinin etkilerini azaltmak adına önemli bir güç işlevine sahip olmaktadır. Çünkü ekonomik kaynaklar ve ticarete oldukça önemli, iç ve "dış siyasette"<sup>448</sup> oldukça güçlü bir pozisyona sahiptir. Bu nedenle İran üzerinde var olan uluslararası baskıyı hafifletmeye de destek olmaktadır.<sup>449</sup> Bu desteğin ana sebebi ise yaklaşık 200 bin kişilik Ermeni lobisinin, İran Hükûmeti ile -ilişkilerinin oldukça iyi olmasıdır.<sup>450</sup> Özellikle Tahran, Tebriz, İsfahan, Urmiye ve Hoy kentlerinde ağırlıklı olarak yaşayan Ermeni azınlık, Ermenistan ve İran arasındaki sosyo-kültürel

<sup>441</sup> Teymur Gasımlı (tarih yok), age. s. 1; Mohsen Milani 2016, age. s. 14; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 180.

<sup>442</sup> Akbar Valizadeh ve Shiva Alizadeh (2019), "The Armenian Diaspora and Iran's Foreign Policy", *Journal of Iran and Central Eurasia Studies*, C. 2, S. 1, s. 137, [https://journals.ut.ac.ir/article\\_82799\\_1c00af9f7818967f1ce77f22524c7555.pdf](https://journals.ut.ac.ir/article_82799_1c00af9f7818967f1ce77f22524c7555.pdf), ET. 29. 01.2022.

<sup>443</sup> Alam Saleh (2013), *Ethnic Identity and The State in Iran*, Palgrave Macmillan, United States, s. 30, DOI 10.1057/9781137310873.

<sup>444</sup> Gohar Iskandaryan, "The Armenian Community in Iran: Issues and Emigration", *Global Campus Human Rights Journal*, C. 3, s. 131, <https://repository.gchumanrights.org/server/api/core/bitstreams/874b4662-4811-4646-949a-b6d4aa7a907b/content>, E.T. 16. 11. 2021; Teymur Gasımlı (tarih yok), age. s. 1; Kenan Aslanlı 2018, age. s. 8; Akbar Valizadeh ve Shiva Alizadeh 2019, age. s. 139; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 181; Nayereh Tohidi (2009), "Ethnicity and Religious Minority Politics in Iran," *İçinde, Contemporaray Iran*, Oxford University Press, New York, Ed. Ali Gheissari, s. 303, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195378481.001.000>.

<sup>445</sup> Akbar Valizadeh ve Shiva Alizadeh 2019, age. s. 139.

<sup>446</sup> Elnur Kelbizadeh (2020), "Armenian Community and Diaspora Factor in Iran-Armenia Relations", *Caucasus Studies*, Ed. Musa Gasımlı, S. 1, s. 19, [https://jcs.az/uploads/article/files/2020/Number\\_1/Jurnal\\_1\\_2020.pdf](https://jcs.az/uploads/article/files/2020/Number_1/Jurnal_1_2020.pdf), ET. 11. 16. 2021.

<sup>447</sup> European Strategic Intelligence and Security Center (2013), *The Armenian-Iran Relationship: Strategic Implication for Security in The South Caucasus Region*, Ed. Claude Moniquet ve William Racimora, 17 Ocak 2013, s. 6, <http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf>, ET.12. 04. 2022.

<sup>448</sup> Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 151.

<sup>449</sup> Akbar Valizadeh ve Shiva Alizadeh 2019, age. s. 141.

<sup>450</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 8.



bağların en önemli yapı taşı olma özelliği de göstermektedir. Bu sebeple, İran adına Ermenistan diasporasının sağladığı görülen avantajları irdelemek elzemdir. Sekiz maddede toplanabilen bu avantajlar;

1. “İran’ın uluslararası anlamda oluşan imajına pozitif etki yapmaktadır,
2. ABD ve Avrupa’da bulunan Ermeni lobisinin yarattığı etkin avantaj söz konusudur,
3. İran’ın kendisi ile ilgili insan hakları ihlali iddialarına karşı, Ermeni lobisini bir savunma aracı olarak kullanabiliyor olmasıdır.
4. Ermenistan ile çok düzeyli ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir role sahip olmasıdır.
5. Turizm adına da önemlidir. Özellikle her yıl Haziran ayında Aziz Faddei-Tadeus Kilisesi’ne binlerce ziyaretçi gelmektedir.
6. Yabancı yatırımcı çekmek için önemli bir araçtır.
7. Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde baskı aracı olarak kullanılmaktadır.
8. İran’ın yabancı ülkelere yatırım ve yardım çekebilmek için, içerisinde yaşayan Ermeni azınlığı kullanarak Ermenistan ilişkilerini bir fırsat olarak değerlendirmesi şeklinde sıralanabilir.”<sup>451</sup>

Ancak Ermeni diasporasının İran’a yönelik yarattığı tehditlerde söz konusudur.

Bu tehditler ise;

1. “Ermenilerin İran içerisindeki hareketleri etnik bir çatışma tehdidi taşımaktadır.
2. Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkiler normalleştiği noktada, dış politikayı çıkmaza sokabilir.
3. Diasporanın güçlü olması sebebi ile İran için avantajken, dezavantaja dönüşebilmektedir. Öyle ki Ermeni diasporasının kendi çıkarlarını korumak adına İran iç politikasına baskı yapması durumunda, diaspora İran çıkarları adına sorun teşkil edebilir.
4. İran’a yönelik Ermeni göçü İran’da sorun yaratabilir.”<sup>452</sup>

Bu etkenlerden yola çıkarak, Ermenistan ve İran’ın birbirlerini tek çare olarak görmeleri ve bu nedenle stratejik düzlemde gerçekleşen ilişkileri bölge adına önem arz etmektedir. Zira Ermenistan İran ile ilişkilerine önem vermekte, İran ise bölgesel

---

<sup>451</sup> Akbar Valizadeh ve Shiva Alizadeh 2019, age. s. 139.

<sup>451</sup> Elnur Kelbizadeh 2020, age. s. 22-23.

<sup>452</sup> age. s. 23.

sorunlarını Ermenistan ilişkileri ile çözmek istemektedir.<sup>453</sup> Bunun yanında, Rusya'nın askeri üslerinin varlığı sebebi ile ileri karakolu görevi gören Ermenistan ile İran, ekonomik açıdan da birbirlerine ihtiyaç duymaktadırlar. Ermenistan sahip olduğu elverişsiz coğrafya ve Azerbaycan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorunu ardından Azerbaycan topraklarını işgal etmesi üzerine, Türkiye Cumhuriyeti "Kars Anlaşması" uyarınca, Ermenistan ile olan sınırını 1993'te kapatmıştır. Azerbaycan ve Türkiye tarafından kapatılan sınırlar<sup>454</sup> ile izole edilmiş olması birbirlerine duydukları ihtiyaca dair önemli etkenlerin ilkidir.<sup>455</sup> Bunun ardından Gürcistan'ın da Rusya ile var olan çatışması sebebi ile Ermenistan'a mesafesi dolayısıyla, açık herhangi bir kapısı kalmaması, İran'ı tek çıkar yol olarak görmesinin sebebini açıklamaktadır.

Bunun yanında İran'ın İslam'ı seçmesi ve Ermenistan'ın SSCB kurucu cumhuriyetlerinden biri olması gibi iki önemli dönüm noktasına da sahiptirler. Osmanlı ve Safeviler'in arasında imzalanan Kasr-ı Şirin<sup>456</sup> Anlaşması'na dek bazı dönemlerde savaşmak zorunda kalan- çünkü bu anlaşmanın ardından Ermenistan doğu ve batı olarak ikiye bölünmüştür-<sup>457</sup> iki devletin ilişkileri SSCB'nin yıkılması ile rayına oturmuştur. Ermenistan ile tarihsel olarak var olan kökleri ve kültürel bağlarında, 1722 yılında Safevileri yıkan Afganlara dek Ermenistan'ın bir Pers coğrafyası olması da etkilidir. Çünkü Rus Çarlığına geçen Ermenistan, İran toprağı olarak kabul edilmekteydi.<sup>458</sup> Böylece İran ve Ermenistan ilişkilerinin tarihsel ve kültürel düzlemi de oluşturulmaktadır.

<sup>453</sup> Elnur Kelbizadeh (2019), "The Dynamics of The Development of Armenian-Iranian Relations in The Post-Soviet Period," *History, Archaeology and Ethnography of The Caucasus*, C. 15, S. 4, s. 641, <https://doi.org/10.32653/CH154639-651>.

<sup>454</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 235.

Mohsen Milani 2016, age. s. 14.

Houman A Sadri 2012, age. s. 391.

<sup>455</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 134; Emin Şihaliyev (2012), "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 155, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254148>, ET. 22. 05. 2021; Chiara Loda (2016), "Armenia and Post-Sanctions Iran Opportunities and Constraints," *Around The Caspian*, 15 Mart 2016, <http://caspianet.eu/2016/03/15/armenia-post-sanctions-iran-opportunities-constraints/>, ET. 07. 05. 2022.

<sup>456</sup> Antlaşmalar, *Kasr-ı Şirin Antlaşması*, <https://antlasmalar.com/kasr-i-sirin-antlasmasi/>, ET. 18. 02. 2022. Söz konusu anlaşma, 1639 yılında Osmanlı ve Safeviler arasında imzalanan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu sınırlarını belirleyen anlaşma olarak hali hazırda yürürlükte olan anlaşmadır.

<sup>457</sup> Michael B. Bishku (2015), "Is The Caucasus Region a Part of The Middle East?," *Journal of Third World Studies*, C. 32, S. 1, s. 89, [https://www.jstor.org/stable/pdf/45178576.pdf?refreqid=excelsior%3A54b5cd8131a2a19197213c2aeb7cf69c&ab\\_segments=0%2Fbasic\\_search\\_gsv2%2Fcontrol&origin](https://www.jstor.org/stable/pdf/45178576.pdf?refreqid=excelsior%3A54b5cd8131a2a19197213c2aeb7cf69c&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin), ET. 22. 05. 2021.

<sup>458</sup> Mohsen Milani 2016, age. s. 14.

21 Eylül 1991’de Ermenistan’ın bağımsızlığı sonrasında İran 25 Aralık 1991’de Ermenistan bağımsızlığını resmen tanımış oldu.<sup>459</sup> Böylece daha sıkı ilişkiler kurulması için önemli bir eşik de geçilmiş oldu. Söz konusu tanımının ardından İran ve Ermenistan ilişkilerini üç ana döneme ayırmak mümkündür.

1. “1991-2001 yılları arası: İran ve Ermenistan arasında siyasi ve ekonomik küçük çaplı anlaşmazlıklar olsa da çatışma söz konusu değildir. Bu dönemin genel karakteristiği, ulaştırma ve enerjide hayata geçirilen projelerce belirlenmektedir.
2. 2001-2008 yılları arası: Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı dönemini içeren bu dönemde Ermenistan, Rusya ve İran’ın yanı sıra ABD ve AB ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştıysa da Rusya’nın siyasi yörengesinden çıkamamıştır.
3. 2008 ve sonrası: Rusya ve Gürcistan arasında çıkan savaş sebebiyle Ermenistan’ın Abhazya ile olan demiryolu projesinin gerçekleşmemesi sonucunda, Ermenistan’ın İran ile ilişkilerini bu dönemde yeniden geliştirmesi gereği doğmuştur.”<sup>460</sup>

1991’deki tanımının hemen ertesinde, Ermenistan ile İran arasında altı anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, teknik, bilimsel, ticari ve diplomatik anlaşmalar idi. Bu anlaşmaların sayısının 1992-2011 yılları arasında çoğunluğu ekonomik ve ticari olmak üzere 63’ü bulunduğu görülmektedir. Bu anlaşmalardan en önemli olanları, ticaret ve iletişim (1993), uluslararası yük taşımacılığı (1995), sağlık ve gümrük (1996), enerji (2003) ve tarımda (2004) işbirliği konularında imza edilmiştir. Bunun yanında, akademik derecelerinin karşılıklı olarak tanınması (2001) kapsamında yapılan anlaşma da önemli bir adımdır.<sup>461</sup> Yasal niteliği olan, imza edilmiş bir askeri işbirliği anlaşması bulunmamasıyla birlikte, işbirliğine ilişkin müzakereler 2016 yılından beri süregelmektedir. İki ülke arasında ortak askeri proje olasılığı da bu nedenle söz konusudur.<sup>462</sup>

---

<sup>459</sup> Elnur Kelbizadeh (2020), “Siyasal İndikatörlerin Ermenistan-İran İlişkileri Örneğinde Uygulanması,” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* C. 9, S. 2, s. 252, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/57023/803040>, ET. 05. 05. 2022; Elnur Kelbizadeh 2019, age. s. 641; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 157.

<sup>460</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 94; Elnur Kelbizadeh 2019, age. s. 641.

<sup>461</sup> Temur Gasımlı (tarih yok), age. s. 2.

<sup>462</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 396.

Ermenistan ve İran ilişkilerinin devamını sağlayan önemli bir unsur da Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinin derin bağlara sahip olmasıdır. Buradan yola çıkarak Ermenistan için İran'ın neden hayati olduğuna dair iki değerlendirme yapılabilir. Birincisi; İran'ın siyasi desteğini almak ve bölgenin en büyük aktörlerinden biri sayesinde itibarını yenilemektir. İkincisi; Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik çöküşten kurtulmasının tek yolu komşuları ile iyi ilişkiler kurmasıdır.

Yakın zamana kadar Azerbaycan ile devam etmiş olan toprak işgali meselesi, Türkiye ile yaşadığı tarihsel anlaşmazlıklar ve Gürcistan ile geliştirmekte başarılı olamadığı ilişkilerinin yanında; Azerbaycan üzerinde var olan toprak iddiasını devam ettirebilmek, bölgesel çıkarlarını korumak, bozulan ekonomisini yeniden ayaklandırabilmek amacıyla İran ile ilişkilerini istikrarlı bir hale getirdiği söylenmektedir.<sup>463</sup>

İkili ilişkilerin gelişmesi Dağlık Karabağ çatışmasının ileri düzeye geçtiği 1991 yılına denk gelmektedir.<sup>464</sup> Ermenistan resmi olarak SSCB'nin dağılması ardından 25 Aralık 1991 yılında İran tarafından tanınmıştır<sup>465</sup> ve diplomatik ilişkiler 1992 yılında imzalanan bir deklarasyon ve aynı yıl Ermenistan dış işleri bakanı Raffi Hovhannisyan'ın Tahran'ı ziyareti ile başlamıştır.<sup>466</sup> “Diplomatik ilişkilerin tesisi” ve “ilişkilerin ilkeleri ve amaçları”<sup>467</sup> adlı bu imzalanan bu belgeler, diplomatik ilişkilerin yöntemi ve içeriğini de ortaya çıkarmıştır. Bu deklarasyon ile birlikte İran ve Ermenistan ilişkilerinin, doğal gaz boru hatları, İran'a elektrik satışı, kara ve demir

---

<sup>463</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 96.

<sup>464</sup> Mohammad Jafar Javadi Arjmand (2018), “Iran and Turkey in The South Caucasus: Competition and Cooperation”, *Journal of Iran and Central Eurasia Studies*, C. 1, S. 1, s. 19, [https://jices.ut.ac.ir/article\\_69187\\_ccebe2557e8c82955c3d6418abe9a8863.pdf](https://jices.ut.ac.ir/article_69187_ccebe2557e8c82955c3d6418abe9a8863.pdf), ET. 05. 05. 2022.

<sup>465</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 235; Mohsen Milani 2016, age. s. 14; Bilateral Relations: Iran (2022), *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 20 Ocak 2022, <https://www.mfa.am>, ET. 26. 02. 2022; Aliyar Azimov 2019, age. s. 106; Mohammad Sadegh Yahyapour ve Mosayeb GharehBeygi (2016), “Hegemonic Challenges of Iran and Russia in the Transcaucasia Region”, *Journal of Politics and Law*, C. 9, S. 5, s. 294, <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/jpl/article/view/61095>, ET. 12. 12. 2021.

<sup>466</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 106.

<sup>467</sup> Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 157.

yolları ve Basra Körfezi'nin Karadeniz'e bağlanması<sup>468</sup> gibi başlıklar üzerinden şekillendiği görülmektedir. -Bu başlıklar ilerleyen bölümde genişletilecektir.-

Ermenistan'ın İran' Bu ilişkinin ekonomik boyutunu doğal gaz, elektrik ve sanayi sektörleri oluşturmaktadır. Bu sektörlerden en önemlisi olan doğal gaz ihracatı stratejik önemi ile ana eksenini oluşturmaktadır.<sup>469</sup> Bunun sebebi ise Ermenistan'ın İran tarafından Avrupa'ya açılan kapı olarak görülmesi eğilimidir.

Bu ikili ilişkide ekonomik ilişkilerin iki devlet perspektifinden önemi göz ardı edilemez. Ulaşım açısından İran, Ermenistan'ı kuzey kapısı olarak değerlendirmektedir. Zira Avrupa'ya gaz ulaşımında transit bir rota ve küresel marketlere giriş olarak görmektedir.<sup>470</sup> Ermenistan, İran için Rusya ve Karadeniz'e çıkış bağlamında Azerbaycan'dan bağımsız bir alternatiftir. Ermenistan ise İran'ı Türkiye sınırının kapanması sebebi ile en önemli geçiş yolu olan güney kapısı olarak nitelendirmektedir. Basra Körfezi'ne çıkış ile önemli ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullandığı için, bu kapı Ermenistan adına önemlidir.<sup>471</sup> Çünkü iki devlet de ambargoya maruz kalmaktadır. Bu ambargonun ABD-İran ayağını şunlar oluşturmaktadır;

1. "İran'ın Batıya "(Avrupa'ya)" petrol satışının engellenmesi.
2. İran'ın döviz erişimini kısıtlamak,
3. İran'ın silah sanayisinde kritik endüstriyel araçlara erişimini kısıtlamak,
4. İran içerisinde üretimde var olan sürdürülebilirliği sektöre uğratmak ve bu hususa ilişkin olarak ticari aracılık yapan ülkeleri de yaptırımlara maruz bırakmak,
5. Dünya üzerindeki finansal kuruluşların, İran ile herhangi bir ticari ortaklıkta bulunmasının önüne geçmek,
6. İran'a gelen yabancı yatırımcı sayısını en aza indirmek."<sup>472</sup>

---

<sup>468</sup> age. s. 175.

<sup>469</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 396.

<sup>470</sup> Zeynep Kaya 2011, age. s. 166.; Katya Cengel (2013), "Dispatch from Armenia: The Not So Frozen War", *World Affairs*, C. 176, S. 3, s. 61, <https://www.jstor.org/stable/43555410>, ET. 12. 12. 2021.

<sup>471</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 1; Mohsen Milani 2016, age. s. 14; Tracey German (2012), "The Nagorno-Karabakh Conflict Between Azerbaijan and Armenia: Security Issues in The Caucasus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, C. 32, S. 2, s. 220, <http://dx.doi.org/10.1080/13602004.2012.694666>, ET. 12. 12. 2021.

<sup>472</sup> T.C. Tahran Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği (2020), "15 Soruda ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarına İlişkin Sıkça Sorulan Sorular Rehberi", 5 Kasım 2020, <https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/Rehber%20Yapt%C4%B1r%C4%B1mlar.pdf>, ET. 03. 05. 2022

Ermenistan'a ilişkin Türkiye'nin uyguladığı ambargo ise Dağlık Karabağ savaşı ardında 1993 yılında Türkiye'nin Ermenistan sınır kapıları kapatıldı.<sup>473</sup> Buna ek olarak Kars ve Gümrü demiryolu hatları da ulaşımına kapatılmıştır. Sınır kapısının yeniden açılması adına ise üç şart kondu; mevcut sınırların tanınması, sözde Ermeni soykırımını iddialarına son vermeleri ve Azerbaycan'a bitişik olan toprakların Dağlık Karabağ'a bırakılması şartları öne sürüldü.<sup>474</sup> Bunun yanında iki devlet arasında ise ticaret neredeyse yok denecek kadar azıdır. Ancak Ermenistan yılda 250 milyon Dolar kadar malı dolaylı olarak Türkiye'den ithal etmektedir.<sup>475</sup>

Türkiye için Ermenistan ile oluşan bu ticari ve diplomatik ilişkilerin kesilmesine ilişkin tek çözüm yolu ise Kars ve Gümrü anlaşmalarını tanınmasıdır. Bu ambargonun etkisini hafifletmek için başlıca ticaret ortağı ise İran'dır.<sup>476</sup> İki devlet tarafından da kullanılan ambargo mağduru söylemi ilişkilerin temel dayanağı haline gelmiştir. Zira ortak bir izolasyon hissi paylaşılmaktadır.<sup>477</sup> Bu hissiyat sebebi ile oluşan kısır döngü içerisinde kurtulabilmek için birbirlerine ihtiyaçları vardır. İki ülke arasındaki geliştirilen siyasi ve ekonomik ilişkilerin temelinde bu nedenle, tehdit algılamalarındaki benzerlikler ve her iki ülkenin farklı düzeylerde yaşadığı izolasyon hissiyatı yer almaktadır.

İran, Ermenistan'ın Karadeniz üzerinden Avrupa'ya açılan bir yol olmasının yanında, bu durum Ermenistan adına Gürcistan'a olan ticari bağıllığına da alternatif oluşturabilmesinin yolunu açmıştır. Ek olarak ABD'nin uyguladığı ambargo ve kısıtlamaların etkilerini ortadan kaldıracabilecek olan ve dünya ile bağlantısını sağlayabilecek olan en önemli müttefik olarak da görmektedir.<sup>478</sup> Kısaca Ermenistan,

---

Ayrıntılı Bilgi Almak için; "Iran Sanctions," *U.S. Department of Treasury*, <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/sanctions-programs-and-country-information/iran-sanctions>.

<sup>473</sup>"Türkiye'nin Gümrük Kapıları Listesi", *Wikipedia*, [https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye\\_%27nin\\_g%C3%BCmr%C3%BCk\\_kap%C4%B1lar%C4%B1\\_listesi](https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye_%27nin_g%C3%BCmr%C3%BCk_kap%C4%B1lar%C4%B1_listesi), ET. 11. 05. 2022.

<sup>474</sup> Tigran Torosyan ve Arax Vardanyan (2015), "The South Caucasus Conflicts in The Context of Struggle for The Eurasian Heartland", *Geopolitics*, C. 20, S. 3, s. 569, DOI:10.1080/14650045.2015.1050717, ET. 17. 11. 2021.

<sup>475</sup> Hrant Dink Vakfı (2014), *Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkileri Araştırması*, UNIPRINT BASIM, İstanbul, Kasım 2014, s. 17, <https://hrantdink.org/attachments/article/122/Turkiye-Ermenistan-Siniri-Sosyo-Ekonomik-Etkiler-Arastirmasi.pdf>, ET. 17. 11. 2021.

<sup>476</sup> Svante E. Cornell (1998), "Iran and The Caucasus", *Middle East Policy*, C. 5, S. 4, s. 51, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.1998.tb00369.x>.

<sup>477</sup> Richard Giragosian 2018, age. s. 97; Zafer Yıldırım 2014, agm. s. 4.

<sup>478</sup> Ahmet Hüsrev Çelik ve Rüya Kebapçioğlu 2017, agm. s. 130; Mikayel Zolyan, "Armenia's "Velvet Revolution": Successes and Failures", *South Caucasus 20 Years of Independence*, Friedrich-Ebert-Stiftung, s. 47, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/08706.pdf> ET. 06.05.2022, ET. 06. 05. 2022.

İran için ekonomi ve güvenlik bağlamında stratejik bir ortaktır.<sup>479</sup> Ermenistan İran'ın komşuları arasında nispeten istikrar sahibi olması sebebi ile de İran için ulusal güvenliğine dair endişelerini azaltmaktadır.<sup>480</sup> Ermenistan için İran ise Türkiye ve Azerbaycan ambargosuna karşı güvenilir bir ticaret ortağıdır. Zira yaşadığı ambargo sebebi ile ekonomik olarak ayakta kalabilmek adına İran önemli görülmektedir.<sup>481</sup> Dolayısıyla İran Ermenistan'ın “yaşam çizgisi” olarak adlandırılmaktadır.<sup>482</sup>

Birbirleriyle ekonomik ve siyasi bağlamda ortak olarak görülen Ermenistan ve İran'ın bölgede denge sağlama açısından da ilişkileri derinleşmektedir. Ermenistan açısından İran'ın bir diğer önemine bakılacak olursa; ilk olarak Ermenistan'ı tanıyan ilk devletlerden olması ve hemen elçilik açılarak diplomatik ilişkilerin başlatılmış olmasıdır. Diğer ise jeopolitik durumdur. Coğrafi konumu ve var olan Azerbaycan ve Türkiye kısıtlaması sebebi ile İran imajı pragmatik bir etkiye sahiptir.<sup>483</sup>

Sonuncusu ise benzer çıkarlara sahip olmalarıdır. İran ve Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan ihtilafı ve NATO'ya dair bakış açıları aynı olmasa da benzer çıkarlara sahip olmaları ilişkilerde yakınlaşmayı getirmiştir. NATO'ya dair bakış açısına ilişkin, Ermenistan başlangıçta NATO üyeliği hedefine sahip değildi.<sup>484</sup> Öyle ki Ermenistan Cumhurbaşkanı Nikol Paşinyan konuyla ilgili 2018 yılında “Ermenistan hiçbir zaman NATO üyesi olmayacaktır”<sup>485</sup> demiştir. Çünkü bu durum Rusya ile olan sıkı askeri bağları ile bağdaşmamaktaydı. Keza, İran ile sahip olduğu dostane ilişkiler de bir diğer üyelik engeliydi. Ancak 2007 yılında kabul edilen Ulusal Güvenlik Stratejisi ile durum değişti.<sup>486</sup> NATO ile ilişkilerin kendisi için hem Rusya baskısından kurtulmak hem de Azerbaycan ile olan çatışmadan dolayısıyla doğru bir ortaklık olduğu bir bakış açısını sahiptir. Ermenistan'ın NATO ile ilişkileri 1992 yılında Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'ne üye olması ile başlamıştır. Ardından 1994 yılında “BİO” projesine dâhil olmuştur.<sup>487</sup> Bu sebeple NATO ve Ermenistan ortaklığı faydalıdır. Bu

---

<sup>479</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 390.

<sup>480</sup> Richard Giragosian 2018, age. s. 97.

<sup>481</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 391.

<sup>482</sup> Katya Cengel 2013, age. s. 60.

<sup>483</sup> Temur Gasımlı, age. s. 2.

<sup>484</sup> Selim Kanat (2020), “Uluslararası İlişkilerin Neorealist Yaklaşımı Çerçevesinde Ermenistan-NATO İlişkileri”, *İçinde, Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, Ed. Esma Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, s. 243.

<sup>485</sup> Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 179.

<sup>486</sup> Martin Malek (2008), “NATO nad The South Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia on Different Tracks”, *Connection*, s. 31, DOI:10.11610/Connections.07.3.03.

<sup>487</sup> Selim Kanat 2020, age. s. 250.

sebeplerdir ki NATO Ermenistan profesyonel askeri eğitim kurumlarında reform yapılması için “DEEP’e” katıldı.<sup>488</sup> İran’ın NATO’ya yaklaşımına bakılacak olursa; BM’nin faaliyetlerinin bölgedeki etkisinin ardından NATO’nun Barış İçin Ortaklık Projesi ile Güney Kafkasya’ya ilişkin başlattığı genişleme İran adına endişe yaratmaktadır.<sup>489</sup>

İran’ın Ermenistan’a yaklaşımının jeopolitik çıkarlara dayandığı görülmektedir. Bu çıkarlar;

1. “Batı’nın yaptırımları sebebi ile ortaya çıkan uluslararası izolasyonun hafifletilmesi,
2. SSCB sonrası oluşan bölgesel boşluğu doldurmak,
3. İran’ın İran-İrak savaşının sonuçlarından kurtulma isteği,
4. Enerji kaynaklarını Ermenistan üzerinden dünyaya pazarlayarak ekonomik durumunu düzeltmektir.”<sup>490</sup>

Jeopolitik çıkarların şekillendirdiği bahsi geçen bağların yanında İran ve Ermenistan arasında süren ilişkilerin dayanağı olarak enerji, iletişim, sağlık, ulaşım ve tarım sektörlerinde yüksek düzeyli işbirliğinin<sup>491</sup> varlığı görülmektedir. Bu işbirliği ve ilişkilerin gösterdiği özellikler ise; ekonomik, enerji ve ulaşım<sup>492</sup> bağlamı siyasal ve kültürelidir.<sup>493</sup> Bahsi geçen özelliklerin yanında İran ve Ermenistan arasında süren ilişkilerin dayanağı olarak enerji, iletişim, sağlık, ulaşım ve tarım sektörlerinde yüksek düzeyli işbirliğinin<sup>494</sup> varlığı görülmektedir

İran ve Ermenistan ilişkilerinin en önemli noktasını ekonomik kalkınma, stratejik ortaklık ve ticari anlaşmalar oluşturmaktadır.<sup>495</sup> Bunların en önemli ve derin

---

<sup>488</sup>North Atlantic Treaty Organisation (2021), “Relations with Armenia,” 27 Ağustos 2021, [https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics\\_48893.htm](https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm), ET. 06. 05. 2022.

<sup>489</sup> Farhad Atai (2009), “The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, C. 7, S. 3, s. 128, [https://www.academia.edu/6554903/The\\_Dynamics\\_of\\_Bilateral\\_Relations\\_in\\_the\\_South\\_Caucasus\\_Iran\\_and\\_its\\_North\\_Neighbors](https://www.academia.edu/6554903/The_Dynamics_of_Bilateral_Relations_in_the_South_Caucasus_Iran_and_its_North_Neighbors), ET. 19. 04. 2022.

<sup>490</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 102.

<sup>491</sup> Josef Kraus ve Emil Souleimanov (2016), “A Failed Comeback? Understanding Policies in The South Caucasus”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 18, S. 5, s. 449, <https://doi.org/10.1080/19448953.2016.1196024>, ET. 19. 04. 2022; Amanda Paul (2015), “Iran's Policy in The South Caucasus Between Pragmatism and Realpolitik”, *The South Caucasus Between Integration and Fragmentation*, *European Policy Centre*, Mayıs 2015, s. 55, [https://www.files.ethz.ch/isn/191505/pub\\_5598\\_the\\_south\\_caucasus\\_-\\_between\\_integration\\_and\\_fragmentation.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/191505/pub_5598_the_south_caucasus_-_between_integration_and_fragmentation.pdf), ET. 15. 05. 2022.

<sup>492</sup> Josef Kraus ve Emil Souleimanov 2016, agm. s. 449.

<sup>493</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 123.

<sup>494</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 55.

<sup>495</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 390.



ayağını ise ekonomik işbirliği oluşturmaktadır. Ekonomik olarak, doğal gaz, elektrik, ticaret ve sanayi şeklinde dört sektör üzerinden şekillenen ilişkiler söz konusudur.<sup>496</sup> Bu sektörlerden en önemlisi ise enerji; doğal gazdır. Zira Ermenistan İran için gazını Avrupa'ya ulaştırmak adına geçiş noktası olarak kabul edilmektedir.<sup>497</sup>

Ancak bu iki devlet arasındaki ekonomik göstergeler asimetrikdir. Çünkü iki ülkenin ekonomik dinamikleri ve sorunları birbirlerinden oldukça farklıdır.<sup>498</sup> Bu farklılıklardan en önemlisi ekonomik ürünler ve ihracat kalemleridir. Ermenistan'ın İran'a ihraç ettiği ürünler arasında; "et, kâğıt, çelik, kahve ve tıbbi malzemeler bulunmaktadır."<sup>499</sup> İran'ın Ermenistan'a ihraç ettiği ürünler ise genel olarak; doğal gaz, cam ve cam eşyaları, ham petrol ve petrol ürünlerince oluşturulmaktadır.<sup>500</sup> Dolayısıyla, iki ülkenin ekonomik göstergeleri ve sorunları birbirlerinden çok farklıdır. İran ve Ermenistan'ın farklılık sergilediği nokta, Ermenistan'ın dışardan gelen fonlara bağımlı ekonomisinin kırılğan ve dışa bağımlı karakteridir. İran ise, kendi kendine yeten ekonomik politikalar oluşturmak üzerine eğilmektedir.<sup>501</sup> Ancak bu farklı ve asimetrik göstergelere rağmen İran Ermenistan'ın AB, Rusya ve Çin'den sonra dördüncü ticari ortağı halindedir.<sup>502</sup>

İran'ın Ermenistan'a sattığı mallar genel anlamda birkaç temel ürün üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu mallar, doğal gaz, petrol ve petrol ürünleridir. Hayvan, gıda ürünleri, alçı, çimento gibi ürünler de satılmaktadır. Ermenistan'ın temel ihraç kalemleri ise; değerli taşlar, metaller, işlenmemiş demir ve alkoldür.<sup>503</sup>

Buradan yola çıkıldığında, İran ve Ermenistan'ın ihracat kalemleri arasında belirgin çeşitlilik farkı olduğu görülmektedir. Mal ve ürün çeşitliliğinin artırılmaması, iki devlet arasında var olan ticaretin gelişmesi önünde engel teşkil etmektedir. O kadar ki, Ermenistan'ın İran ile olan ticaretinin maddi karşılığının %90'ını elektrik satışı oluşturmaktadır. Öte yandan, İran'ın Ermenistan ile olan ticaretinin maddi karşılığının

---

<sup>496</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 396.

<sup>497</sup> agm. s. 396.

<sup>498</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 1.

<sup>499</sup> Rovshan Ibrahimov (2013), "The EU's Policy Towards The New Independent States and South Caucasus States", *EU External Policy Towards The South Caucasus How Far is It from Realization?*, Bakü, s. 78. [https://www.researchgate.net/publication/281442077\\_EU\\_EXTERNAL\\_POLICY\\_TOWARDS\\_THE\\_SOUTH\\_CAUCASUS\\_HOW\\_FAR\\_IS\\_IT\\_FROM\\_REALIZATION](https://www.researchgate.net/publication/281442077_EU_EXTERNAL_POLICY_TOWARDS_THE_SOUTH_CAUCASUS_HOW_FAR_IS_IT_FROM_REALIZATION), ET. 15. 05. 2022

<sup>500</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 1.

<sup>501</sup> age. s. 5.

<sup>502</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 78.

<sup>503</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 11; Zeynep Kaya 2011, "Iran and Armenia", age. s. 162.

%35'ini doğal gaz satışı oluşturmaktadır.<sup>504</sup> Engel teşkil ettiği görülen bu düşük çeşitlilik konusunu çözmek doğrultusunda tercihli gümrük uygulaması ve tarife indirimine dair adımlar tartışılmaktadır. Bu doğrultuda İran ve Ermenistan arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması doğrultusunda da adımlar söz konusudur. Bu serbest ticaret bölgesi ile İran; bölgenin diğer devletleri, AB ve AEB ile ticaretini arttırmak<sup>505</sup> ve bir bağlantı noktası oluşturmak istemektedir. Bu bölge, Megri Serbest Ticaret Bölgesi'dir.<sup>506</sup>

Ermenistan ve İran'ın ticari ortaklıklarının da var olduğu görülmektedir.<sup>507</sup> Ekonomik ilişkileri düzenleyen İran-Ermenistan Ortak Ekonomik Komisyonu'nun varlığı<sup>508</sup> ve ekonomik ilişkileri derinleştirmeye yönelik olarak kurulmuş İran-Ermenistan İş Konseyi, önem arz eden kurumlardır.<sup>509</sup> Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere, İran için Ermenistan, İran'ın ABD ambargosuna karşı Avrupa'ya açılan kapısı olarak görülmektedir.<sup>510</sup> İran'ın bu konuya yaklaşımı, "düşmanımın düşmanı dostumdur"<sup>511</sup> tezi ile şekillenmektedir.<sup>512</sup> Ermenistan nispeten küçük bir ticari pazara sahip olsa da- Ermenistan 2019 yılında İran'dan 160 milyon dolarlık ithalat yapmıştır.<sup>513</sup> Avrupa'nın büyük pazarlarına entegre halde olması sebebi ile İran bunu kullanarak Avrupa'nın büyük pazarlara erişebilme imkânı bulmaktadır.<sup>514</sup>

Bu iki devletin arasında var olan ticari ilişkilerinin bir takım sorunlarının varlığı görülmektedir. Bunların en önemlileri; finansmana erişim, vergi oranları, dış

---

<sup>504</sup> age. s. 12.

<sup>505</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 236.

<sup>506</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 13; Ministry of Economy of The Republic of Armenia (2018), "Meghri" Free Economic Zone officially Launched Its Activity, 12 Nisan 2018, <https://www.mineconomy.am/en/news/815>, ET. 15. 05. 2022.

<sup>507</sup> Arem Terzyan (2016), "The Evolution of Armenia's Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse", *İçinde, Values and Identity as Sources of Foreign Policy Armenia and Georgia*, Ed. Kornely Kakachia ve Alexander Markarov, Universal, Tiflis, s. 161, <https://www.researchgate.net/publication/312069316>, ET. 12. 02. 2022.

<sup>508</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 133.

<sup>509</sup> Aliyar Azimov 2019, age. s. 97.

<sup>510</sup> Mohsen Milani 2016, age. s. 14.

<sup>511</sup> Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 235.

<sup>512</sup> Barbara Slavin (2011), "'Strategically Lonely' Iran Exploits Opportunities for Regional Influence", *Atlantic Council*, s. 1, <http://www.jstor.com/stable/resrep03345>, ET. 01. 07. 2022.

<sup>513</sup> Elnur H. Kelbizadeh 2019, age. s. 646.

<sup>514</sup> Hatem Cabbarlı (2012), "İran Ermenistan İlişkileri," *AGOS*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/262/iran-ermenistan-iliskileri>, ET. 23. 02. 2022; Arka News Agency (2022), "Armenian-Iranian Trade can be Raised to \$1 Billion – Economy Minister", Nisan 2022, <https://arka.am/en/news/business/armenian-iranian-trade-can-be-raised-to-1-billion-economy-minister/>, ET. 14. 05. 2022.

politika yapımından kaynaklı sosyo-politik istikrarsızlık ve iş ortamında oluşan istikrarsızlık ilişkileridir.<sup>515</sup>

Bunun yanında, ulaşım yolu olarak birbirlerini bir geçiş noktası olarak gören Ermenistan ve İran'ın lojistik ve ulaşım alanında da ortaklıkları bulunmaktadır. Bilindiği üzere, İran, ABD ve Avrupa'nın kısıtlamasına, Ermenistan ise Azerbaycan ve Türkiye'nin sınır kapamasına maruz kalmaktadır. Bu nedenle, Ermenistan, İran için Rusya ve Karadeniz'e çıkış adına Azerbaycan'dan bağımsız bir alternatiftir. Ermenistan ve İran ilişkilerinin bir diğer ayağı olan ulaştırma konusu boru hatları ile daha da önem kazanmıştır. Zira Karadeniz'e transit bir hat ile bağlanacak yol üzerinde Azerbaycan ile rekabet içindedir. Çünkü Ermenistan kendi rotasının daha kısa olduğunu savunmaktaydı. Bu nedenle bir alternatif arayan İran ve Ermenistan arasında kurulan "Ermenistan-İran demiryolu" projesi ekonomik yakınlaşmayı da ortaya çıkıdığı görülen önemli bir adımdır.<sup>516</sup> Bu demiryolu "Büyük İpek Yolunun" yeniden canlandırılması projesi olarak da savulmaktadır.<sup>517</sup>

Sürdürülen tüm işbirliğinin yanında İran ve Ermenistan'ın yıllık ticaret hacminin yaklaşık olarak 300 milyon dolar olmasına karşın,<sup>518</sup> demir yolu bağlantısı, enerji transfer hatları ve ticaret hacminin artırılması amaçlı projelerin varlığı da göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, 2007 yılında 140 km uzunluğunda Tebriz-Megri arasında kurulması öngörülen doğal gaz boru hattına dair projedir. Nurduz ulaşım terminali de inşası ön görülen bir başka hattır.<sup>519</sup>

<sup>515</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 20.

<sup>516</sup> Zafer Yıldırım 2014, age. s. 5; Abraham Gasparian (2016), "The Armenian Political Elite's Approaches and Beliefs in Foreign Policy", *İçinde, Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, Ed. Kornely Kakachia ve Alexander Markarov, Universal, Tiflis, s. 5, [https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50196823/Kakachia\\_Markarov\\_Ed.2016\\_-\\_Values\\_and\\_Identity\\_as\\_Sources\\_1-libre.pdf?1478650533=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DVALUES\\_AND\\_IDENTITY\\_AS\\_SOURCES\\_OF\\_FOREIGN\\_POLICY.pdf&Expires=1658145486&Signature=detCwavgLDTSMmi12YDPb~moVME06GfQcowkgWqVMwDo3YXDq9Go6YkfWDLv3xrdsucmUGhuHETRNwe6L6LgWTqBnh-O1e9QQdvgkE-7c3aCoHVfXppUHKJRhKD2cgMyb5fs6qUwLD8FC9zyz~K7sfqvMePljJpyQRR6Iz41ciueOC9wDUrIEtzOIHdX8YalYWQin6RhmBMC9bD9oDbCi0yGv2i1gyd9xmh7OLQ2Zt3ENKuhr1J~eLRctWh~UrbVCZYpRE2zYxyF7eM37-qj17yFyBxRjBqCI~z9xeh1dOIsHuuCdbSgCKLEfpjvU~TE2o1ZJOFXYk4r3DRKMyA\\_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=185](https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50196823/Kakachia_Markarov_Ed.2016_-_Values_and_Identity_as_Sources_1-libre.pdf?1478650533=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DVALUES_AND_IDENTITY_AS_SOURCES_OF_FOREIGN_POLICY.pdf&Expires=1658145486&Signature=detCwavgLDTSMmi12YDPb~moVME06GfQcowkgWqVMwDo3YXDq9Go6YkfWDLv3xrdsucmUGhuHETRNwe6L6LgWTqBnh-O1e9QQdvgkE-7c3aCoHVfXppUHKJRhKD2cgMyb5fs6qUwLD8FC9zyz~K7sfqvMePljJpyQRR6Iz41ciueOC9wDUrIEtzOIHdX8YalYWQin6RhmBMC9bD9oDbCi0yGv2i1gyd9xmh7OLQ2Zt3ENKuhr1J~eLRctWh~UrbVCZYpRE2zYxyF7eM37-qj17yFyBxRjBqCI~z9xeh1dOIsHuuCdbSgCKLEfpjvU~TE2o1ZJOFXYk4r3DRKMyA_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=185), ET. 01. 07. 2022; Orhan Gafarlı, Arevik Anapioşyan, Mehmet Fatih Öztarsu ve Khatuna Chapichadze (2016), "The Role of Global and Regional Actors in The South Caucasus", *Journal of Conflict Transformation*, s. 14, [https://www.researchgate.net/publication/324536796\\_The\\_Role\\_of\\_Global\\_and\\_Regional\\_Actors\\_in\\_the\\_South\\_Caucasus](https://www.researchgate.net/publication/324536796_The_Role_of_Global_and_Regional_Actors_in_the_South_Caucasus), ET. 02. 07. 2022.

<sup>517</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 17.; Cavid Veliyev 2015, age. s. 55; Julien Zarifian 2008, age. s. 123.

<sup>518</sup> Orhan Gafarlı, Arevik Anapioşyan, Mehmet Fatih Öztarsu ve Khatuna Chapichadze 2016, age. s. 14.

<sup>519</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 135.

Ticari ilişkileri güçlendirmek doğrultusunda kara ve demiryollarının inşası fikri de bu projeler ile önem kazanmıştır. Bu ulaşım ağının SSCB döneminde de var olan Kafkasya demiryolu ağı olduğu ve Ermenistan merkezli şekillendirildiği bilinmektedir. Kuzey-Güney (Türkiye-Rusya-İran) ve Doğu-Batı (Türkiye-Azerbaycan ve Orta Asya) hattı ise bu merkeze yardımcı arterler olarak ortaya konmuşsa da, bu hat atıl kalmıştır.<sup>520</sup> Dolayısıyla proje Doğu-Batı demiryolu ile Bakü-Tiflis-Kars demiryoluna alternatif olarak öngörülmuş bir programdır.<sup>521</sup> Bu nedenle Ermenistan ve İran arasında kurulacak olan Kafkasya demiryolu önem kazanmıştır. Zira bu demiryolu, Orta Doğu'yu Kafkasya'ya bağlaması ön görülen bir hattır.

Bu demiryolu projelerinin oluşturulmasına sebep olarak gösterilebilecek bir diğer husus ise, BTC petrol boru hattı ve BTE doğal gaz boru hattının önemli atılımlar olmasına karşın, İran ve Ermenistan'ın bu projelerin dışında bırakılmış olmalarıdır.<sup>522</sup> Bu nedenle Ermenistan ve İran arasında 1992-1995 yılları arasında gelişme gösteren enerji ilişkileri bu noktadan sonra derinleşmek mecburiyetinde kalmıştır. İki ülke arasında yıllık olarak 2.3 milyon metreküp gaz kapasitesine sahip bir doğal gaz hattı bulunmaktadır. Böylece Ermenistan doğal gaz ihtiyacının %23'ünü İran'dan karşılamaktadır. İran bu gazı gönderebilmek adına Zengezur'a dek yaklaşık 160 km'lik hat döşemiş ve fiyatını Gazprom fiyatından düşük tutmuştur.<sup>523</sup>

Bir diğer proje ise, İran'ın Ermenistan'a Aras üzerine kurulacak hidroelektrik santralini inşasını finanse etmesidir.<sup>524</sup> İran ve Ermenistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerde uygulanan önemli projelere ek olarak, ilişkilerin resmiyet kazandığı tarihten itibaren uygulanan projelerden önem arz edenlere bakılacak olursa; 2005 yılında Puşkin dağına<sup>525</sup> kurulan rüzgâr santrali, 2007 yılında İran-Ermenistan

---

<sup>520</sup> Mithat Çelikipala 2009, agm. s. 126.

<sup>521</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 135.

<sup>522</sup> Richard Giragosian 2018, age. s. 98.

<sup>523</sup> Zafer Yıldırım 2014, age. s. 6.

<sup>524</sup> Hatem Cabbarlı 2012, age; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 159.

Geoffrey Gresh (2009), "Coddling the Caucasus: Iran's Strategic Relationship with Azerbaijan and Armenia", *Caucasian Review of International Affairs*, C. 1, S. 1, s. 8. <https://www.files.ethz.ch/isn/104431/Full.pdf>, ET.11. 05. 2022.

<sup>525</sup> Puşkin Dağları, Pskov özerk bölgesinde bulunan Rusya'nın başkenti Moskovadan 670 km uzaklıkta, Pskov-Letonya sınırı yakınlarında Valdai Tepelerinin eteklerindeki bir bölgedir; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 174.

Doğal Gaz Boru Hattı, 2016 yılında İran sınırındaki köylerine gaz tedarik programı başlatılmasıdır.<sup>526</sup>

İran ve Ermenistan'ın ekonomik ve siyasal ilişkilerinin bir birleşimi olarak ortaya çıkan enerji ilişkileri de önemlidir. 1995 yılında İran-Ermenistan enerji hattının kurulması Ermenistan açısından kolaylık sağlamıştır. Bu hat ile birlikte, İran'dan doğal gaz Ermenistan'a; Ermenistan'dan ise elektrik İran'a ulaşmaktadır. İran, Ermenistan'da bulunan ve 400 kW kapasiteli yüksek gerilim hattına 75 milyonluk yatırımda bulunmuştur.<sup>527</sup> Bunun yanında Ermenistan'ın Razdan şehrinden İran'ın Hoy ve Akhar şehirlerine 400 kW ile başlayan hidroelektrik santralinin kapasitesi 1000 MW'a çıkarılacaktır. İran'ın bunun için yaptığı yatırımın yaklaşık değeri ise 108 milyon dolardır.<sup>528</sup> Bir başka enerji nakil hattı olarak, 2016 yılında Kuzey-Güney Enerji Koridoru<sup>529</sup> doğrultusunda adımlar atılmıştır.

İran ve Ermenistan arasında doğal gaz boru hattı olan Tebriz-Megri Doğal Gaz Boru Hattı da 2009'da faaliyete girmiştir. Ermenistan ayrıca Tebriz-Erivan Doğal Gaz Boru Hattı üzerinden İran'dan doğrudan doğal gaz almaktadır.<sup>530</sup> Ermenistan'ın Badi Nükleer Santrali'nin kurulması yönünde ise İran'ın yardımda bulunacağını öngören protokolün imzalanması da önemli bir diğer noktadır.

Bunun yanında yapılan, İran'ın sağladığı doğal gaz karşılığında Ermenistan'ın İran'a elektrik sağladığı değişim anlaşması (*swap*)<sup>531</sup> yaptırımların etkisini azaltan ve yumuşatan bir etkidir.<sup>532</sup> Swap anlaşmasına göre her bir metreüp doğal gaz için 3 kilovat saat elektrik sağlanacaktır.<sup>533</sup> Bu elektrik ise Razdan Nükleer Santrali'nden aktarılacaktır, zira karşılayabilecek serbest kaynaklara sahip Ermenistan'ın tek santralidir. Ermenistan, anlaşıldığı üzere, ihtiyaç duyduğu enerjiyi tahsis etmek konusunda İran'a ihtiyaç duymakta, ekonomisinin Rusya etkisi altında olması sebebi

---

<sup>526</sup> Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia (2022), *Bilateral Relations: Iran*, 20 Ocak 2022, <https://www.mfa.am>, ET. 26. 02. 2022.

<sup>527</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 14.

<sup>528</sup> Armen Manvelyan (2013), "Energy Security in Armenia: Challenges and Opportunities", *İçinde, The South Caucasus 2018 Facts, Trends, Future Scenarios*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Tiflis, s. 132, <http://connections-qj.org/article/energy-security-armenia-challenges-and-opportunities>, ET. 27. 01. 2022.

<sup>529</sup> Iranian Diplomacy (2016), "Iran and Armenia Seeking New Opportunities in Post-JCPOA Era", 26 Eylül 2016, <http://www.irdiplomacy.ir/en/news/1963434/iran-and-armenia-seeking-new-opportunities-in-post-jcpoa-era>, ET. 11. 05. 2022.

<sup>530</sup> Housman A. Sadri 2012, age. s. 392.

<sup>531</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 15; Cavid Veliyev 2015, age. s. 58; Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner 2017, age. s. 236.

<sup>532</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 11.

<sup>533</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 134.; Armen Manvelyan 2013, age. s. 131.

ile Rusya Federasyonu'na alternatif ihtiyacı bulunmaktadır,<sup>534</sup> en önemlisi de BTC dışında kalması nedeni ile<sup>535</sup> İran ve Türkmenistan'ın içinde olduğu yeni enerji nakil hattı alternatiflerine yönelmek istemiştir.<sup>536</sup> Bölgedeki büyük projelerden dışlanan Ermenistan ve İran alternatif proje arayışıyla bu alternatiflere yönelmiştir.

İran ve Ermenistan'ın özellikle son beş yılda geliştirdiği sektörlerden birisi de yüksek ve askeri teknoloji alanıdır. İran'ın sahip olduğu teknoloji ve coğrafi konumunun avantajını kullanarak Ermenistan ordusu için askeri teçhizat ve silahlar tedarik etmesi bu hususa ilişkin önemli bir örnektir. 1994 yılında Dağlık Karabağ çatışması sırasında Ermenistan'ın İran askeri uçağını düşürmesinin bile ilişkilerin seyrini değiştirmedeği kaydedilmektedir.<sup>537</sup>

Ne var ki, Ermenistan ve İran ilişkilerinde 2014 yılında gerginlik yaşanmıştır. Sebebi, 2013 yılında Ermenistan ve Rusya arasında yapılan doğal gaz ithalatına ilişkin anlaşmanın imzalanmasıdır. Zira Rusya bu anlaşma ile İran gazının Ermenistan'a oradan da Avrupa'ya ihracını ve kendisine alternatif oluşturmasını engellemek istemiştir. Buna karşılık olarak ise İran Ermenistan'dan alınan bu gaza aslında ihtiyacı olmadığını bunun yalnızca dostuna bir yardım olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte İran Ermenistan ile olan demiryolu inşaatında tüm sorumluluğun Ermenistan'a ait olduğuna dair açıklamada bulunmuştur.<sup>538</sup> Sonuç olarak İran ve Ermenistan arasındaki en önemli üç proje olan demiryolu, rafineri ve hidroelektrik santrali<sup>539</sup> tamamlanamamıştır. Buna ilişkin sebep olarak gösterilen nokta ise İran'ın üzerine düşen gerekli yatırımları yapmamasıdır. 2012 yılında bahsi geçen hidroelektrik santrali olan Megri hidroelektrik santralinin beş yıl içerisinde tamamlanacağı söylenmiştir.

Bu noktada Ermenistan ve İran ekonomik ilişkilerinin jeopolitik ve ideolojik altyapısına bakacak olursak; 1979 sonrasında rejimi değişen ve din devleti haline gelen İran'ın, Hıristiyan Ermenistan ile olan ilişkileri, ekonomik ve güvenlik gerekçelerinin yanı sıra sosyal ve asimetrik durumu da yansıtmaktadır.<sup>540</sup> Ermenistan için İran kalıcı bir alternatiftir. Özellikle Azerbaycan ile yaşanan çatışma sırasında Aras Nehri üzerine

---

<sup>534</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 164.

<sup>535</sup> Richard Giragosian 2018, age. s. 97; Julien Zarifian 2008, age. s. 143.

<sup>536</sup> Ahmet Hüsrev Çelik ve Rüya Kebapçioğlu 2017, agm. s. 128; Elnur Kelbizadeh 2020, age. s. 253.

<sup>537</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 130.

<sup>538</sup> Elnur Kelbizadeh 2020, age. s. 253.

<sup>539</sup> Katya Cengel 2013, age. s. 61.

<sup>540</sup> Kenan Aslanlı 2018, age. s. 5.

kurulmuş olan İran ile arasındaki köprü<sup>541</sup> ile ihtiyaçlarını ikmal etmesi önemlidir. Rusya'dan sağlanan akaryakıtın İran üzerinden Ermenistan'a ulaştırıldığı da bilinen bir diğer ilişki boyutu olarak kabul edilmektedir.<sup>542</sup>

Son yıllarda ise, İran ve Ermenistan ilişkilerinde bir hayli ilerleme görülmektedir. Nükleer güç olmak isteyen İran'a karşı ABD ve Avrupa'nın ekonomik ve siyasi yaptırımları arttıkça bu ilişkilerde ilerleme de ciddi anlamda görülmektedir.<sup>543</sup> 2021 yılına gelindiğinde İran ve Ermenistan ilişkilerinin ticaret boyutunda da gelişme yaşandığı görülmektedir. Özellikle 2021 yılının ilk altı ayında ticari hacmin bir milyar dolara çıkarılmasına karar verilmiştir.<sup>544</sup> Bu kadar yüksek bir ticaret hacmine sahip olan, bunun yanında iyi siyasi ilişkilere sahip Ermenistan ve İran ilişkilerinde Covid-19 pandemisi bir duraklama dönemi yaratmıştır.

Covid-19, Sars-CoV-2 virüsünün sebep olduğu<sup>545</sup> ve 2019 Aralık ayında ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde görülen<sup>546</sup> ve dünya üzerinde ölümlere sebep olduğu gibi devletlerin siyasi ve ekonomik durumlarını da yakından etkileyen bir salgındır. Dünyanın her yerinde bu salgın hükümetler için benzeri görülmemiş sorunları

<sup>541</sup> Zafer Yıldırım 2014, age. s. 4; Mehmet Bora Sanyürek 2020, age. s. 174; Clément Therme (2008), "The Irano-Armenian Alliance", *Journal of International & Strategic Studies*, S. 1, s. 2, <https://www.ifri.org/en/publications/notes-de-lifri/irano-armenian-alliance>, ET. 02. 02. 2022.

<sup>542</sup> Brenda Shaffer (2003), "Iran's Role in The South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of The U.S. and Europe", *SWP Berlin Iran and Its Neighbors*, s. 19, <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/shaffer.pdf>, ET. 03. 03. 2021.

<sup>543</sup> Hatem Cabbarlı 2012, age.

<sup>544</sup> Köksal Taşkent (2021), "İran-Ermenistan İlişkilerinin Ticari Gelişimi", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 26 Ocak 2021, s. 1, <https://21yyte.org/tr/fikir-tanki/i-ran-ermenistan-ticari-i-liskilerinin-gelisimi>.

<sup>545</sup> World Health Organization (2022), *Corona Virus Disease*, [https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab\\_1](https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1), ET. 09. 05. 2022; Maryam Nourizadeh, Mohammad Javad Rasaei ve Mostafa Moin (2020), "COVID-19 Pandemic: A Big Challenge in Iran and The World", *Iran J Allergy Asthma Immunol*, C. 1, S. 2, s. 1, Doi: 10.18502/ijaa.v19i(s1.r1).2846; Mohsen Ghaffari Darab, Khosro Keshvarz, Elnaz Sadeghi, Javad Shahmohamadi ve Zahra Kavosi (2021), "The Economic Burden of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Evidence from Iran", *Health Services Research*, C. 21, S. 132, s. 2. <https://doi.org/10.1186/s12913-021-06126-8>, ET. 05. 06. 2022.

<sup>546</sup> Javad Yosefi Lebni, Jaffar Abbas, Farideh Moradi, Mohammad Reza Salahshoor, Fakhreddin Chaboksavar, Seyed Fahim Irandoost, Nazila Nezhaddadgar ve Arash Ziapour (2020), "How The COVID-19 Pandemic Effected Economic, Social, Political, and Cultural Factors: A Lesson from Iran", *International Journal of Social Psychiatry*, C. 1, S. 3, s. 1, DOI: 10.1177/0020764020939984. Amir Abdoli (2020), "Iran, Sanctions, and The COVID-19 Crisis", *Journal of Medical Economics*, DOI:10.1080/13696998.2020.1856855; Akramul Alam (2020), "Coronavirus Pandemic (Covid-19); A Bad Messages For The Global Economy", *Point In Focus*, s. 1, [https://www.academia.edu/42603533/COVID\\_19\\_Economic\\_Impact](https://www.academia.edu/42603533/COVID_19_Economic_Impact), ET. 21. 08. 2021.

tetikledi. Devletler farklı şekillerde etkilendi ve önlemler aldı.<sup>547</sup> Covid-19 pandemisi ile birlikte devletler milliyetçi politika davranışları, kendi çıkarları ve izolasyonları doğrultusunda eyleme geçti.<sup>548</sup>

Covid-19 sonrasında yaşanan ekonomik problemler ülkeleri derinden etkilemiştir.<sup>549</sup> Çin'den sonra Covid-19 pandemisinden en çok etkilenen ülke ise İran İslam Cumhuriyeti olmuştur. Bu dönemde daha da fakirleşen İran'da son 20 yılın % -9,5 ile en düşük büyüme oranı ve % 35,7 ile en büyük enflasyon oranı 2019 yılında görülmüştür.<sup>550</sup> Bölgesel olarak müttefiki ve stratejik ortağı olan Ermenistan'da ise, ülkenin bulunduğu bölge olan Kafkasya'ya pandeminin daha geç ulaşması,<sup>551</sup> biraz olsun avantaj yaratmıştır. Ancak buna rağmen hem 44 Gün Savaşı'nın etkileri hem de Covid-19 pandemisinin ortaya çıkardığı ekonomik problemler ile Temmuz 2021'den bu yana para birimi %2 oranında değer kaybetmiştir.<sup>552</sup> Bunun yanında 70 binden fazla Ermeni'nin yoksullaşacağı ve 720 binden fazlasının da aşağı yönlü bir ekonomik değişiklik yaşayacağı ön görülmektedir.<sup>553</sup>

İran'ın Covid-19 pandemisi boyunca petrol üretimi 2020 yılının ikinci yarısında azalmış,<sup>554</sup> İran'dan petrol ve petrol ürünleri alan Ermenistan'ın parasının değer kaybetmesi ile birlikte okunduğunda, daha az petrol ticareti yapıldığı çıkarımı yapılmaktadır. Çünkü Nisan 2020'de petrolün varil fiyatı 20 Dolar iken,<sup>555</sup> 2020

---

<sup>547</sup> Hasan Muhammad Baniamin, Mizanur Rahman ve Mohammad Tareq Hasan (2020), "The COVID-19 Pandemic: Why are Some Countries Coping More Successfully Than Others?", *Asia Pacific Journal of Public Administration*, C. 42, S. 3, s. 153, DOI:10.1080/23276665.2020.1784769.

<sup>548</sup> Yulia Nikitina ve Ekaterina Arapova (2022), "Covid-19 Test for Regional Integration Resilience in The Eurasian Economic Union", *Problems of Post-Communism*, C. 69, S. 1, s. 26, DOI:10.1080/10758216.2021.2017781.

<sup>549</sup> Vahid Aliyev (2020), "Covid-19 and The South Caucasus", *Center for Security Analysis and Prevention (CBAP) in Prague*, [https://www.academia.edu/43107739/Covid\\_19\\_and\\_the\\_South\\_Caucasus](https://www.academia.edu/43107739/Covid_19_and_the_South_Caucasus), ET. 10. 05. 2022.

<sup>550</sup> Adrianna Murphy, Zhaleh Abdi, Iraj Harirchi, Martin McKee ve Elham Ahmadnezhad (2020), "Economic Sanctions and Iran's Capacity to Respond to COVID-19", *The Lancet*, S. 5, s. 254. <https://doi.org/10.1016/> ET. 09. 05. 2022

<sup>551</sup> Neil Hauer (2020), "Coronavirus Barely Touches Armenia But Hurts Economic Ties With Iran, China", *Radio Free Europe*, 14 Mart 2020, <https://www.rferl.org/a/coronavirus-barely-touches-armenia-but-mars-economic-ties-with-iran-china/30484001.htm>, ET. 08. 05. 2022.

<sup>552</sup> Dana Gil (2021), "COVID-19'S Impact on Armenia", *The Borgen Project*, <https://borgenproject.org/covid-19s-impact-on-armenia/>, ET. 09. 05, 2022.

<sup>553</sup> age. s.

<sup>554</sup> United States Institute of Peace (2021), "One Year of COVID:Economic Impact", 24 Mart 2021, <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/mar/24/one-year-covid-economic-impact>, ET. 09. 05. 2022.

<sup>555</sup> Gregory Brew (2020), "Covid-19 and The Oil Price Crash: Twin Crises Impacting Saudi-Iran Relations", *Istituto Affari Internazionali*, C. 20, S. 35, s. 2, <https://www.iai.it/en/publicazioni/covid-19-and-oil-price-crash-twin-crises-impacting-saudi-iran-relations>, ET. 19. 11. 2021.



yılıının sonlarına doğru Brent cinsinden petrol fiyatı 40 Doları bulmuştur. Böylece İran'ın üretimi de yeniden artış göstermiştir.<sup>556</sup> Petrol dışında kalan diğer ticaret kalemlerine bakılacak olursa: pandemi sebebi ile kapalı olan sınırlar İran ve Ermenistan ticaretinde de azalmaya sebep olmuştur. 2019 yılına göre İran'ın genel ticaretinde %20 kadar bir düşüş görülmektedir.<sup>557</sup> Bu düşüş ancak sınırların yeniden açıldığı 2020 yılının son aylarında son bulmuştur.

İran ve Ermenistan'ın zarar gören ekonomik ilişkilerine kanıt teşkil edebilecek bir diğer husus ise, 2019 yılında 400 milyon Dolar'dan fazla hacmi ile İran'ın Ermenistan'ın altıncı en büyük ticaret ortağı<sup>558</sup> olmasına karşın, pandemi ile birlikte kapatılan sınırların<sup>559</sup> iki müttefik arasında var olan bu ilişkiye de zarar vermiş olmasıdır. Bunun yanında, Ermenistan için bir çıkış kapısı olan İran ile pandemi nedeni ile ticareti kısıtlamak konusunda gelecek malların virüs taşıması olasılığı ile Erivan tereddüt yaşamıştır. Ancak bu tereddütün tek sebebi bu durum değildir. Zira açık olan iki sınır kapısından birisi İran İslam Cumhuriyeti, diğeri ise Gürcistan ile olan kapıdır.<sup>560</sup>

Ayrıca belirtmek gerekir ki, İran ve Ermenistan arasında vize serbestisi söz konusuydu.<sup>561</sup> Ancak yaşanan pandemi ve İran'ın bundan en çok etkilenen ülkelerden biri olması sebebi ile bu ilişkileri zarar görmüştür. 24 Şubat 2020'de İran-Ermenistan kara sınırının kapatılması, ekonominin sekteye uğramasının yanında bu konuya da doğrudan etkendir.<sup>562</sup> Öte yandan Ermenistan Tahran'da bulunan büyükelçiliğinde de konsolosluk işlemlerini bu dönemde askıya almıştır.<sup>563</sup> Bu durum, Covid-19 pandemisinin İran-Ermenistan ilişkilerinde ekonomik göstergelerin yanında diplomatik ilişkilerinde çokça etkilendiğine kanıt teşkil etmektedir. Öte yandan, ikili ilişkiler adına olumlu olarak ele alınabilecek tek gelişme, Ermenistan'ın Covid-19'a karşı aşılama için ülke dışından gelen ziyaretçilere ücretsiz aşılama yapılacağı

---

<sup>556</sup> United States Institute of Peace 2021, age.

<sup>557</sup> age.

<sup>558</sup> Neil Hauer 2020, age. s.

<sup>559</sup> Joshua Kucera ve Ani Mejlumyan (2020), "Following Coronavirus Outbreak in Iran, Armenia Closes Border and Azerbaijan Keeps it Open", *Eurasianet*, 24 Şubat 2020, <https://eurasianet.org/following-coronavirus-outbreak-in-iran-armenia-closes-border-and-azerbaijan-keeps-it-open>, ET.11. 05. 2022.

<sup>560</sup> Neil Hauer 2020, age; Vahid Aliyev 2020, age.

<sup>561</sup> Neil Hauer 2020, age. s.

<sup>562</sup> Vahid Aliyev 2020, age. s.

<sup>563</sup> Joshua Kucera ve Ani Mejlumyan 2020, age.

açıklaması sonrasında, İran'ın yaşadığı aşılama sorununa çözüm olarak İran vatandaşları Ermenistan'a aşı olmak için sıkça gitmişlerdir.<sup>564</sup>

İfade edilebilir ki, İran, Ermenistan politikasında stratejik ortaklık çerçevesinde hareket etmektedir.<sup>565</sup> Güney Kafkasya'ya dair ortak stratejik çıkarları paylaşmaktadırlar.<sup>566</sup> Enerji alanında var olan ortaklıkları Rusya'ya bölgede alternatif yaratmakta; böylece bölgesel etkinliklerini nispeten artırmaktadır. Tarihsel bağları olan İran ve Ermenistan'ın, 1991 yılı sonrasında diplomatik geçmişlerinin en yakın ilişkilerini geliştirdikleri bilinmektedir. Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı İran'ı bölgede bir açılım olarak değerlendiren Ermenistan'ın, 1990'ların başlarında Dağlık Karabağ çatışmasında da herhangi bir etnik ve dini kimlik ortaklığı bulunmayan İran tarafından söylem düzeyinde olmasa da, desteklendiği anımsanacaktır.

#### **4.2. İRAN VE AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ**

Dağlık Karabağ çatışmasına İran'ın yaklaşımına ilişkin medeniyetler çatışması tezinde var olan savların değerlendirilmesi öncesinde, İran'ın çatışma taraflarından Azerbaycan ile ilişkilerine bakılması konunun anlaşılması noktasında büyük öneme sahiptir. Bu nedenle hem kardeş ülke olduğu vurgusunda bulunduğu, hem de birçok kulvarda anlaşmazlık yaşadığı Azerbaycan ile olan ilişkileri bu noktada ele alınacak husustur. Zira bölgesel ve iç politikaları ışığında bakılacak olursa, Azerbaycan'ın İran'a ilkesel anlamda en yakın olan Kafkas cumhuriyeti olduğu anlaşılmaktadır.<sup>567</sup>

Birbirlerine ilkesel olarak yakın olan İran ve Azerbaycan'ın ikili ilişkileri ve bölge adına en önemli dönüm noktası SSCB'nin dağılmasıdır. Çünkü SSCB'nin dağılması sonrasında, Güney Kafkasya yeni bir çehre kazanarak yeni rekabetlere sahne

---

<sup>564</sup> Global Times (2021), "Armenia Becomes Travel Hit Spot for Iranians Seeking and Early Inoculation", 22 Temmuz 2021, <https://www.globaltimes.cn/page/202107/1229320.shtml>, ET. 12. 05. 2022; Farnaz Fassihi (2021), "Iranians Desperate for Covid Vaccines are Crossing into Armenia to get Them", *The New York Times*, 11 Temmuz 2021, <https://www.nytimes.com/2021/07/11/world/middleeast/iran-covid-vaccines-armenia.html>, ET. 13. 05. 2022.

<sup>565</sup> Hatem Cabbarlı 2012, age.

<sup>566</sup> Mohsen Milani 2016, age. s. 14.

<sup>567</sup> Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kelnerr 2017, age. s. 232.

olmuştur.<sup>568</sup> Bu nedenle bölge özel bir coğrafya olarak görülmektedir.<sup>569</sup> Bu rekabetin yanında doğuda Hazar Denizi'ne ve batıda Karadeniz'e bağlanan bölgede, Türkiye ve İran iki büyük komşu devlet olarak varlığını sürdürmektedir. Çünkü Kafkasya sahip olduğu hidrokarbon ve petrol rezervleri ile dünyanın, enerji kaynakları sebebi ile önemli bölgelerinden biridir. Bunun yanında, bölgenin önemini teyit eden bir diğer nokta, Hristiyanlık ve İslamiyet'i aynı coğrafyada barındırmasıdır.

Bu özellikleri hasebi ile Kafkasya'da SSCB'nin dağılması sonrasında kurulan bağımsız devletlerin ardından iki güç blokunun oluştuğu da görülmektedir. Bu iki bloktan ilki; "Rusya Federasyonu-Ermenistan ve İran" tarafından oluşturulmakta, diğeri ise; "Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan'dan" oluşmaktadır.<sup>570</sup> Aynı zamanda bu bloğa ABD ile Avrupa zaman zaman destek verdiği bilinen dış aktörlerdir.

Bu bloklaşmadan çok aktörlü olduğu çıkarımı yapılan bu bölge 19. ve 20. Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusya ve İran arasında her zaman güç ve hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.<sup>571</sup> İran'ın bu bloklaşma, mücadele ve dış aktörler sebebi ile güvenlik endişeleri taşıdığı görülmektedir. Taşımakta olduğu bu endişeler sebebi ile İran'ın Azerbaycan ile ilişkileri hiçbir zaman dostane olamamıştır.<sup>572</sup> Karşılıklı duyulan endişeler ilişkilerin zeminini oluşturmaktadır.<sup>573</sup> Her zaman dalgalı seyrettiği görülen bu iki devletin ilişkileri ekonomik, siyasi, etnik ve enerji gibi boyutlara dayanmaktadır. Bu boyutların gelişmesi ve dalgalı ilişkilerin ortaya çıkması durumu ise SSCB'nin dağılması ve Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlık kazanması ile başladığı bilinen bir süreçtir.

Bu süreç sonrasında İran ve Azerbaycan ilişkilerini belirleyen bazı genel dinamikler de söz konusu olmuştur. Bu dinamiklere bakılacak olursa;

1. "İran'da büyük miktarda Azerbaycanlı nüfusun yaşıyor olması,

---

<sup>568</sup> Namig Abbasov (2014), "Iranian Foreign Policy Toward Azerbaijan: Ideology Versus Pragmatism", *Journal of Qafqaz University-History, Law and Political Sciences*, C. 2, S. 2, s. 140, [https://www.academia.edu/47750881/IRANIAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_TOWARD\\_AZERBAIJAN\\_IDEOLOGY\\_VERSUS\\_PRAGMATISM](https://www.academia.edu/47750881/IRANIAN_FOREIGN_POLICY_TOWARD_AZERBAIJAN_IDEOLOGY_VERSUS_PRAGMATISM), ET. 10. 05. 2022.

<sup>569</sup> Abdollah Baei Lashaki, Masoumeh Rad Goudarzi ve Davood Amraei (2013), "The Roots of Tension in South Caucasus: The Case of Iran - Azerbaijan Relationship", *Journal of Politics and Law*, C. 6, S. 4, s. 85, doi:10.5539/jpl.v6n4p141.

<sup>570</sup> Namig Abbasov 2014, agm. s. 140.

<sup>571</sup> Housman A. Sadri ve Nader Entessar 2009, agm. s. 59.

<sup>572</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 398.

<sup>573</sup> Zafer Yıldırım (2014), "İran - Azerbaycan İlişkileri 'Çatışan Çıkarlar, Paylaşılan Sınır'", *Oratdoğu Analizi*, Beta Basım A.Ş., İstanbul, s. 263, [https://www.researchgate.net/profile/Ali-Varlik/publication/325264058\\_Son\\_Kuresellesme\\_Evresi\\_ve\\_Orta\\_Dogu/links/5b02805ea6fdccf9e4f67609/Son-Kuresellesme-Evresi-ve-Orta-Dogu.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Ali-Varlik/publication/325264058_Son_Kuresellesme_Evresi_ve_Orta_Dogu/links/5b02805ea6fdccf9e4f67609/Son-Kuresellesme-Evresi-ve-Orta-Dogu.pdf), ET. 05. 09. 2022.

2. Azerbaycan'ın çoğunluğu Şii Müslümanlardan oluşması,
3. İran'ın kuzeyinde Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak ortaya çıkması,
4. Azerbaycan'ın özerk bölgesi olan Nahçıvan'a İran üzerinden ulaşım sağlanması,
5. Azerbaycan'ın ABD ve İsrail ile ilişkilerinin iyi olması,
6. İran'ın Ermenistan ile ilişkilerinin iyi olmasıdır.”<sup>574</sup>

Bu sebepler ile İran'ın Azerbaycan ilişkilerinin, rasyonel ve pragmatik yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İran, Azerbaycan ile siyasi, etnik, ekonomik ve kültürel bağlara sahiptir. Buna rağmen bölgeye dair sahip olduğu anlayışında, Azerbaycan'ı doğrudan devlet güvenliğine tehdit olarak görme eğiliminde olmasına karşın Azerbaycan'ı, “*Yakın Çevre*” (*Near Abroad*) kavramı ile açıklamaktadır.<sup>575</sup> “*Yakın Çevre*” kavramı aslen SSCB dağıldıktan sonra Rusya Federasyonu tarafından eski Sovyet devletlerini tanımlamak adına kullanılmaktaydı.<sup>576</sup> İran adına kullanımı ise Azerbaycan'ın Türkmençay ve Gülistan anlaşmalarına dek kendi toprağı olmasına, dolayısıyla kadim İran toprağı olduğuna atıfta bulunmasıdır. Böylece Rusya'nın yaklaşımına benzer bir yaklaşım göstermektedir. Bu yaklaşıma dair temel oluşturduğu görülen sav ise tarihi toprak kavramıdır. Çünkü tarihi toprak; tarihi hafızanın var olduğu, nesillere aktarılan “*bizim*” anlayışıyla aitlik ile nitelendirilen yerdir.<sup>577</sup> İran bu yaklaşımı sebebi ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını kısıtlayacak bir nüfuz alanı “(*sphere of influence*)” anlayışına ve arayışına sahip bir konumdadır.

Nüfuz alanı arayışına sebep olarak ise SSCB'nin yıkılmasının ardından Hazar'ın doğusu ve batısından geçen İran topraklarının kuzeyinde bir “*Türk Şeridi*” oluşmasını tehdit olarak görmesidir. İran'ın yaklaşımının getirdiği bu nüfuz arayışı Azerbaycan ile ilişkilerinin istikrarlı ve dostane olmasına engel olmaktadır. Zira Türk Şeridi içerisinde yer alan ülkelerden biri de Azerbaycan'dır. Konuyla ilişkili bir diğer güvenlik tehdidi algısı ise, Güney Azerbaycan'ın yarattığı güvenlik riskidir. Çünkü

---

<sup>574</sup> Kenan Aslanlı (2017), “İran-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri”, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ed. Umut Aydın, s. 8, [https://www.researchgate.net/publication/344558047\\_Iran-Azerbaycan\\_Ekonomik\\_Iliskileri](https://www.researchgate.net/publication/344558047_Iran-Azerbaycan_Ekonomik_Iliskileri), ET. 05. 09. 2022.

<sup>575</sup> Michael Rubin (2014), “Azerbaijan's Iran Problem”, *American Enterprise Institute*, S. 1, s. 1, <http://www.jstor.com/stable/resrep03168>, ET. 20. 05. 2021.

<sup>576</sup> Britannica, “Ethnic Relations and Russia's ‘Near-Abroad’,” <https://www.Britannica.com/place/Russia/The-second-Putin-presidency>, ET. 04. 02. 2022.

<sup>577</sup> İbrahim Ramazani (2015), *İran'da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, Ofset Baskı, İstanbul, s. 27.

“*laik-teokratik*” rejim tartışması da ilişkilerin temellerinin anlamlandırılması adına önem arz etmektedir.<sup>578</sup> Bu noktadan yola çıkarak iki ülke aralarında var olan dalgalı ilişki zincirine rağmen birbirleri ile ekonomik, etnik ve enerji alanlarında hem ortaklık kurmakta hem de çatışmaya devam etmekte olduğu çıkarımı yapılmaktadır.

Çatışma yaşanan konulardan ilki hem ekonomik hem de enerji alanını kapsayan, kısa süre öncesinde tam anlamı ile çözüme kavuşmamış olsa da çözüme ulaşan ve ekonomik anlamda ilerleme sağladığı bilinen Hazar Denizi'nin yasal statüsüne ilişkin durumdur. Azerbaycan ve İran arasındaki ekonomik işbirliği potansiyeline karşılık, İran Hazar'ın göl olarak kabul edilerek kaynakların eşit paylaşılması, hatta tüm kıyıdaş ülkelerin bir araya geldiği uluslararası bir kurumun denetimine bırakılmasını savunmaktaydı.<sup>579</sup> Azerbaycan'ın ise uluslararası deniz hukukuna uyularak kaynakların paylaşılmasını ve Hazar'ın “*off-shore*” (*açık deniz*)<sup>580</sup> olduğu konusundaki ısrarı üzerinden şekillenen anlaşmazlık ilişkilerin gelişmesini engellemektedir.

Anlaşmazlığın temelinde ise; Hazar Denizi aslında 700 mil uzunluğundaki bir göl olmasına karşın Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, İran ve Azerbaycan arasında kalan,<sup>581</sup> petrol ve doğal gaz rezervlerinden zengin bir bölge olması yatmaktadır. Ek olarak Hazar Denizi'nin önemini teyit eden bir başka nokta ise coğrafi konumudur. Zira Hazar Denizi “(*Gölü*)” Orta Asya, Kafkasya, Rusya ve İran'ı içerisine alan dört coğrafi bölgeyi birbirine bağlanmaktadır.

Sahip olduğu bu coğrafi konum sebebi ile “Heartland” adı verilen teoriye de konu olmuştur. Bahsi geçen Mackinder'in “Heartland teorisi” göre “Doğu Avrupa'ya hükmeden Heartland'a hâkim olur. Heartland'a hükmeden Rimland'a hükmeder böylece bütün dünyaya hâkim olur”<sup>582</sup> çıkarımı yapmaktadır.

Buradan yola çıkarak Hazar Denizi'ne hükmeden Kafkaslara, Kafkaslara hükmeden ise Doğu Avrupa'ya hükmedebilecek, böylece teorinin ilk basamağı da

---

<sup>578</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov (2016), “Neorealizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5 S. 6, s. 1527, <http://www.itobiad.com/tr/download/article-file/222396>, ET. 20. 05. 2021.

<sup>579</sup> Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kelnerr 2017, age. s. 233.

<sup>580</sup> age. s. 232.

<sup>581</sup> Saed Naji (2011), “Iran, ‘The Center of Strategic Energy Ellipse’,” *Geopolitics, History, and International Relations*, C. 3, S. 1, s. 158, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26804850>, ET. 04. 03. 2022.

<sup>582</sup> Ramazan Özey (2017), “Mackinder'in Heartland Teorisi'nin Düşündürdükleri”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 35, s. 96, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/274978>, ET. 19. 05. 2022.

tamamlanmış olacaktır çıkarımına ulaşılmaktadır. Hazar'a hükmetme isteğinin varlığı ise rezerv oranlarına bağlanabilir. Zira Hazar Denizi'nde var olan petrol rezervleri dünya üzerindeki toplam petrol rezervlerinin yaklaşık olarak %21.6'sını, doğal gaz rezervlerinin ise dünya üzerindeki toplam rezervlerin yaklaşık olarak %45.6'sını barındırmaktadır.<sup>583</sup> Özellikle petrol rezervleri Basra Körfezi'nin rezervleri ile karşılaştırılmayacak bir orana sahip olsa da yine de Basra'yı ikame edebilecek kapasitededir.<sup>584</sup> Bu nedenle Avrupa bölgenin doğal gaz ve petrolüne ihtiyaç duymaktadır. Üstelik bu durum yeni ortaya çıkmış bir ihtiyaç da değildir. Özellikle Almanya İkinci Dünya Savaşı'nda artan petrol ihtiyacı ve Heartland teorisini, göz önünde bulundurarak Kafkasya'yı işgal etmek adına hareket etmiş ve dahi SSCB'yi işgal etme sebebi de bu noktaya dayandırılmaktadır.

Dolayısıyla, dünyanın üçüncü ana petrol rezervi olan Hazar Denizi'nin geçmişte olduğu gibi gelecekte de ana enerji kaynağı olacağı ön görülmektedir. Bu noktada İran ve Azerbaycan ilişkilerindeki ilk çatışma alanı olarak ortaya çıkan Hazar Denizi'nin yasal statüsü ve kaynakların paylaşımı dikkatle incelenmesi gereken bir husustur. Çünkü Hazar Denizi'nin yasal statüsüne ilişkin olarak İran ve Azerbaycan'ın yaklaşımlarına ayrı ayrı bakılacak olursa fikir ayrılığı çok daha net anlaşılmaktadır.

İran, Hazar Denizi'nin statüsü ve rezervlerin paylaşılmasına ilişkin; deniz tabanının beş kıyı devlete eşit olarak -%20 oranında-paylaştırılması ve deniz yüzeyinin ise ortak kullanıma açılması gerektiğini savunmaktadır.<sup>585</sup> Bu kısaca Hazar'ın göl statüsünde olması gerektiğini savunduğu anlamına gelmektedir. İran'ın bu yaklaşımının sebebi ise Hazar'ın kıyı şeridi en kısa olan devlet olmasıdır. Bu nedenle petrol ve doğal gaz rezervlerinden yeterince yararlanamayacağını düşünmektedir. Ancak İran'ın bu yaklaşımına Rusya ve Azerbaycan karşı çıkmaktadır. Azerbaycan'ın Hazar'ın yasal statüsü ile ilgili olarak yaklaşımı ise; Hazar denizinin dibi kıyıdaş ülkelerin kıyı uzunluklarına göre paylaşılması üzerindedir. Deniz yüzeyinin ise kıyıdaşlar tarafından ortaklaşa kullanılmasını savunmaktadır.<sup>586</sup> Buna karşın İran 2018 yılına dek, kaynakların paylaşılması hususunda Hazar'ın bir göl olarak kabul edilerek tüm kaynakların kıyıdaş ülkeler olan; "İran, Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve

---

<sup>583</sup> Saed Najı 2011, agm. s. 158.

<sup>584</sup> Ali Fateminasab (2014), "Investigating The Challenges and Barriers of Convergence Between Iran and Republic of Azerbaijan", *UCT Journal of Social Sciences and Humanities Research*, C. 18, S. 24, s. 53, <https://www.sid.ir/en/Journal/ViewPaper.aspx?ID=367880>, ET. 19. 05. 2022.

<sup>585</sup> agm. s.

<sup>586</sup> agm. s.

Türkmenistan” arasında eşit şekilde paylaşılmasını talep etmeye devam etmekteydi. Ancak Azerbaycan ve daha sonra da Rusya, kıyıdaş her ülkenin kendine ait keşif sahası olması anlamına gelmekte olan deniz statüsünde<sup>587</sup> ısrarcı davranmıştır.

İki devletin farklı statülerde ısrar etmelerinin sebebi olarak, İran ve Azerbaycan’ın toplam doğal gaz ve petrol oranlarına bakıldığında; “Azerbaycan 7 milyar varil kanıtlanmış ham petrol ve 991.1 milyar metre küp doğal gaz rezervi ile”<sup>588</sup> 157.2 milyar varil ham petrol ve 33.72 trilyon metre küp doğal gaz rezervi sahibi İran’ın gerisinde kaldığı görülmektedir.”<sup>589</sup> Çünkü İran dünyanın en büyük 3. petrol ve 2. doğal gaz rezervine sahiptir.<sup>590</sup> Buradan yola çıkarak Azerbaycan’ın her kıyıdaşın kendi keşif sahası olacağı çözüme sıcak bakması anlamlı görünmektedir.

12 Ağustos 2018’de imzalanan “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme” ile deniz tabanına ilişkin husus çözüme ulaşmamış ancak bölgesel güvenlik ve ekonomik kalkınma adına adımlar atılmıştır.<sup>591</sup> Özellikle bölgesel güvenlik adına Hazar’a kıyısı olmayan devletlerin bölgede askeri üs kuramayacağını belirten<sup>592</sup> ifade, İran tarafından bölgesel gücü ve dış politika amaçlarından biri olan ABD’nin bölgede üs kurmasını engellemek isteğinin gerçekleşmesi adına memnun edici bulunmuştur. Zira İran Hazar denizini kendi devlet güvenliği adına önemli görmektedir.

Öte yandan anlaşmaya ilişkin fikir birliği sağlanamayan bir diğer mesele ise; antlaşmaya göre kıyıdaş ülkelerin 15 mil karasuları, 10 milde münhasır ekonomik bölgeleri olacağı üzerinde anlaşma sağlanmasına<sup>593</sup> karşın antlaşma Madde (8)’de deniz tabanına ilişkin paylaşımın uluslararası hukuk çerçevesinde ve bitişik ya da zıt kıyılara sahip ülkeler arasında antlaşma yolu ile yapılacağı ifadesinin yer almasıdır.

---

<sup>587</sup> Fred Halliday (2006), “Iran’s Regional and Strategic Interests”, *Iranian Challenges*, European Union Institute for Security Studies, s. 66, <http://www.jstor.com/stable/resrep07012.8>, ET. 19. 05. 2022,

<sup>588</sup> CIA (2021), “Azerbaijan”, *World Fact Book*, 17 Mayıs 2021, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/>, ET. 20. 07. 2022.

<sup>589</sup> CIA (2021), “Iran”, *World Fact Book*, 4 Mayıs 2021, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/>, ET. 20. 07. 2022.

<sup>590</sup> Kenan Aslanlı 2017, age. s. 6.

<sup>591</sup> IISS (2018), “The Caspian Sea Treaty”, C. 24, S. 33, <https://www.iiss.org/publications/strategic-comments/2018/the-caspian-sea-treaty>, ET. 04. 02. 2022.

<sup>592</sup> Strategic Comments (2018), “The Caspian Sea Treaty”, C. 24, S. 9, DOI:10.1080/13567888.2018.1557841.

<sup>593</sup> Charles Whitney (2018), “The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea - A Sea or Not A Sea: That Is Still The Question”, *Norton Rose Fulbright*, Eylül 2018, <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/5f222b95/the-convention-on-the-legal-status-of-the-caspian-sea---a-sea-or-not-a-sea-that-is-still-the-question#:~:text=The%20Convention%20goes%20part%20way,further%20ten%20miles%20for%20fishing>, ET. 21. 05. 2021.

Ancak bu ifadenin anlaşmazlıkları ileriye taşıyacağı düşünülmektedir. Zira Azerbaycan ve İran'ın "Araz-Alov-Sharg" sektörüne ilişkin ortak bir karara varamadıkları görülmektedir.<sup>594</sup>

Statü konusunun yanında İran ve Azerbaycan Hazar'ın kirliliği hususunda da anlaşamamaktadır. Hazar balık ve havyar rezervi olarak oldukça zengin bir deniz olmasının yanında İran burada Azerbaycan kaynaklı olduğu iddiasında bulunduğu kirliliğin ekonomik güvenliğine tehdit olduğu inancını taşımaktadır. Çünkü İran bölgesel olarak Hazar'ın ucunda yer almaktadır. İran'a göre Azerbaycan bir yılda petrol ve petrol sanayi atıklarının 75 bin tona yakınına Hazar'a boşaltmaktadır.<sup>595</sup> Boşaltılan bu atıkların yarattığı kirlilik ise doğrudan Hazar'ın ucunda yer alan İran kıyı şeridinde gelmekte bu da İran'ın balıkçılık ve havyar kaynaklarını etkilemektedir. Çünkü önlem alınmadığı takdirde dünya havyarının %80'inin sağlandığı Hazar denizinde ve balıkçılık ile geçinen İran eyaletlerinde mersin balığının neslinin tükeneceği<sup>596</sup> öngörüsü söz konusudur. Zaten istediği oranda petrol ve doğal gaz rezervlerinden yararlanamayan İran birde bu kirlilik ile uğraştığı düşüncesi ile Azerbaycan ile tartışmaya devam etmektedir.

Bu bağlamda, İran ve Azerbaycan enerji ilişkilerinin detaylıca incelenmesi önem arz etmektedir. İran'ın bölgede hem aktörlerden biri olmak istemesi hem de güvenliğine tehdit olarak görmesi enerji meselesinde ortaklığı zorunlu kılmaktadır. Zira hem Azerbaycan hem de İran ekonomik olarak enerji ihraç etmekte ve ekonomik kalkınmanın kaynağı olarak enerji ihracını kullanmakta, bu nedenle bölgesel güvenliğin sağlanması ve ihracatın devamı adına birbirleri ile sorunları olmasına karşın işbirliği yapmak zorundadırlar.<sup>597</sup> Çünkü enerji ihracatında, enerji siyaseti sebebi ile düşmanlar bile ortaklık kurmak zorunluluğu taşımaktadırlar. Bu sebepledir ki, İran ve Azerbaycan var olan sorunlarını nispeten iyi yönetmektedirler. Buna rağmen yine de enerji hususunda iki meselede uzun süredir anlaşma sağlanamamaktadır.

Bunlardan ilki enerji transferi konusundaki anlaşmazlıkların varlığıdır. 1994 yılında Azerbaycan ve British Petroleum arasında "Yüzyılın Antlaşması" imzalanmıştır. İran İngiltere'nin Hazar'da Azerbaycan'a ait Azeri-Çıraklı ve Güneşli

---

<sup>594</sup> age. s.

<sup>595</sup> Houman A. Sadri ve Nader Entessar 2009, age. s. 72.

<sup>596</sup> age. s. 71.

<sup>597</sup> age. s. 78-79.



sahalarında petrol ve doğal gaz araması ve çıkarması<sup>598</sup> anlamına gelmesi hasebi ile antlaşmaya karşı çıkmaktadır. Zira anlaşma sonrasında bölge dışı ülkelerin Hazar bölgesinde petrol araması ve çıkarmasının da önünün açılmasına da karşı çıkmaktadır. Çünkü İran, İngiltere ve petrol şirketlerinden Musaddık ve millileşme sürecine dek çok fazla zarar görmüştür ve bu konuda tarihi hafızası ile hareket ettiği görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak 2001 yılında İran'ın BP'nin Azerbaycan petrol yataklarında Azerbaycan'ın sivil Geofizik-3 ve Elif Hacıyev petrol arama gemileri ile araştırma yaptığı sırada Albroz sahasından savaş gemilerini geçirmesi<sup>599</sup> ve savaş uçaklarını hava sahasından uçurması bu hususa ilişkin önemli bir adımdır. Zira İran paylaşım konusunda bir anlaşmaya varılmadığını ileri sürerek, Azerbaycan'ın karasuları ihlali yaptığını savunmaktadır.<sup>600</sup> Ancak İran bu refleksi sonrasında BTC Petrol Boru Hattı<sup>601</sup> projesinden çıkarılmış<sup>602</sup> dolayısıyla Avrupa'ya enerji sağlamak adına pazarda dezavantajlı bir konuma gerilemiştir. Azerbaycan ise Avrupa için doğrudan bir enerji tedarikçisi haline gelmiştir.

İran ve Azerbaycan bu çatışma alanlarının yanında TANAP boru hattı projesinde ise ortaklık geliştirmektedirler. TAP ve TANAP'ın birleştirilmesi projesi anlamında *Şah Deniz 2* doğal gaz sahasının gazının transferi için ortaklık teklif eden Azerbaycan, burada *NIOC'a*<sup>603</sup> %10 da pay vermektedir. Ancak buna karşın İran'ın bu ortaklıkta bulunmak adına iki şüphesi olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki; TAP ve TANAP ile Türkmen gazının Trans Hazar üzerinden Avrupa'ya aktarılmasındansa İran-Türkiye üzerinden aktarılması konusunda ısrarcı davranmasıydı. Bir diğeri ise; Şah Deniz üzerinden pazarlanacak gazın fiyatı konusunda da İran'ın şerhi söz konusu idi.<sup>604</sup> Öte yandan İran ve Azerbaycan'ın enerji konusundaki bir diğer ortaklığı, İran'ın

---

<sup>598</sup> Kenan Aslanlı 2017, age. s. 12.

<sup>599</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1528.

<sup>600</sup> Arzu Geybulla (2018), "The Third Powers and Azerbaijan", *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, s. 106, <http://www.jstor.com/stable/resrep17442.15>, ET. 19. 05. 2022.

<sup>601</sup> Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattıdır. Azerbaycan petrolünün ve Hazar Bölgesi'nde üretilecek petrolü Azerbaycan, Gürcistan üzerinden Ceyhan'a taşıyarak dünya pazarlarına ulaştırmak üzere inşa edilmiş bir boru hattıdır. Yıllık 50 milyon ton taşıma kapasitesine sahip olan bu petrol boru hattı 2005 yılında faaliyete açılmıştır.

<sup>602</sup> Tavakol Lotfi, Vali Golmohammadi ve Hamid Sarmadi (2016), "Political Consideration and Development of Economic Relations, Economic Cooperation Capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, C. 7, S. 3, s. 73, Doi:10.5901/mjss.2016.v7n3s3p72.

<sup>603</sup> National Iranian Oil Company.

<sup>604</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 13.

Nahçıvan'a Azerbaycan'ın ise bazı İran bölgelerine doğal gaz satmasıdır. Bu konu ise SOCAR ile yapılan swap anlaşması sonrasında gerçekleşmiştir.<sup>605</sup>

İran ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerin bir diğer ayağı ise ticarettir. Çünkü aralarındaki bunca anlaşmazlığa rağmen 1992-1995 yılları arasında İran ve Azerbaycan birbirlerinin en büyük ticaret ortaklarındandı.<sup>606</sup> Ancak 2014 yılında Tahran ve Bakü arasında yıllık ticaret hacmi 50 milyon ABD dolarına kadar düşmüştür.<sup>607</sup> Bu noktada coğrafi konumları sebebi ile stratejik olarak ulaşım yollarına sahip olmaları önemlidir. Bahsi geçen bu yollardan biri Azerbaycan'da üretilen ürünlerin İran üzerinden Türkiye'ye, oradan Avrupa'ya ve yine İran üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşmasını sağlayan yoldur. Bir diğeri ise İran mallarının Azerbaycan üzerinden Gürcistan ve Rusya'ya ulaştırılmasını sağlayan transit ulaşım ağıdır.<sup>608</sup>

Ancak, bu transit ulaşım yollarından en büyük ve kapsamlısı Kuzey - Güney Koridorudur. 2000 yılında Rusya Federasyonu'nda imzalanan antlaşmaya dayanarak ortaya çıkan bu koridor üç ana rotadan oluşmaktadır. Kafkasya – Basra Körfezi (Batı rotası), Orta Asya – Basra Körfezi (Doğu rotası), Hazar Denizi – İran İslam Cumhuriyeti – Basra Körfezi (Orta yol), bahsi geçen rotalardır.<sup>609</sup> Bu koridora ilişkin antlaşmaya Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti 2005 yılında katılmış ve toplamda 15 ülkenin<sup>610</sup> işbirliği ortaya çıkmıştır. Bu koridordaki amaç Hindistan'dan Rusya'ya ve Doğu ve Batı Avrupa'ya giden mal ve hizmetlerin teslimat sürelerinin kısaltılmasıdır. İran ve Azerbaycan arasındaki kalan koridorda 10 milyon ton yük hacminin öngörüldüğü bu uluslararası yoldan petrol ve ürünleri, çimento, gübre ve tahıl gibi ürünlerin taşınması da düşünülmektedir.<sup>611</sup>

İran ve Azerbaycan ilişkilerini etkileyen etnik ve dini dinamiklerden biri olan Azerbaycan'ın sahip olduğu Şii nüfus, iki devlet arasında hem avantaj hem de

<sup>605</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1529.

<sup>606</sup> Tavakol Lotfi, Vali Golmohammadi ve Hamid Sarmadi 2016, agm. s. 78.

<sup>607</sup> Maj Gen P.K Mallick (2021), *Armenian-Azerbaijani Conflict over Nagorno-Karabakh: Geopolitical Implications*, Vivekananda International Foundation, New Delhi, s. 66. [https://www.researchgate.net/publication/350344242\\_Armenian-Azerbaijani\\_Conflict\\_over\\_Nagorno-Karabakh\\_Geopolitical\\_Implications](https://www.researchgate.net/publication/350344242_Armenian-Azerbaijani_Conflict_over_Nagorno-Karabakh_Geopolitical_Implications), ET. 19. 04. 2022.

<sup>608</sup> Kenan Aslanlı 2017, age. s. 15.

<sup>609</sup> Ministry of Digital Development and Transport of The Republic of Azerbaijan (2022), *North-South International Transport Corridor*, <https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/>, ET. 03. 02. 2022.

<sup>610</sup> Azerbaycan Cumhuriyeti, Beyaz Rusya Cumhuriyeti, Bulgaristan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Hindistan, İran İslam Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti, Umman Sultanlığı, Rusya Federasyonu, Tacikistan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Ukrayna bu 15 devlettir.

<sup>611</sup> Ministry of Digital Development and Transport of The Republic of Azerbaijan 2022, age.

dezavantaj ortaya çıkarmaktadır. Çünkü İran bölgede, Azerbaycan gibi Şii nüfusun çoğunlukta olduğu ve yöneticilerinin de Şiilerden olduğu yeni bir devletin batı ve laik eğilimlere sahip olmasını kendisi için risk olarak görmekteydi. Özellikle Azerbaycan Halk Cephesi ile Ebulfez Elçibey'in iktidara gelmesi ile seküler geleneklere bağlı laik devlet vurgusunun<sup>612</sup> ortaya çıkması, İran adına temel tehdit meselesi olarak görülmektedir. Kendi devlet yapısında olduğu üzere resmi, katı din adamlarının batıya karşıtlık için kullanıldığı cami ile devletin arasında sıkı ilişkilerin var olmasını umduğu Azerbaycan'da buna karşın aksi gerçekleşmekteydi. Çünkü özellikle Ebulfez Elçibey "köktendinci radikal İslam'ın devlet politikasına dönüşmesi ile İslami kültürün araştırılması birbirinden farklıdır"<sup>613</sup> ve devlet politikası halini alması tehlikeli bir durumdur. Buradan yola çıkıldığında, SSCB'nin uyguladığı ateizm politikasının Azerbaycan'da Müslüman-Şiiliğin unutulmasını sağlamadığı<sup>614</sup> ancak İran'da var olan teokratik devlet özelliğinin ortaya çıkışını da bir nevi engellediği çıkarımı yapılmaktadır.

Bu nedenle Azerbaycan, İran ile buldukları bölgede SSCB sonrasında ikinci Şii nüfus çoğunluğuna sahip olan, Şii yöneticilerce yönetilen devlet olarak varlık göstermeye başlaması ile İran dış politikasında merkez bir nokta elde etmiştir.<sup>615</sup>

Ancak bu hususla İran adına önemli bir risk de hâsıl olmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Şii bir devlet olmasına karşın İran ile ortak bir yönetim anlayışına sahip değildir. Zira Azerbaycan batıcı ve aktif bir laik yönetim anlayışına sahiptir. Bu aktif laik yönetim dini grupları da bir tehdit olarak görmekteydi. İran İslam Cumhuriyeti ise katı ve resmi din adamlarının olduğu, batı karşıtlığının en önemli dış politika motivasyon kaynağı olarak kullanıldığı görülen teokratik yapıda bir devlet yönetimine sahiptir. İran sahip olduğu bu teokratik devlet özelliğine karşıt gördüğü laik, batıcı Azerbaycan'ı bu husus sebebi ile eleştirmektedir. Buna ek olarak Azerbaycan'ı laik yaşamı terk ederek İslami yaşama gelmeye de davet etmektedir.

Sahip oldukları teokratik-seküler devlet gerilimi ile beraber okunabilen Pantürkizm meselesi sonucunda ortaya çıkan Güney Azerbaycan sorunu gibi siyasal ve etnik sebeplerden birbirlerine karşı düşman algısına sahip olmaları da ilişkilerinin gelişmesini engelleyen dinamikler arasında sayılabilmektedir. Fransız Devrimi'nden

---

<sup>612</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 193.

<sup>613</sup> age. s. 194.

<sup>614</sup> Michael Rubin 2014, age. s. 1.

<sup>615</sup> Namig Abbasov 2014, age. s. 140; Michael Rubin 2014, age. s. 1.

bu yana ortak kimlik<sup>616</sup> ve ulus gibi kavramlar üzerinden tanımlanan milliyetçilik, önemli problemlerin de bu nedenle temellerini oluşturmaktadır.<sup>617</sup> İran ve Azerbaycan arasında da çıkan sorunların temel yapıtaşında bu hususun yattığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak bu sorunlar detaylandırılacak olursa;

İran İslam Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında var olduğu görülen bu ekonomi ve enerji alanında ki potansiyele karşılık kardeş olduğu düşünülen iki ülkenin anlayamadığı ve sorun yaşadığı diğer konular ise Güney Azerbaycan sorunu, laiklik ve teokrasi tartışması ile Batı Karşıtlığı ve Batı yanlısı politikalarıdır. Bu hususların her biri ise ayrı ayrı milliyetçilik söylemine bağlanmaktadır. Çünkü kimlik ve milliyet insanların kim olduklarını tanımlamaktadır.<sup>618</sup> Bu nedenle bu konu başlıklarını milliyetçilik çatısı altında incelemek elzemdir.

İran ve Azerbaycan'ın bu karşıt laik-İslamcı yapılarının yanında milliyetçilik daha önemli hale gelmektedir. Zira İran içerisinde bazı kaynaklara göre 35 milyon, ancak kesin olarak 30 milyon Azerbaycan Türkü yaşadığı kayıt altına alınmıştır.<sup>619</sup> Kayıt altına alınan Azerbaycanlı nüfus yaklaşık olarak İran nüfusunun %40'nı oluşturmaktadır.<sup>620</sup> Milliyetçilik konusunda İran'ı en çok rahatsız eden konu bu sebeple Pantürkizm ve Güney Azerbaycan meselesidir. Bunlardan ilk unsur olan Pan Türkizm-Pan Azeri yaklaşımı Güney Azerbaycan meselesine de sebep olan önemli noktalardan biri olarak değerlendirilebilmektedir.

Pantürkizm'in özellikle Kafkasya ve Azerbaycan'da ortaya çıkışı ve önemli bir dış politika aracı halini alması SSCB'nin dağılmasına dayanmaktadır. Bu dağılma sonrasında Türk kimliğinin etkisini gittikçe arttırdığı görülmektedir. Zira Azerbaycan'ın yeniden bağımsız olması ile kimliksel bir yeniden doğuş da yaşamaktadır.

Ancak İran ile aralarındaki milliyetçilik konusu ise tamamen Güney Azerbaycan meselesi ile ortaya çıkmaktadır. Güney Azerbaycan meselesinin ortaya çıkması ise 19. yüzyıla dayanmaktadır. Kaçar hanedanlığı ve Rus Çarlığı arasında yaşanan savaşların ardından imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay

---

<sup>616</sup> Kişinin biyolojik, sosyal ve dini varlığını tanımlayan ve kişiye benzerlik veya farklılık kazandıran niteliklerdir; İbrahim Ramazani 2015, age. s. 21.

<sup>617</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 9.

<sup>618</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 23.

<sup>619</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1530; İbrahim Ramazani 2015, age. s. 62.

<sup>620</sup> Selin Çağlayan 2012, age. s. 111.

Antlaşmaları<sup>621</sup> ardından Azerbaycan'ın tabiri caizse ikiye bölünerek<sup>622</sup> güneyinin Kaçar hanedanlığına bırakılmasından bu güne süre gelen, İran'ın kuzeyinde yaşamlarını sürdüren İran'ın Azerbaycanlı azınlığına ilişkin yaşanan sorunlardır. Bu sorunların ilk adımı olarak Azerbaycan'ın ilk bağımsızlığı sonrasında Azerbaycan ismini kullanmasına karşı çıktığı bilinen İran'ın bu yaklaşımını uzun süre devam ettirmiş olmasıdır.<sup>623</sup> İran uzun süre Azerbaycan'dan genel olarak Azerbaycan Kafkasya Cumhuriyeti olarak bahsetmiştir.<sup>624</sup> Öyle ki bu yaklaşımın Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiğinde İran'da bir grubun Azerbaycan'ı tanımamak yönünde fikirler ortaya atmasına da yol açtığı da bilinmektedir.<sup>625</sup>

Bunun yanında Pehlevi hanedanlığı boyunca İran'da yaşayan Azerbaycan Türk azınlığı asimilasyona maruz bırakılarak Türk kimlikleri unutturulmuştur. Fars kimliğini benimsemeleri konusunda politikalar izlendiği bilinmektedir. Rıza Şah'ın uyguladığı bu asimilasyon politikaları genel anlamda azınlık okullarının kapatılması, azınlık dillerinde yayın yapan gazete ve dergilerin kapatılması şeklinde kendini göstermektedir.<sup>626</sup> Bu yasaklar doğrultusunda ortaya çıkan asimilasyon politikalarının uygulamak adına devlet eğitim ve Şiiliği kullanmaktaydı. Zira “Farslılar ile ortak mezhebi paylaşmaktasınız” diyerek biz kavramını güçlendirerek bir arada kalmalarını sağlamak amaçlanmakta idi.<sup>627</sup>

Bu amaçla etnik ve dilsel anlamda sahip oldukları Türk kimliği tamamen reddedilen Azerbaycan Türkleri devlet nezdinde resmen “Türkleşmiş İranlı” olarak nitelendirmekteydi.<sup>628</sup> Buna maruz kalmak istemeyen Azerbaycan Türkleri 1960 ve 1970'ler boyunca Tahran'a göç etmiş ve Türk kimliklerinin yerine Farsi sosyal ve etnik kimlikleri benimseme eğilimi göstermiştir.<sup>629</sup> Bu eğilimin bir diğer sebebi ise

---

<sup>621</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1526; Selin Çağlayan 2012, age. s. 111; Brenda Shaffer 2008, age. s. 25.

<sup>622</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 66.

<sup>623</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1526.

<sup>624</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 45.

<sup>625</sup> Nazim Cafersoy (2012), “Azerbaycan-İran İlişkilerindeki Temel Sorun”, *Eko Avrasya: Avrasya Ekonomik İlişkileri Derneği*, <https://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=68&Pid=10&Lang=TR>, ET. 02. 02. 2022.

<sup>626</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 56.

<sup>627</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 25.

<sup>628</sup> Emil Souleimanov (2010), “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”, *Connections The Quarterly Journal*, C. 11, S. 4, s. 77, DOI:10.11610/Connections.11.1.07.

<sup>629</sup> age. s. 78.

Türk kimlikleri benimsendiğinde devlet kademelerinde iş bulamazlarken, Fars kimliği benimsenmesi ile ülkede kamu görevlisi olma imkânına sahip olmalarıdır.<sup>630</sup>

Bu kimlik ve azınlıkların haklarının tanınmaması meselesi, 1979 İslam devrimine dek devam etmiştir. Devrim ile birlikte İran'da ideolojik olarak devletin tüm milliyetlerinin Şii İslam ortak çatısı altında değerlendirilme eğilimine giren bir devlet ideolojisi baş göstermiştir. Bu devlet ideolojisi devrimin gerçekleşmesi adına da önemli rol oynadığı bilinen Tebriz'in Azerbaycan çoğunluklu bir nüfusa sahip olmasına karşın ortaya çıkmıştır.<sup>631</sup> Aslen Rıza Şahı devirmek adına büyük çaba gösterdiği bilinen Azerbaycanlıların<sup>632</sup> bununla birlikte kimlikleri konusunda sorun yaşamayacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Ancak bu düşünceye karşın Azerbaycan Türklerinin bu kez karşılaştığı mesele ise doğrudan Azerbaycan devlet ideolojisinin Pantürkizm yaklaşımı ve buna refleks olarak ortaya çıktığı görülen İran'ın toprak bütünlüğü ve sınır güvenliğine ilişkin endişelerinin varlığıdır. Yeni kurulan veya küçük devlet özelliğine sahip olan ülkelerin temel kaygısını şekillendiren unsur güvenlidir.<sup>633</sup> Bu endişelerin kaynağı olarak Ebulfez Elçibey ve AHC'nin Azerbaycan'da iktidara gelmesi sonrasında ortaya çıkan PanTürkist milliyetçilik,<sup>634</sup> Güney Azerbaycan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birleşmesi anlamına gelen söylemlerin ortaya çıkması gösterilebilir. Zira Elçibey'in söylemi ve hatta Azerbaycan devletinin bağımsızlığı İran adına tehdit<sup>635</sup> algısına sebep olmaktadır.

Öte yandan bölgeye ilişkin Elçibey'in birleşik Azerbaycan söylemini ateşlediği görülen noktalardan bir diğeri de, İran anayasasının tüm azınlık gruplarının eğitimden yararlanma ve ana dilde yayınlar ile ilgili haklarının var olmasına rağmen<sup>636</sup> Azerbaycan azınlığının bu haklara ulaşamıyor olmasıdır. Buna karşın Ermenilerin ve Kürtlerin bu haklardan yararlanmaları Azerbaycan'ın da tepkisini çekmektedir. Çünkü Azerbaycan Türklerinin İran'da anadilde eğitim alma ve radyo, TV veya gazete gibi yayınları yapması yasaktır. Türk kimlikleri yok sayılan, bununla birlikte İran içerisindeki medya kuruluşlarından yalnızca çok kısıtlı bir kısmında Azerbaycan

<sup>630</sup> age. s. 78.; Brenda Shaffer 2008, age. s. 83.

<sup>631</sup> age. s. 91.

<sup>632</sup> age. s. 134.

<sup>633</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1527.

<sup>634</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 3.

<sup>635</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, ame. s. 1526.

<sup>636</sup> Alam Saleh 2013, age. s. 30.

Türkçesi yayınların yapılması yanında haklarında bir ilerleme olmadığı savunusu yapılması ile hem Elçibey hem de Azerbaycan Türk azınlığı hakları konusunda daha fazla ses yükseltir hale gelmişlerdir. Bu ses yükseltme meselesine ise Türkiye Cumhuriyetinin dolaylı katkıda bulunduğu söylenebilir.

Çünkü İran'da yaşayan Azerbaycan Türkü gençler, azınlığın yaşlılarına kıyasla daha reformcu ve Şiiliği ortak kimlik olarak benimsemek eğilimindense Türk kimliğine sahip çıkma eğilimindedirler. Dolayısıyla Türkiye'ye eğitim, iş ve tatil için gitmeleri<sup>637</sup> İran Fars kimliği ve Şiilik vurgusuna bakış açıların da değişiklik yaratmaktadır. İran bu konuya ilişkin olarak Şii mezhebini ortaklık unsuru olarak kullanarak bir 'biz' kavramı yaratmaya çalışmaktadır.<sup>638</sup> Ancak Azerbaycan Türkü gençler Türkiye ziyaretlerinde hem Türk milliyetçiliği ile yakından temas ederek Türk kimliklerini savunur olmuşlardır, hem de Türkiye'nin İran'dan daha gelişmiş ve modern olması hasebi ile İran devlet politikalarından uzaklaşmaktadırlar. Bu nedenler ışığında Türkiye istemeden de olsa İran toprak bütünlüğüne ilişkin olası bir sorunun etkisini genişletmektedir. Türkiye ziyaretlerinde etkilendikleri esaslar ve İran içerisinde uğradıkları asimilasyon politikaları derin bir yabancılaşma hissi ortaya çıkarmış, böylece birçok Azerbaycanlı İranlı kimliğini yeniden gözden geçirmeye başlamıştır.<sup>639</sup>

Bu etki ile birlikte daha öncesinde Güney Azerbaycan sokaklarında bile Farsça konuşan Azerbaycan Türkleri artık kendi dillerini konuşmaktadırlar. Ancak İran için asıl konu bununla birlikte artan sadakatsizlik düşüncesidir. Öyle ki İran devleti Azerbaycan Türkü azınlığı başka bir devlete sadakat göstermek ile suçlamaktadır. Bu devlet ise Azerbaycan'dır. Dolayısıyla İran için azınlık içerisinde Türk-Azerbaycan Türkü milliyetçiliği şişeden çıkan bir cin gibi engellenemez bir hal almıştır.<sup>640</sup> İran tarafından bu hususta riskin büyümesini engellemek adına, Güney Azerbaycan eyaletlerinden Erdebil olarak bilinen bölgede 1993 yılında yeni bir eyalet kurularak<sup>641</sup> başına yönetici olarak Farslıların getirilmesi hamlesi önemlidir.

Bu noktada Elçibey'in politikaları ve söylemleri ile Güney Azerbaycan içerisinde baş gösteren protestolar da dikkat çeken noktalardır. Çünkü bu noktalar hem

---

<sup>637</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 79.

<sup>638</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 49.

<sup>639</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 134.

<sup>640</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 83.

<sup>641</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 206; İbrahim Ramazani 2015, age. s. 69.

olası bir İran-Azerbaycan çatışmasına dönüşebilme tehlikesi taşımakta hem de içeride Azerbaycan Türkü azınlığının bir protesto dalgasına kapılmasına sebebiyet verebilme kapasitesine sahiptir. Nitekim bu risk 2006 Mayıs ayında Tebriz merkezli bir dizi protesto olayının fitilini de ateşlemiştir. Bu protestolardan hem en bilineni hem de en uzun soluklu ve ses getireni 2009 yılında Tebriz’de bulunan İran’ın en büyük traktör fabrikasının sponsoru olduğu İran 1. Liginde oynayan “*Traxtor Sazi*” futbol kulübü taraftarlarının İran’da yaşayan Türker’in kimlik mücadelesinin sembolü haline almış olmasıdır.<sup>642</sup> Ancak taraftarlar İran tarafından aşırı milliyetçilik ile suçlanmaktadır. Bunun sebebi olarak ise, İran içerisinde yaşayan Türk azınlığın yoksul bırakılması ve kimliklerini yaşamak konusunda özgür olmaması dolayısıyla azınlığın haklarını aramaları ve bu hususta eylem yapmaları gösterilmektedir. Öyle ki 2011 yılında yapılan bir karşılaşmada taraftarların Türkiye ve Azerbaycan bayrakları açmaları İran gazeteleri tarafından bölücü semboller olarak nitelendirilmiştir.<sup>643</sup>

Traxtor Sazi taraftarları yalnızca milliyetçilik ve kimlik ile ilgili konulara dikkat çekmemekte, bunların yanında Urmiye Gölü’ne ilişkin de ses yükseltmektedir. Azerbaycan adına tarihsel önemi olan ve hatta Azerbaycan’ın incisi kabul edilen Urmiye Gölü’nün İran’dan kurtarılması söylemi<sup>644</sup> sıradan halkı da bir amaç etrafında birleştirmiş görünmektedir. Urmiye Gölü’nün yıllardır İran rejimi eli ile kurutulmaya çalışıldığı söylemi taraftarlarca desteklenmektedir. Buna kanıt olarak ise Tahran yönetiminin göl üzerine çok sayıda baraj kurması ve köprü yapılabilmesi adına kaya ve toprak ile göl tabanının doldurulması gösterilmektedir.<sup>645</sup>

Zira gölün %70’i doldurma sonucunda gölü beseleyen gözlerin tıkanması hasebi ile kurumuştur.<sup>646</sup> Bu artan Pantürkizm ve milliyetçilik akımı ile birlikte, İran içerisinde Fars milliyetçiliği de yükselişe geçmiştir. 2006 yılında Tahran’da bir devlet gazetesinin Güney Azerbaycanlıların hamamböceği olarak gösterildiği bir karikatür yayınlanması<sup>647</sup> ise Pehlevi döneminde görülen ve Azerbaycanlıları aşağılamak amacıyla kullanılan Türk eşeği (*Türk-i Har*)<sup>648</sup> söylemini hatırlatmakla kalmamakta,

---

<sup>642</sup> age. s. 95.

<sup>643</sup> age. s. 116.

<sup>644</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 84.

<sup>645</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 118.

<sup>646</sup> age. s. 118.

<sup>647</sup> Emil Souleimanov ve Ondrej Ditrych (2007), “Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood”, *Middle East Policy*, C. 14, S. 2, s. 103, DOI: 10.1111/j.1475-4967.2007.00300.x; İbrahim Ramazani 2015, age. s. 92.

<sup>648</sup> Brenda Shaffer 2008, age. s. 211.



aynı zamanda 1990'larda yaşanan Ruanda katliamında devletin Hutulara ilişkin "böcek" söylemini de hatırlatan tehlikeli bir benzetme olduğu da hatırlanmaktadır.

İran'ın Azerbaycan ile olan bunca problemlili ilişkisine rağmen yine de ilişkileri sürdürmek istemesi ve bununla ilgili olarak politika üretmekte olmasının sebepleri arasında şu unsurlar sayılabilir:

1. "Bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu her ne yolla olursa olsun engellemek, onun "Güney Azerbaycan'a" etkisini önleyerek İran'ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını korumak,
2. Güney Kafkasya'da ve Orta Asya'da ABD ve Türkiye'nin etkisinin artması önlemek,
3. Azerbaycan Türkeri'nin yaşadığı coğrafyada dinsel (mezhepsel) bağların da etkisiyle yayılma alanına sahip olmak,
4. Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak,
5. Resmi 'İran İslam Devrimi ihracı' doktrinine uygun olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran tipli rejim oluşturmaktır."<sup>649</sup>

Özetle, İran ve Azerbaycan'ın değişken ilişkileri ve milliyetçiliğin getirdiği bu tehdit ortamı ikilinin birbirlerine karşı tehdit algılamaları, daha fazla güvenlik arayışları<sup>650</sup> ve önlemleri bir güvenlik ikilemine sebep olmaktadır. Bu güvenlik ikilemi İran'ın Ermenistan ilişkilerini etkilemiş, bununla birlikte ise Dağlık Karabağ çatışmasındaki yaklaşımında kendini göstermiştir.

Bütün bunlara ek olarak, dünyada uluslararası sistem içerisinde dinamiklerin değişmesine sebebiyet veren Covid-19 pandemisi İran ve Azerbaycan ilişkilerine de etki etmiştir. Salgın nedeniyle Azerbaycan Manat'ı düşüş yaşayınca bankacılık sektörü zor durumda kalmıştır. Bunun yanında geçimini İran sınırında ticaret ile sağlayan Azerbaycanlıların gelirleri de ticaretin durması ile azalmıştır.<sup>651</sup>

Petrol fiyatlarında yaşanan düşüş ile birlikte de Azerbaycan ekonomisi büyük bir sarsıntı yaşamıştır. İki komşu arasında devam eden turizm ise 2019 ve 2020 yılında sekteye uğramıştır. Çünkü İran'a Azerbaycan'dan gelen turist sayısı 2019-2020

<sup>649</sup> Araz Aslanlı ve Agil Memmedov 2016, agm. s. 1526.

<sup>650</sup> Zafer Yıldırım 2014, age. s. 263.

<sup>651</sup> Rauf Mammadov ve Ozal Mammadli (2020), "Azerbaijan's Response to COVID-19", *Gulf State Analytics*, 23 Mart 2020, <https://gulfstateanalytics.com/azerbajians-response-to-covid-19/>, ET. 17. 05. 2022

arasında yaklaşık olarak 4.6 kez azalmıştır.<sup>652</sup> Ancak bu dönem gelişen petro-kimya ve kimyasal ürünlerin tedarik potansiyeli artmıştır.<sup>653</sup>

Pandemi devam ederken 2020 yılında gerçekleşen 44 Gün Savaşı sonrasında 1990'ların başlarında kaybettiği topraklarını geri alan Azerbaycan içerisindeki genç nüfusun Covid-19 sonrasında Şii İslam geleneğine ve dolayısıyla İran dini kurumlarına bağlılığında artış görülmektedir.<sup>654</sup> Çünkü Ermenistan ile yapılan bu savaşın Batı karşıtı duyguları halk arasında arttırdığı görülmektedir. Azerbaycan bu durma karşılık olarak ise 2021 yılında Covid-19 pandemisine dair alınan önlemleri sebep göstererek İran dini lideri Ayetullah Ali Hamaney'in Bakü'de bulunan ofisini ve Hüseyniye Camiini kapatmıştır.<sup>655</sup>

Bunun yanında Azerbaycan 2020 yılında İran'a Covid-19 ile mücadele için 5 milyon dolar maddi yardımda bulunmuştur. Bu dönem içerisinde "Kuzey-Güney uluslararası ulaştırma koridorunun" İran'da yük boşaltımı için tren istasyonu ve terminallerinin inşasına da devam etmiştir.<sup>656</sup> Dolayısıyla İran-Azerbaycan arasında süre gelen yük taşımacılığı sekteye uğramadan devam etmiştir. Öyle ki İran ve Azerbaycan arasındaki ticari ilişkiler bu dönemde %22 artmıştır.<sup>657</sup>

---

<sup>652</sup> Leyla Hajiyeva (2021), "Impact of Covid-19 on The Tourism Sector in Azerbaijan: Problems and Development Prospects in The Post- Covid Period", *Economic and Social Development 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development*, Bakü, 25-26 Haziran 2021, Ed. Sakit Yagubov, Sannur Aliyev ve Mihaela Mikic, s. 1047, [https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/355042633\\_OPPORTUNITIES\\_AND\\_PRIORITIES\\_OF\\_AZERBAIJAN'S\\_TRANSITION\\_TO\\_THE\\_CONCEPT\\_OF\\_INCLUSIVE\\_GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPORTUNITIES-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898](https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/355042633_OPPORTUNITIES_AND_PRIORITIES_OF_AZERBAIJAN'S_TRANSITION_TO_THE_CONCEPT_OF_INCLUSIVE_GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPORTUNITIES-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898), ET.11. 05. 2022.

<sup>653</sup> Zibeyda Arif Shakaraliyeva (2021), "Ways of Expanding The Logistics System of Production Diversification", *Economic and Social Development 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development*, Bakü, 25-26 Haziran 2021, Ed. Sakit Yagubov, Sannur Aliyev ve Mihaela Mikic, s. 650, [https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/355042633OPPONENTS\\_AND\\_PRIORITIES\\_OF\\_AZERBAIJAN'S\\_TRANSITION\\_TO\\_THE\\_CONCEPT\\_OF\\_INCLUSIVE\\_GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPONENTS-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898](https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/355042633OPPORTUNITIESAND_PRIORITIES_OF_AZERBAIJAN'S_TRANSITION_TO_THE_CONCEPT_OF_INCLUSIVE_GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPONENTS-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898), ET. 20. 07. 2022.

<sup>654</sup> Transformation Index (2022), "Azerbaijan Country Report 2022", <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AZE>, ET. 17. 05. 2022.

<sup>655</sup> Ruslan Rehimov (2021), "Iran's Supreme Leader Khamenei's Office in Azerbaijani Capital Closed Due to Pandemic," *AA*, 6 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iran-s-supreme-leader-khameneis-office-in-azerbaijani-capital-closed-due-to-pandemic/2383913>, ET. 18. 05. 2022.

<sup>656</sup> Transformation Index (2022), "Azerbaijan Country Report 2022", <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AZE>, ET. 17. 05. 2022.

<sup>657</sup> Iran Press News Agency (2021), "Iran, Azerbaijan Trade Increases by 22% Despite COVID-19 Pandemic:Azerbaijani Official", 21 Kasım 2021, <https://iranpress.com/content/50381/iran-azerbaijan-trade-increases-22-despite-covid-19-pandemic-azerbaijani-official>, ET.18. 05. 2022.

Özetle tüm dünyayı etkisi altına alan, uluslararası sistemde ve devletlerin ekonomik durumunda büyük değişiklikler yaratan Covid-19 pandemisi, İran ve Azerbaycan arasında süren gerginlikte ve ticari ilişkilerin derinliğinde büyük bir değişiklik yaratmamıştır.

Ele alınan bu ilişkilerin, “*Birinci Dağlık Karabağ Savaşı (1992-1994)*” ve “*44 Gün Savaşına (27 Eylül 2020-10 Kasım 2020)*” dair etkisi de görülmektedir. Samuel Huntington’ın, medeniyetler çatışması tezinde ileri sürdüğü savlar, hem İran-Azerbaycan, hem de İran-Ermenistan ilişkileri ile bahsi geçen savaşlara dair yaklaşımı incelendiğinde, medeniyetler çatışması tezinde bahsedilen savlar ile test edilebilen ve test edilemeyen alanların varlığının incelenmesinin önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin bileşenlerine bakıldığında, Huntington’ın Medeniyetler Çatışması tezindeki savlarını, İran dış politika eylemlerinden örnekler ile incelemenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

## BÖLÜM V

### HUNTINGTON'IN MEDENİYETLER ÇATIŞMASI TEZİ VE İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞLARINA İLİŞKİN YAKLAŞIMI

Huntington'ın 1993 yılında *Foreign Affairs* dergisinde kaleme aldığı ve 1996 yılında kitaplaştırılan “Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması” adlı makalesi, önceden de bahsedildiği üzere, soğuk savaşın bitimiyle ortaya çıkan yeni güç dengeleri ve dünya düzeni ile ilgili bir argüman ortaya koymuştur. Ortaya konan bu tez ve temsil ettiği savlar ele alındığında İran İslam Cumhuriyeti'nin Kafkasya genelinde ve Dağlık Karabağ özelindeki dış politika yaklaşımı değerlendirilmeye değerdir. Zira İran Samuel Huntington'ın bahsi geçen tezinde savunduğu görülen savları dış politika yaklaşımı ile doğrulamasının yanında büyük tezatlık içeren eylemleri ile de tamamen tezatlık içermektedir.

İran'ın Dağlık Karabağ çatışmasının tarafları olan Ermenistan ve Azerbaycan ile olan ilişkileri önceki bölümde incelenmiş olduğu için, takip eden bölümde bu iki devlet ile olan ilişkileri ve Dağlık Karabağ çatışmasına yaklaşımının, Huntington'ın tezinde bahsi geçen savlar ile değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

İran'ın Güney Kafkasya'ya ilişkin dış politika yaklaşımı, Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerini şekillendirmektedir. Güney Kafkasya'ya ilişkin bölgesel tarihi yakınlık ve deneyimleri ulusal çıkarları ve güvenliği ile birleşerek bölge devletlerine ilişkin eğilimini ortaya çıkarmaktadır.

Bölgesel eğilimi ile Dağlık Karabağ çatışması birlikte ele alındığında Huntington'ın Medeniyetler Çatışması tezinde bahsi geçen argümanlar ile değerlendirilmesi mümkün görünmektedir.

İlk olarak medeniyetlerin tarihsel deneyimleri sayesinde edindiği bir “ötekisi” vardır. Dolayısıyla iki farklı dünya kavramı ortaya çıkmaktadır. “Bizler ve onlar”

olarak karşımıza çıkan bu durum, Huntington'ın medeniyetler çatışmasını üzerinde şekillendirdiği görülen “dost-düşman” ayrımını ortaya çıkarmaktadır. Dost-düşman ayrımı; “aynı din ve medeniyete mensup olan devletlerin işbirliği içerisinde olması ve farklı olan medeniyet ve dinlerden uzak olma eğilimi olduğu varsayımına” dayanmaktadır.<sup>658</sup>

İran özelinde tüm İslam âlemi genelinde ise bu ayrım, “*dar'ül İslam ve dar'ül harp*” olarak ayrılmaktadır.<sup>659</sup> Beklenti dar'ül İslam'ın Azerbaycan, dar'ül harbin ise Hıristiyan Ermenistan olması iken İran için tam tersi şekilde ortaya çıkmaktadır. Dar'ül İslam ve dar'ül harp ile dost-düşman ayrımına sebep olan unsur ise medeniyetlerin coğrafi olarak birbirlerinden ayrılmış olmalarıdır.<sup>660</sup> Teknolojinin gelişmesi ile birbirleri ile tanışan medeniyetlerin iletişimi arttıkça, medeniyetler farklılıklarını görmeye başlamış böylece düşman olmuşlardır.<sup>661</sup> Bu tanışma fetihlerle, ticaretle gerçekleşiyse de bunun en dramatik hali bir medeniyetin halkının bir başka medeniyet halkını tamamen ortadan kaldırması ya da egemenliği altına almasıdır.<sup>662</sup>

İran bağlamında bu konuya ilişkin önemli bir diğer nokta ise, 1979 İslam Devrimi ve 1991 SSCB'nin dağılması ile birlikte iki kez yaşadığı “dış müdahale” endişesidir. İran için, düşmanlar tarafından kuşatılma endişesi üst düzeye ulaşarak günümüze miras kalmıştır.<sup>663</sup> Bu endişe, Huntington'ın tezinde bahsi geçen tarihi deneyim konusunu haklı çıkarmaktadır. İran bu tecrübe temelinde hareket ederek Azerbaycan'ın batıya yakınlığını kendisine tehdit görmektedir. Bu sava ilişkin diğer bir unsur ise akraba ülkelerdir. Huntington'a göre “akraba ülke” kültürel olarak benzer ve birbirlerine yardım etme eğilimi gösteren devletlerdir.<sup>664</sup> Buradan yola çıkarak İran ve Azerbaycan'ın sahip olduğu ortak dini-mezhepsel- kültürel değerlere bakıldığında birbirlerinin akraba devleti oldukları açıkça görülmektedir. Ancak işbirliği ve yardımlaşma konusunda Huntington'ın bu kavramı olumlu manada test edilememektedir.

Buradan yola çıkıldığında, Dağlık Karabağ çatışmasının tarafları ile olan ilişkileri ve çatışmaya dair İran'ın sahip olduğu bu dış politika refleksi Huntington'ın

---

<sup>658</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 37.

<sup>659</sup> age. s. 33.

<sup>660</sup> age. s. 59.

<sup>661</sup> age. s. 60.

<sup>662</sup> age. s. 60.

<sup>663</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 53.

<sup>664</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 59.

medeniyetler çatışması tezinde ortaya koyduğu ve soğuk savaş sonrası dünyanın ayrılacağı blokları belirleyeceğini varsaydığı “dost-düşman” ayrımı ile tezatlık içermektedir. Zira Azerbaycan Kaçar hanedanlığı zamanında İran egemenliği altında kalmış, dolayısıyla birbirlerini tanıyan bu iki devlet aynı medeniyete mensup olmalarına karşın düşman devlet gibi davranmaktadır.

Keza, bu tezatlığa ilişkin kanıt olarak, Güney Kafkasya’da İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri gösterilebilmektedir. Çünkü Azerbaycan’la ilişkilerinde görülen, bir dönem egemenlik altında kalarak birbirlerini tanıma safhası, Ermenistan ile ilişkilerinde de söz konusu olmaktadır. Kültürel ve tarihi bağları olduğunu düşündüğü Ermenistan ile tanışan İran, Azerbaycan ile olduğunun aksine, dost olmuştur. Dolayısıyla, Huntington’ın birbirlerini tanıyan ülkelerin birbirleriyle mutlak suret ile düşman olacağı<sup>665</sup> çıkarımı kanıtlanamamaktadır. Zira Azerbaycan ile oluşan süreçte düşmanlık görülmüş, ancak Ermenistan ile oluşan süreç bir dostluk geliştirmiştir.

Bu sürece ilişkin kanıt olarak sunulabilecek bir diğer unsur ise Azerbaycan’ın çoğunluğu Şii halkın oluşturduğu ve Şii yöneticiler tarafından yönetilen,<sup>666</sup> yetmiş yıllık SSCB yönetimi ardından bağımsızlığını kazanmış, seküler ve Müslüman bir ülke olmasıdır.<sup>667</sup>

Bu gerilimli sürece ilişkin Şii ve seküler devlet kaynaklı ortaya çıkan probleminin yanında başka bir sorun da, İran’ın, Huntington’ın deyimi ile bir ayrık ülke olmasıdır. Zira ayrık ülkeler, içerisinde birçok büyük etnik azınlık grubunu barındıran ülkelerdir<sup>668</sup> ve bu gruplar “biz tek bir halkız ve başka bir yere aitiz”<sup>669</sup> yaklaşımına sahip olabilmektedir. İran’ın ayrık ülke olmasına dair kanıt ise içerisinde birçok etnik azınlığı barındıran, Şii ve teokratik bir ülke olarak karşımıza çıkmasıdır. Bu etnik azınlıklardan en büyük grubu ise, her dört İranlıdan birinin etnik kimliği olan Azeriler oluşturmaktadır.<sup>670</sup> Dolayısıyla İran ayrık bir devlet olarak ulusal güvenliği bağlamında Güney Azerbaycan’da var olan etnik azınlığın, “biz başka bir yere aitiz” düşüncesi ile Bakü ile birleşmek istemesi endişesini taşımaktadır. Zira buradaki

---

<sup>665</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 60.

<sup>666</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 1.

<sup>667</sup> age. s. 56.

<sup>668</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 196.

<sup>669</sup> age. s. 196.

<sup>670</sup> Lionel Behneer (2006), “Iran’s Ethnic Groups,” *Council on Foreign Relations*, 29 Kasım 2006, <https://www.cfr.org/background/irans-ethnic-groups>, ET. 25. 05. 2022; Maj Gen P.K Mallick 2021, age. s. 66.

Azerbaycanlılar, “biz Azerbaycan’ın tarafını tutmuyoruz, aksine biz Azerbaycanlıyız,”<sup>671</sup> çıkışı ile bunu pekiştirmektedir.

İkinci olarak ise buradan yola çıkarak devletlerin heterojen oldukları bu nedenler ile bölünmeler görüldüğü ifade edilebilir.<sup>672</sup> Bu bölünmeler derinleştikçe bölge ve coğrafyalar ile medeniyetlerin denk düşmemesi olası hale gelmektedir. Bu durum ciddi çatışmalara sebebiyet vermekte, bu çatışmalar da fay hattı savaşlarına dönüşebilmektedir. Bu nedenle denk düşmeyen bölge ve medeniyetler zorunlu “göç ya da asimilasyon” ile denk düşürülmelidir. İran bu inanca ilişkin olarak Güney Azerbaycan azınlığının kendi dilinde konuşmasını, okuma-yazmasını; radyo, gazete ve TV yayını yapmasını yasaklayarak Farslaşmaları için çalışmıştır. Bu durum, Huntington’ın medeniyetler çatışması tezinde bahsi geçen denk düşmeyen bölge ve medeniyetlerin asimilasyon ile denk düşürülmeye çalışılmasına ilişkin örnek olarak yorumlanabilir.

Bahsedilen yöntem, sonuç olarak bir bölgede yaşayan iki etnik gruptan birinin büyümesine, diğersinin ise hızla küçülmesine sebep olmaktadır. Sonuçta ise çatışmanın büyümesine sebebiyet vermektedir. Örneğin, Dağlık Karabağ çatışması öncesinde bölgede Ermenistan nüfusunun artırılmasına dair Çarlık Rusya ve SSCB politikaları buradaki Azeri nüfusun anavatana ve İran’ın kuzeyinde yaşayan soydaşlarının yanına doğru bir göçe sebebiyet vermiştir. Kalanlara yönelik asimilasyon çalışması da yine denk düşmeyen bölge ve medeniyetleri denk düşürmek amaçlı yapılmış olsa da, İran içerisinde Güney Azerbaycan sorununa, Azerbaycan ve Ermenistan arasında ise neredeyse 100 yıl sürececek bir çatışmaya yol açmıştır.

Ayrıca, Huntington’ın yeni dünya düzenine ilişkin ortaya koyduğu görülen “aynı medeniyet ve dine sahip olan ülkelerin işbirliği yapma eğiliminde olacağı”<sup>673</sup> var sayımından yola çıkarak, Azerbaycan ve İran’ın dost devletler olmaları beklenmektedir. Ancak Azerbaycan’ın laikliği ile İran’ın teokrasisi her zaman gerilim içinde olmuştur.<sup>674</sup> Çünkü Azerbaycan Şii çoğunluğun oluşturduğu ve Şii çoğunluğun yönettiği laik ve batı yanlısı bir ülke olarak benzersiz bir konuma

<sup>671</sup> Maj Gen P.K Mallick 2021, age. s. 67.

<sup>672</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 194.

<sup>673</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 178.

<sup>674</sup> Jos Boonstra (2015), “The South Caucasus and its Wider Neighbourhood”, *CASCADE*, s. 21, <http://www.cascade-caucasus.eu/wp-content/uploads/2015/09/Cascade-D8-Caucasus-Wider-Neighbourhood.pdf>, ET. 16. 07. 2022.

sahiptir.<sup>675</sup> Azerbaycan'ın sahip olduğu Şii inancı sebebi ile ortak bağlara sahip olduğu İran ile ilişkilerinde din ve ideolojinin rolü oldukça küçüktür.<sup>676</sup> Bu nedenle süregelen gerilim hali sebebi ile Huntington'ın öne sürdüğü ve tezinin altyapısını oluşturduğu görülen “dost-düşman” ayrımı argümanı, kendisinin bekleyeceği sonucu ortaya koyacak şekilde test edilememektedir.

Bunun yanında, “aynı ırka sahip olmasına karşın farklı medeniyet içerisinde yer almakta olan”<sup>677</sup> devletlere ilişkin Huntington yaklaşımı ise test edilebilen bir diğer noktadır. Zira Huntington'ın kültürler medeniyetlerin beşiğidir, dolayısıyla medeniyet kuşakları adına önemlidir; nitekim “her medeniyetin tarihi süreç boyunca edindiği deneyimleri ile ortaya çıkan bir ötekisi mevcuttur”<sup>678</sup> savını doğrulamaktadır. Azerbaycan ve İran tarih boyunca edindikleri deneyimleri ile birbirlerinin ötekisi halini almışlardır. Ancak her medeniyetin menfaatlerine ilişkin aynı algıya sahip olmaları varsayımı söz konusudur. Bu nedenle sahip olunan güç ve iktidar her şeydir.<sup>679</sup>

İktidar ve gücü elinde uzun süre bulunduran Batının iktidarını reddetmek, kabul etmek veya reformcu<sup>680</sup> bir yaklaşım göstermek medeniyetlerde görülen davranış biçimleridir. Batı ve batılı olmayı tamamı ile reddeden ülkelerden biri, teze konu olan İran'dır. Bu reddediş, İran'ın batıya en yakın olduğu söylenebilecek dönemde Pehlevi hanedanlığı sırasında görülmeye başlamıştır. Bu hususa ilişkin verilebilecek ilk örnek; Musaddık tarafından İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin millileştirilmesidir. Bir diğeri, İslam Devrimi sonrasında ve hükümetin, İran düşmanı bir grup koalisyon ile karşı karşıya olduğuna dair söylemleri görülmektedir. Bu koalisyon, süper güçler ve ABD müttefiklerinden oluşmakta,<sup>681</sup> bu da reddedişi pekiştirmektedir. Batı ve batılı değerleri kabul eden ve Dağlık Karabağ çatışması taraflarından olan Azerbaycan'ın İran ile ilişkilerinde beklentinin karşılanmamasının en büyük sebebi de budur. Bu gerilim hali sebebi ile test edilemeyen dost-düşman ayrımına ilişkin ortaya konabilecek sebepler söz konusudur. Bunlardan ilki olarak ele alınabilecek olan

---

<sup>675</sup> Michael Rubin 2014, age. s. 1.

<sup>676</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 386.

<sup>677</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 49.

<sup>678</sup> age. s. 177.

<sup>679</sup> age. s. 36.

<sup>680</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 96.

<sup>681</sup> Richard Cottam 2008, agm. s. 484.



Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinde, dünyanın Soğuk Savaş sonrasında bölüneceği blokların altyapısı olacağını ön gördüğü “kimliktir.”

İkinci noktada ise, “Kimlik ve medeniyet bilincinin yükselişi” üzerinden Azerbaycan ve İran ilişkilerini değerlendirdiğimizde Huntington'ın öngördüğü sonuçların çıkmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, İran'da millileştirme ile başlayan<sup>682</sup> ve İran-İrak savaşı sonrasında yükselen “İran milliyetçiliğinin,”<sup>683</sup> neredeyse İslami söylemi geçtiği bilinmektedir.

Kimlik ve medeniyet bilinci yükselişinin bir diğer yansıması olarak ise, Güney Azerbaycan<sup>684</sup> içerisinde yaşayan azınlığın diğer azınlıklar gibi Fars kategorisi altında toplanması<sup>685</sup> ile uzun süren Fars kültürüne<sup>686</sup> iyi entegre olmaları -ki devlet içerisinde Azerbaycan asıllı yöneticilerin varlığı bilinmektedir- gösterilebilir. Örneğin İran'ın dini lideri olan Ayetullah Ali Hamaney, Azerbaycan asıllı bir İranlıdır.

Kimlik bilincinin yükselişinin Azerbaycan'da kendini göstermesi ise İran ile aynı döneme denk gelmektedir. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan içerisinde de Türk kamuoyunda olduğu gibi Komünizmin çökmesinden sonra “Pantürkizm” felsefesinin yükseldiği görülmektedir.<sup>687</sup> Özellikle Türkiye'de aynı dönem ortaya çıkan “Neo-Osmanlılık ve Pantürkizm” eğilimleri SSCB sonrası bu coğrafyada bir Türki Federasyon kurulması fikrini de beraberinde getirmiştir.<sup>688</sup> Azerbaycan'ın milliyetçi lideri Ebulfez Elçibey ve Azerbaycan Halk Cephesi'nin iktidara gelmesi, Pantürkizm felsefesi ve İran Azerbaycan ilişkileri bağlamında bu nedenle dönüm noktası sayılabilir. Elçibey iktidara geldikten sonra “Pan-Azerbaycan” ve “Pan-Türk” felsefelerini birleştirerek<sup>689</sup> milliyetçi özlemler ile Türkiye ile yakın bağlar kurmuştur. Kurulan bu bağlar ile yükselen milliyetçiliğin İran içerisinde Güney

---

<sup>682</sup> Ervand Abrahamian (2001), “The 1953 Coup in Iran”, *Science & Society*, C. 65, S. 2, s. 186, <http://www.jstor.org/stable/40403895>, ET. 12. 06. 2022.

<sup>683</sup> Fred Halliday 2006, age. s. 66.

<sup>684</sup> İran'ın Kuzeybatısında yer alan Azerbaycan Türk azınlığını barındıran bölgedir. Gülistan Anlaşması sonrası Aras nehri sınır kabul edilerek ikiye bölünen Azerbaycan'ın İran'da kalan toprak parçasıdır.

<sup>685</sup> Kaveh Bayat (2005), “The Ethnic Question in Iran”, *Middle East Report*, s. 42, <https://doi.org/10.2307/30042475>, ET. 19. 08. 2022.

<sup>686</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 54.

<sup>687</sup> Shireen Hunter (2003), “Iran's Pragmatic Regional Policy”, *Journal of International Affairs*, C. 56, S. 2, s. 137, <http://www.jstor.org/stable/24357722>, ET. 17. 11. 2021.

<sup>688</sup> agm. s. 138.

<sup>689</sup> Mohammad-Reza Djalili (2002), “Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism”, *Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes*, C. 1, S. 3, s. 53, DOI:10.11610/Connections.01.3.07.

Azerbaycan bölgesinde yaşayan azınlığa dair ayrılıkçı söylemlere dönüştüğü görülmektedir. Bu söylemler ise İran içerisinde bir güvensizlik yaratmaktadır.

Bu durum, İran'ın beklenmedik başka bir tepkisine yol açmaktadır. Medeniyetler çatışması tezine göre Hristiyan (Ortodoks)-Müslüman (Şii) çatışması yaşanması<sup>690</sup> beklenen Ermenistan ile ilişkilerinin ilerlediği görülmektedir. Bu ilişkilerin gelişmesinde komşusunun toprak bütünlüğünü tehdit ettiği söylenen Elçibey'in tutumunun etkili olduğu söylenebilir.<sup>691</sup> Bunun nedeni, İran'ın Pehlevi hanedanlığı sırasında İran içerisinde yaşayan Azerbaycan etnik azınlığına ilişkin politikalarıdır. Zira İran içerisinde yaşayan en kalabalık etnik azınlık olan Azerbaycan Türklerinin etnik ve dilsel kimliği reddedilerek, bu grup Türkleşmiş Aryanlar olarak kabul edilmiştir.<sup>692</sup> Şah Rıza tarafından Azerice yazmanın ve okumanın yasaklanması gibi etnik kimliğin etkisini azaltacak politikalar geliştirildiği bilinmektedir.<sup>693</sup> İran, içerisinde çok sayıda azınlığın yaşamını sürdürdüğü bir devlettir. Azınlıklara karşı tutumunu ise Fars kültürünün uzun ömürlü olması ve sahip oldukları çoğunluk kuvveti ile azınlık halklarını Fars kültürüne entegre olmaya zorlanmaları tarafından şekillendirilmektedir. Bu tutumun temeli ise İran azınlıklarının içerisindeki ayrılıkçı hareketlere dair endişesi oluşturmaktadır.<sup>694</sup>

İran'da yaşayan Türklerin haklarına ilişkin Elçibey'in ses yükseltmesinin yanında "Birleşik Azerbaycan"<sup>695</sup> söylemi ile Güney Azerbaycan üzerinde hak iddiasında bulunması<sup>696</sup> irredentist politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. "Azerbaycan'ın yeniden birleşmesinin beş yıl meselesi"<sup>697</sup> olduğuna inancı, İran tarafından toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılanmıştır.<sup>698</sup> Türkiye ile olan yakın ilişkileri ve Pan-Türkist yaklaşımı, medeniyetler çatışmasının kimlik ve medeniyet bilincine ilişkin savları doğrulamaktadır. Bunun yanında, 2006'da Tebriz'de başlayan protestolar ile 2009 itibari ile İran 1. Ligi'nde oynayan Tractor Sazi futbol kulübü taraftarlarının İran'da yaşayan Türklerin kimlik

<sup>690</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 390.

<sup>691</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 130.

<sup>692</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 78.

<sup>693</sup> Houman A. Sadri ve Nader Entessar 2009, agm. s. 63.

<sup>694</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 54.

<sup>695</sup> Elahéh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, agm. s. 399.

<sup>696</sup> Shireen Hunter 2003, age. s. 137.

<sup>697</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 79.

<sup>698</sup> Mohammad Jafar Javadi Arjmand 2018, agm. s. 17.

mücadelesinin sembolü halini almış olması da bu konuya örnektir.<sup>699</sup> Ancak taraftarlar İran tarafından aşırı milliyetçilik ile suçlanmaktadır. Hatta 2011 yılında yapılan bir maçta taraftarların Türkiye ve Azerbaycan bayrakları açmaları İran gazeteleri tarafından bölücü semboller olarak nitelendirilmiştir.<sup>700</sup>

İran bu konuda önlem almak için Güney Azerbaycan'ı vilayetlere bölerek, yönetimlerine Farslı isimler getirmiştir.<sup>701</sup> Bunu yaparak Huntington'ın tezinde yer alan, denk düşmeyen bölge ve medeniyetleri denk düşürmeye çalıştığı söylenebilir. Uzun süren Pers kültürüne entegre olmuş ve devlet görevliliği yapmış<sup>702</sup> Güney Azerbaycanlıların, bu Fars kimliğini unutacağına dair endişe İran'a bu kararı aldırması görülmektedir. Bu konuya ilişkin verilebilecek bir diğer örnek ise 1990 yılında İran'da bazı grupların Dağlık Karabağ'da Şii kardeşlerine yardım etme çağrısında bulunmasıdır. Ancak, buradaki Şii kardeş kavramı, tarihsel olarak İran'ın parçası olarak görülen Azerbaycan'a yönelik, dini olmayan Farsı bir vurguya sahiptir.

Buraya kadar anlatılanlar zemininde, Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinde ortaya koyduğu "kimlik bilincinin yükselişi" ile ortaya çıkacağı öngörülen aynı medeniyetlerin bir araya geleceği beklentisi, söz konusu İran-Azerbaycan ilişkisinde bu nedenlerle sonuç vermemektedir.

Bu tehdit algılaması sebebi ile İran'ın duyduğu şüphenin yanında, Azerbaycan'ın da İran'ın içeride ayrılıkçı grupları desteklediği iddiasını taşıdığı görülmektedir. Bu duruma ilişkin ön kabulün varlığına kanıt olarak ise Azerbaycan'ın Güneybatısında yaşayan Talışlar gösterilebilir. Rusya'nın SSCB döneminde itirafa dayalı asimilasyon çalışmalarına karşın Talışlar Azerbaycan içerisinde kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Öyle ki Türklük Azerbaycan içerisinde yükselişe geçtiği sırada "*İrani (Kadusi)*" Talışların İranlı kimlikleri adeta bir katalizör görevi görmüştür.<sup>703</sup> Çünkü Talışlar kendilerini Azerbaycan'ın kadim ve otokton halkı olarak görmekteydi.<sup>704</sup>

Azerbaycan'ın Güneybatısında 1993 yılında, Dağlık Karabağ savaşı sırasında görevli komutanlardan biri olan Albay Ali Akram Hummatov ve bir grup askerin,

---

<sup>699</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 95; Emil Souleimanov 2010, age. s. 77.

<sup>700</sup> İbrahim Ramazani 2015, age. s. 116.

<sup>701</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 79.

<sup>702</sup> Lionel Beehner 2006, age.

<sup>703</sup> Hrant Ter-Abrahimian (2005), "On the Formation of the National Identity of the Talishis in Azerbaijan Republic", *Iran & The Caucasus*, C. 9, S. 1, s. 122, <https://www.jstor.org/stable/4030909>, ET. 22. 05. 2021.

<sup>704</sup> age. s. 133.

Azerbaycan'ın yedi Güneybatı bölgesini kapsayan “Talış-Muğan” devletini kurduklarını ilan etmiştir.<sup>705</sup> Azerbaycan'ın, İran'ın, Azerbaycan'ın katı seküler yapısını bozmak amacıyla içeride dini radikal grupları finanse ettiği<sup>706</sup> iddiası da söz konusudur.

Üçüncü noktada ise bu iddia İran'ın aynı zamanda “çekirdek devlet refleksi” gösterdiğini de kanıtlamaktadır. Zira çekirdek devletler “çekirdek devletlerin birbirleri ile rekabet içerisindeyken amaçlarına ulaşmak amacıyla, medeniyet temelinde birleşen insanları bir araya toplama, üçüncü bir medeniyetten destek sağlamaya, karşı çıkan medeniyetler ile ilişkileri kesmeye ya da içerisinde bölücülük çıkarmaya yönelik diplomatik, politik, ekonomik baskı veya propaganda çalışmalarına eğilimine” örnek olarak kabul edilebilmektedir. Azerbaycan'ın sahip olduğu görülen bu iddiaya ilişkin kanıt olarak, İran'ın Azerbaycan içerisinde ve radikal dini eylemler için vaaz vermek üzere yetiştirdiği din adamları gösterilebilir.

Söz konusu din adamlarından biri olan Şeyh Taleh Bagirov, İran'ın Kum şehrinde eğitim gördükten sonra Azerbaycan'a dönerek İran'ın buradaki radikal eylemlerinin aracı olarak ortaya çıkmıştır.<sup>707</sup> 2011 yılında Azerbaycan'a dönen Bagirov, Hazreti Abulfaz Ağa Camii'nde hükümetinin ılımlı dini kurumlarını ve okullarda uygulanan başörtüsü yasağını eleştirmiştir. Bagirov bunun üzerine yakalanarak 18 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.<sup>708</sup> Sahip olunan bu şüphe ve güvensizlik geçmişi ile farklı kimlik algıları, Huntington tezi zemininde, iki Şii devletin dost olma beklentisini karşılamamıştır. İran'ın ruhban sınıfının burada oluşan sınıfsal boşluğu doldurmayı amaçladığı görülmektedir.

İran'ın sahip olduğu bu motivasyon doğrultusunda çekirdek devlet olarak hareket ettiği hususlara örnek olarak, Hizbullah'ın İran'da gerçekleşen devrimden etkilenerek kurulma sürecine girmesi ve İran devrim muhafızlarının milis eğitimi amacıyla fon sağlaması gösterilebilir.<sup>709</sup> Ayrıca, İran'ın dış politika yaklaşımı olarak öne çıkan “dünya üzerindeki Müslümanların kalbi” inancı da örnek verilebilir.<sup>710</sup> Keza, İran'ın çekirdek devlet refleksine ek olarak “devrim ihracı” hedefiyle ilerlediği

---

<sup>705</sup> age. s. 122.

<sup>706</sup> Arzu Geybulla 2018, age. s. 106.

<sup>707</sup> Michael Rubin 2014, age. s. 2.

<sup>708</sup> age. s. 2.

<sup>709</sup>Kali Robinson (2020), “What Is Hezbollah?,” *Council on Foreign Relations*, 1 Eylül 2020, <https://www.cfr.org/background/what-hezbollah>, ET. 20. 05. 2021.

<sup>710</sup>Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri 2008, age. s. XIII.

de görülmektedir. Ancak İran'ın en büyük dış politika hedefi olarak nitelendirilen devrim ihracını Azerbaycan'ın sıkı seküler yapısı sebebi ile gerçekleştiremediği bilinmektedir.

Bununla ilgili olarak, mümkün olduğunca çok sayıda Azerbaycan camisini İranlı mollaların etkisine almak ve laik devleti ortadan kaldırmak adına radikal fikirleri yaydığı,<sup>711</sup> desteklediği ve bu tür grupları finanse ettiği iddiası İran ruhban sınıfının buradaki boşluğu kapatmak istediğini göstermektedir.<sup>712</sup> Örneğin kitlesel radyo ve televizyonlarda dini faaliyetlerin ihracatı söz konusudur<sup>713</sup> zira İran açısından bölgedeki en büyük tehdit Güney Kafkasya devletlerinin seküler ve Batı eğilimli politikalarıdır.<sup>714</sup>

Batı'nın İslamlaşmasından batı nasıl endişe duyuyorsa, Kafkasya'nın Batılılaşması ve İran'ın Türkleşmesi tehdidi de İran adına korku verici kabul edilmektedir. Bununla ilgili olarak, mümkün olduğunca çok sayıda Azerbaycan camisini İranlı mollaların etkisine almak ve laik devleti ortadan kaldırmak adına radikal fikirleri yaydığı,<sup>715</sup> desteklediği ve bu tür grupları finanse ettiği iddiası, İran ruhban sınıfının buradaki boşluğu kapatmak istediğini göstermektedir.<sup>716</sup> Örneğin radyo ve televizyonlarda dini faaliyetlerin ihracatı ve buna dini/siyasi araç olarak başvurulması söz konusudur.<sup>717</sup> Zira İran gözünden İran'a yönelik bölgedeki en büyük tehdit, Güney Kafkasya devletlerinin seküler ve Batı eğilimli politikalarıdır.<sup>718</sup> Bu husus, yine çekirdek devletlerin içeride bölücülük çıkarma hedefine örnek olarak verilebilir.

Sovyetlerin yıkılmasının ardından ülkeler eski dostlukları ve düşmanlıkları yeniden hatırlamışlardır. Böylece ortaya çıkan milliyetçilik ile ilgili olarak gözlemlenen "Büyük İran - İran siyasi elitleri kendi ülkelerini vazgeçilmez görüyorlar dolayısıyla da Güney Azerbaycan ile ilgili olarak İran çıkarlarına saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.<sup>719</sup> Ek olarak "Büyük Azerbaycan" söylemi tetikleyici

---

<sup>711</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 79.

<sup>712</sup> Michael Rubin 2014, age. s. 1.

<sup>713</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 57.

<sup>714</sup> Marzieh Kouhi-Esfahani 2019, age. s. 9.

<sup>715</sup> Emil Souleimanov 2010, age. s. 79.

<sup>716</sup> Michael Rubin 2014, age. s. 1.

<sup>717</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 57.

<sup>718</sup> Marzieh Kouhi-Esfahani 2019, age. s. 9.

<sup>719</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 53.

bir diğer unsur olarak ele alınmaktadır.<sup>720</sup> Bu tetikleyici unsurlar ise Huntington'ın tezinde ortaya koyduğu kültür ve medeniyet savını kanıtlar niteliktedir.

Bahsi geçen bu noktaya ek olarak İran ve Ermenistan üzerinden hem dost-düşman ayrımının kanıtlanamamasının sebeplerinden olan hem de Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinde değinilen bir diğer sav olan çekirdek devlet refleksi test edilebilmektedir.

Test edilebildiği görülen bu sav “çekirdek devletlerin birbirleri ile rekabet içerisinde olduklarında ortak amaçları doğrultusunda işbirliği yapma” eğilimine sahip oldukları varsayımdır.

Bu nedenle İran'ın bölge ile ilişkilerinde Huntington'ın bahsi geçen tezinin “çekirdek devlet”<sup>721</sup> kavramı da, dost - düşman ayrımı ekseninde bir diğer test edilmeye değer görünen argümandır. “Çekirdek devlet dünyanın bölünmüş olduğu medeniyet hatları boyunca medeniyetlerin merkezlerinde yer alan, soğuk savaş sonrasında süper güçleridir.” Dost ve düşman devlete karar verebilen, çatışmayı durdurabilen veya sürmesini sağlayabilen, üçüncü taraflar arasında bölücülük çıkarmak adına politikalar ve propaganda yapabilen aktörlerdir.<sup>722</sup> Buradan yola çıkarak, İran'ın kendisini tüm dünyadaki Şiiilerin koruyucusu ve savunucusu olarak görmesi<sup>723</sup> çekirdek devlet iddiasında olduğunu kanıtlamaktadır. Dünya üzerinde birkaç Şii devletten biri olmak, Tahran'ın algısında, bu devletlerin lideri olması bağlamında doğal bir motivasyon sağlamaktadır.<sup>724</sup>

Bu motivasyon İran anayasasının 152. Maddesine ilişkindir.<sup>725</sup> Tüm Şiiilerin koruyucusu olmasından yola çıkarak bir de Şii Hilal'inden bahsetmektedir. Şii hilali; coğrafi olarak İran'dan Lübnan'a kadar uzanan siyasi olarak işbirliği potansiyeli olan devletleri açıklamakta kullanılan bir stratejidir.<sup>726</sup> Stratejinin temelini ise hayati ulusal çıkarları gerçekleştirmek, ulusal güvenliği sağlamak ve bu bölgede sahip olunan

---

<sup>720</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 177; Mohammad-Reza Djalili 2002, age. s. 52.

<sup>721</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 227.

<sup>722</sup> age. s. 307.

<sup>723</sup> Brenda Shaffer 2003, age. s. 19.

<sup>724</sup> Dmitri Trenin ve Alexey Malashenko (2010), “What Does Iran Want?,” *Iran*, Carnegie Moscow Center, s. 14, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21093.7.pdf>, ET. 17. 05. 2022.

<sup>725</sup> Hukuk Ansiklopedisi (2021), *İran İslam Cumhuriyeti*, 8 Ocak 2021, <https://hukukbook.com/iran-islam-cumhuriyeti-anayasasi/>, ET. 12. 01. 2022.

<sup>726</sup> Reut Institute (2006), “Shiite Crescent,” s. 1, [https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep10543.pdf?Refroid=excelsior%3A4077ffcf4293143dba0ee052ed155f4&ab\\_segments=&origin=&acceptTC=1](https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep10543.pdf?Refroid=excelsior%3A4077ffcf4293143dba0ee052ed155f4&ab_segments=&origin=&acceptTC=1), ET. 10. 01. 2021.

iddiyayı sürdürmeye devam etmek oluşturmaktadır.<sup>727</sup> Buradan yola çıkarak İran'ın Şii hilali tezine ilişkin olarak işbirliği potansiyeli olan ve bahsi geçen coğrafya içerisinde yer alan, koruyucusu olduğu iddiasını taşıdığı Şii halktan oluşan, dolayısıyla ortaklık içerisinde olması beklendiği Azerbaycan yerine, Ermenistan ile siyasal, ekonomik ve askeri ortaklık kurduğu görülmektedir.

Sahip olduğu bu iddiasına karşılık Huntington'a göre İslam'ın bir çekirdek devleti yoktur ve bu nedenle de "kenetlenmekten yoksun bir bilinçtir."<sup>728</sup> Çünkü beklenen şey bağılılıkken Arapların tamamında görülen "bayrakları olan kabile devletleri" görüntüsü söz konusudur. İran etnik köken olarak Araplar ile bir ortaklık sahibi olmasa da, İran için de bu varsayım da doğrudur. Çünkü bağılılığın ümmete<sup>729</sup> olması beklenmektedir. Bunun yanında İslam'ın çekirdek devleti olduğu iddiasını taşımaktadır. Ancak sahip olduğu bu iddiaya karşılık Azerbaycan ile iyi ilişkileri olduğu söylenememektedir.

Diğer taraftan, gösterilen bu çekirdek devlet refleksi, Dağlık Karabağ çatışması sırasında "çatışan tarafların ekonomik ve askeri güçleri göz önünde bulundurulduğunda üçüncü tarafın yardım etmesinin çatışmayı uzatabileceği" savını test etmektedir. İran'ın Ermenistan'a Dağlık Karabağ çatışması sırasında sınır kapama ile izole edilmesine karşılık olarak, zaman zaman ekonomik yardım yaparak bu devletin hayatta kalmasına yardımcı olması da<sup>730</sup> bu konuya örnek verilebilir. Öte yandan, İran üzerinden Ermenistan'a sık sık akaryakıt transfer edildiği bilinmektedir.<sup>731</sup> Keza, İran'ın desteklediği Ermenistan, Şubat 1992'de Hocalı Katliamını gerçekleştirmiştir.

Azerbaycan ile yaşadığı Dağlık Karabağ çatışması sonrasında, Türkiye'nin Azerbaycan'ın uyguladığı sınır kapatmaya destek vermesi ve bunun yanında sınırın yeniden açılması için üç şart öne sürmesi<sup>732</sup> ve Rusya ile olan Güney Osetya probleminde dolayı Gürcistan'ın da Ermenistan'a sınırını kapatması ile karaya sıkışan Ermenistan'ın, izole olduğu hissi artmıştır. Ermenistan ile ABD ambargosu

---

<sup>727</sup> Jose Miguel Alonso-Trabanco (2022), "Understanding the 'Shiite Crescent' as Iranian Grand Strategy," *Geopolitical Monitor*, 7 Şubat, 2022, <https://www.geopoliticalmonitor.com/understanding-the-shiite-crescent-as-iranian-grand-strategy/>, ET. 09.06.2022.

<sup>728</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 257-261.

<sup>729</sup> age. s. 258.

<sup>730</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 391.

<sup>731</sup> Shireen Hunter 2003, age. s. 19.

<sup>732</sup> Ermenistan'ın Ermeni soykırımı iddialarına bir son vermesi, Ankara (1921) ve Gümrü (1920) anlaşmalarını tanınması, Ermenistan'ın Karabağ'da işgal ettiği yerlerden çekilmesi.

sebebi ile ortak izolasyon deneyimine<sup>733</sup> sahip olan İran'ın, Ermenistan ile ilişkileri birbirlerine olan ihtiyaçları üzerinden şekillenmektedir. İran uygulanan ambargo ve sınır kapatma politikalarından sonra izole olan Ermenistan'a gıda ve ham madde ihraç etmeye devam etmiş ve zor geçen 1992-1993 yıllarında Ermenistan'ın ekonomik olarak hayatta kalmasını sağlamıştır.<sup>734</sup> Öyle ki buna ilişkin olarak Fransız gazeteci Jean Gueyras, İran ve Ermenistan arasında gelip giden kamyonlar için “oksijen balonu” benzetmesinde bulunmuştur.<sup>735</sup> Bunun yanında, bölgesel olarak kalkınma sağlayan BTC petrol boru hattı projesinin dışında kalmış olmaları<sup>736</sup> Ermenistan için İran'ın önemini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu iki devlet ortak bir amaç paylaşmaktadırlar.

Bu duruma ilişkin bir diğer örnek, özellikle İran'ın Ermenistan'a tırlar ile silah gönderdiğine dair, yalanlanmayan ancak açıkça kabul de edilmeyen bir gerçekliktir. 2020 yılında gerçekleşen 44 Gün Savaşı sırasında İran Ermenistan'a 200 kadar ağır silahlı tank göndermiştir<sup>737</sup>

Test edilebilecek bir diğer medeniyetler çatışması tezi, yine çekirdek devletlerin sahip olduğu “çatışmayı durdurma gücüdür.” İran, kimlik bilincinin yükselişi ile ortaya koyduğu dünyadaki tüm Şiilerin koruyucusu ve lideri olduğu söylemi ile Dağlık Karabağ çatışmasında 1990 başlarında bir arabuluculuk girişimi başlatmıştır. İran taraflar arasında arabuluculuk rolünü üstlenerek 7 Mayıs 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan arasında “Tahran Deklarasyonu'nun”<sup>738</sup> imzalanmasını sağlamışsa da, Ermenistan'ın 8 Mayıs 1992'de Şuşa'yı işgal etmesi ve Azerbaycan'ın Türkiye ile yakınlaşması sonrasında, İran etkisini kaybetmiştir.<sup>739</sup> İran'ın hem sınırını kapatmayarak, akaryakıt ve gıda yardımı yaparak Ermenistan'ın savaşı sürdürme kapasitesine destek olması, hem de savaşın bitmesi amacıyla arabuluculuk

---

<sup>733</sup> Tatevik Mkrtyan (2015), “Shi'a Politics, 'Strategic Culture' and Iran's Relations With The South Caucasus”, *İçinde, Religion, Nation and Democracy in The South Caucasus*, Ed. Alexander Agadjanian, Ansgar Jödicke ve Evert van der Zweerde, Routledge, New York, s. 227, <https://libgen.is/book/index.php?md5=0FA8AEE33A7DFC209666AF0F167B24F5>, ET. 02. 26. 2022.

<sup>734</sup> Gloria-Center.org (2013), “Dealing With The Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward The Karabakh War (1991-1994),” 7 Ekim 2013, s. 8, [https://ciaotest.cc.Columbia.edu/journals/meria/v15i3/f\\_0029745\\_24064.pdf](https://ciaotest.cc.Columbia.edu/journals/meria/v15i3/f_0029745_24064.pdf), ET. 06. 05. 2022; Richard Giragosian 2018, age. s. 97.

<sup>735</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 143.

<sup>736</sup> Richard Giragosian 2018, age. s. 98.

<sup>737</sup> EurAsian Times Desk (2020), “Has Iran Deployed 200 Heavy Armor Tanks To Help Armenia Take On Azerbaijan?,” *The EurAsian Time*, 5 Ekim 2020, <https://eurasianimes.com/iran-deploys-200-heavy-armor-tanks-to-help-armenia-take-on-azerbaijan-reports/>, ET. 31.05.2022.

<sup>738</sup> Ceyhun Mahmudlu ve Shamkhal Abilov 2017, age. s. 1.

<sup>739</sup> Elaheh Koolae ve Mohammed Hossein Hafezian 2010, age. s. 399.



yapmasındaki sebep, arabuluculuk girişimi ile menfaatleri dengelemek ve çatışmada başat dış aktör olduğuna inanılan Rusya'dan arabuluculuk ve/veya kolaylaştırıcılık rollerini “kapatmak” istemesidir.<sup>740</sup>

Zira topyekûn zafer kazanmış bir Azerbaycan, İran için endişe verici görünmekte idi. Öte yandan, İran'ın bu hamlesinde, Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan'a finansal ve manevi desteğinin artabileceğine dair düşüncenin varlığının da olduğu ileri sürülebilir. Bunun yanında, hali hazırda kaybetmiş ve tamamen Rusya etkisinde bir Azerbaycan da İran'ın pragmatik dış politikasına ters düşmekteydi. Çünkü bölge ile ilgili Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarından kalan -hâlihazırda- bir yenilgi hissi mevcuttu. Dolayısıyla, Azerbaycan'ı çatışma içerisinde tutarak batı ve Güney Azerbaycan için daha az dikkat çekici hale getirmeyi amaçladığı söylenebilir.<sup>741</sup> İran'ın Dağlık Karabağ özelinde taraflar ile ilişkileri genelinde test edilebilen bir diğer argüman ise diasporadır.

Dördüncü nokta olarak Diaspora bağlamında bir değerlendirme yapmak gerekirse, İran'ın hem bölgeye ilişkin politikalarında hem de dost - düşman ayrımı zemininde bir diğer önemli husus olduğu kanısına varılabilir. İran içerisinde yaşayan Ermeni azınlık, gücünü çok fazla hissettirmektedir.<sup>742</sup> İran içerisinde var olan bu Ermeni azınlık üzerinden Ermenistan, İran ile ilişkilerini derinleştirilmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Öte yandan İran ise Batı'daki Ermeni diasporasının desteği ile özellikle ABD karşısında İran ve İran'a uygulanan ambargo için olumlu rol oynayacağı inancının var olduğu görülmektedir. Çatışmaların sürdürülmesi hususunda buldukları coğrafyalarda siyasete etki edebilen diasporalar<sup>743</sup> -özellikle İran - Irak Savaşı'nı bağlılıklarını kanıtlamak için fırsat olarak gören Ermeni azınlık- bu sebeple İran için fayda sağlayacak bir araçtır. Ermeni azınlığın hem İran'ı ekonomik yardıma teşvik ettiği, hem de ekonomik yardım üzerinden Batı'da İran'ı savunmasının beklendiği çıkarımı yapılabilmektedir. Bu etkenler göz önüne alındığında, Huntington'ın bahsettiği “diaspora” tezi İran dış politikası bağlamında test edildiğinde, Huntington'ın savıyla örtüşen bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

---

<sup>740</sup> Charles A. Douglass ve Michael D. Hays (2008), “Iran's Perceptions and Patterns—Historic Roots,” *A US Strategy for Iran Report*, s. 14, [https://www.jstor.org/stable/resrep13989.9#metadata\\_info\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/resrep13989.9#metadata_info_tab_contents), ET. 27. 08. 2022.

<sup>741</sup> Brenda Shaffer 2003, age. s. 19.

<sup>742</sup> Houman A. Sadri 2012, age. s. 390.

<sup>743</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 409.

Ayrıca, İran'ın önce 1979 İslam Devrimi, ardından 1991 SSCB'nin dağılması ile yaşanan dışardan bir müdahale<sup>744</sup> -ABD- olduğuna dair genel kanının varlığı, “biz ve diğerleri” kavramını derinleştirmiştir. Bu kavram, Huntington'a göre dört nedene dayanmaktadır.

Beşinci olarak ise, bunun yanında, bilindiği üzere Ermenistan dünya çapında bir diasporaya sahiptir.<sup>745</sup> İran içerisinde de var olan bu Ermeni azınlık İran tarafından önemli bir politika aracı olarak kullanılmaktadır. Söz konusu dört neden Huntington tarafından şöyle ifade edilmiştir:

1. “Diğer medeniyetlerden üstün veya aşağıda olduğu inancı,
2. Kendisinden farklı olanlardan duyulan korku ve endişe,
3. Dini ve kültürel davranışlara ilişkin farklılığın iletişim kurmayı zorlaştırması,
4. Diğer toplumların davranış ve motivasyonlarına yabancı olmak,”<sup>746</sup> bu nedenlerdir.

Bu algı, gittikçe yoğunlaşarak düşman tarafından kuşatıldığına dair kanıya evrilmiştir.

Altıncı olarak bu nedenle, ortaya çıkan, İran'ın ABD, İsrail ve Batı'ya karşı tarihsel deneyimleri Huntington'ın medeniyetler çatışması tezi içerisindeki “yerleşme ve bölgeselleşme”<sup>747</sup> savını test edilebilir kılmaktadır. Bu savı test edilebilir kılan bir diğer husus ise İran için önemli bir dönüm noktası olarak Huntington'ın tezinde bahsi geçen “tanrıların rövanşı” ele alınabilir. Tanrıların rövanşı; 20. yüzyılda dinin etkisini kaybedeceğine dair inancın<sup>748</sup> aksine, dinsel yeniden canlanma ile laik davranış kalıplarına uymayı reddeden dinsel bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.<sup>749</sup> İslam'ın yeniden yükselişi ile İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile tanrılar, bir nevi dini hayatın ötelenmesinin intikamını İran'dan çok daha sert almıştır. Böylece, İran'da ulema ve camii gruplarının önemi artmış ve köktendinci gruplar İran tarafından desteklenir olmuştur. Buna örnek; İran'ın Lübnan'da Şii İslamcı köktendinci terör örgütü Hizbullah ile dirsek temasında bulunmasıdır. Bu dini yükseliş aslında yerleşme ve bölgeselleşmeyi de hızlandırmıştır.

---

<sup>744</sup> Amanda Paul 2015, age. s. 53.

<sup>745</sup> Julien Zarifian 2008, age. s. 126.

<sup>746</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 180.

<sup>747</sup> age. s. 124-129.

<sup>748</sup> age. s. 130.

<sup>749</sup> age. s. 132.

Yerel gelenek ve kurumların yükselişi anlamına gelen yerlileşme ve bölgeselleşme, İran'ın hem Dağlık Karabağ hem de Güney Kafkasya'ya ilişkin yaklaşımında görülmektedir. Bu hususta Dünya petrol rezervlerinin %3 - %4'üne, doğal gaz rezervlerinin ise %4 - %6'sına sahip olan Hazar Denizi'nin<sup>750</sup> yasal statüsüne ilişkin yaşanan problemin yanında, kaynakların paylaşımı ve çevre kirliliği de Hazar Denizi'ni kendi ulusal güvenliği ile eşdeğer gören İran için endişe verici görünmektedir. Azerbaycan'ın Batılı petrol şirketleri ile yapmış olduğu petrol ve doğalgaz antlaşmaları<sup>751</sup> da bu endişe ile birlikte okunabilir.

Dolayısıyla İran'ın Hazar ve bölge dışı ülkelerin müdahalesine karşı yerlileşmeci ve bölgesel davrandığı ve Azerbaycan'ın Batı ve ABD ile kurduğu ilişkilerin tarihsel deneyimleri sebebi ile endişe yarattığı görülmektedir. Öyle ki, Yüzyılın Antlaşması'nın ardından Azerbaycan sondaj gemisinden rahatsız olan İran, bölgeye jet göndererek Azerbaycan hava sahasını ihlal etmiş<sup>752</sup> ve konuya ilişkin sert tavrını göstermiştir. İran'ın bu sert tepkisinin sebebi, bu anlaşma ile “yabancı – ötekisi olan medeniyetin” kendi etki sahası olarak gördüğü Hazar ve çevresinde varlık gösterecek olması ihtimalidir. Burada, daha önce de bahsi geçtiği şekli ile İran, Azerbaycan'ın karasuları ihlali yaptığını savunmaktadır.<sup>753</sup>

İran'ın söz konusu bölgeselci yaklaşım sebebi ile Ankara - Tel Aviv hattında - Mavi Marmara krizi öncesi dönemde- enerji iş birliğinin oluşması da Tahran algısında rahatsızlık verici görülmüştür. Bölgede görülen batı odaklı dış politikaya karşın İran, bölgede yaşanan çatışmalarda bölge devletlerinin çözüm bulması<sup>754</sup> gerektiğini, sorunun uluslararası bir hale gelmesinin çözüm olmayacağını savunmuştur. Medeniyetler çatışması tezindeki yerlileşme ve bölgeselleşmenin devlet içinde fazlaca hissedildiği anlaşılan İran, Dağlık Karabağ konusunda arabuluculuk için Minsk Grubu'nun konuya dâhil olmasına da bu sebeple (fazla sayıda bölge dışı aktörün müdahalesine zemin hazırlayabileceği için) karşı çıkmıştır. Dolayısıyla İran'ın, Hazar ve bölge dışı ülkelerin müdahalesine karşı yerlileşmeci ve bölgesel davrandığı ve

---

<sup>750</sup> G. Sefan, M. Marilena ve G. Tabriz (2018), “Positions of The States Involved in Energy Projects in The South Caucasus,” *Constanta Maritime University's Annals*, C. 18, S. 2, s. 290, <https://ideas.repec.org/a/cmc/annals/v18y2012i2p289-296.html>, ET. 03. 03. 2021.

<sup>751</sup> Bkz. “Yüzyılın Antlaşması”

<sup>752</sup> Arzu Geybulla 2018, age. s. 107; Mohammad-Reza Djalili 2002, age. s. 50.

<sup>753</sup> Arzu Geybulla 2018, age. s. 107.

<sup>754</sup> Mohammad Jafar Javadi Arjmand 2018, agm. s. 22.

Azerbaycan'ın Batı ve ABD ile kurduğu ilişkilerin tarihsel deneyimleri sebebi ile endişe yarattığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, 12 Ağustos 2018'de imzalanan “Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşmede” yer alan, Hazar'a kıyısı olmayan devletlerin bölgede askeri üs kuramayacağını belirten<sup>755</sup> ifade, İran tarafından bölgesel gücü ve dış politika amaçlarından biri olan ABD'nin bölgede üs kurmasını engellemek isteğinin gerçekleşmesi zemininde memnun edici bulunmuştur. İran kaynakların paylaşılması hususunda, Hazar'ın bir göl olarak kabul edilerek tüm kaynakların kıyıdaş ülkeler olan; İran, Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan arasında eşit şekilde paylaşılmasını talep etmekteydi. Ancak Azerbaycan ve daha sonra da Rusya, kıyıdaş her ülkenin kendine ait keşif sahası olması anlamına gelen olan deniz statüsünde<sup>756</sup> ısrarcı davranmıştır. Azerbaycan'ın bu refleksine ilişkin olarak daha önce bahsedildiği gibi sahip olduğu petrol ve doğal gaz hacminin İran'dan daha az olması gösterilebilir.

Bunun yanında, İran'ın, Hazar'ın çevre kirliliğine ilişkin olarak Hazarın akış yönünde olması sebebi ile daha fazla etkilendiği için yasal bir düzenlemenin yapılması<sup>757</sup> konusunda ısrarcı olduğu bilinmektedir. İran'a göre, Azerbaycan petrol ve petrol sanayisinden yılda 75.000 ton atığı Hazar'a boşaltmaktadır.<sup>758</sup> Ayrıca 2018 yılında imzalanan sözleşmeye göre kıyıdaş ülkelerin 15 mil karasuları, 10 mil de münhasır ekonomik bölgeleri olacağı üzerinde anlaşma sağlanmıştır.<sup>759</sup> Ancak sekizinci maddede deniz tabanına ilişkin paylaşımın uluslararası hukuk çerçevesinde ve bitişik ya da zıt kıyılara sahip ülkeler arasında antlaşma yolu ile yapılacağı ifadesi yer almaktadır. Ancak bu ifadenin anlaşmazlıkları ileriye taşıyacağı düşünülmektedir. Zira Azerbaycan ve İran'ın Araz–Alov-Sharg sektörüne ilişkin ortak bir karara varamadıkları görülmektedir.<sup>760</sup>

İran yerlileşme ve bölgeselleşme amacıyla devrim ihracını da kullanmaya çalışmaktadır. Azerbaycan içerisinde İran tipi bir rejim kurulması ve Azerbaycan'ın batı ve laik eğilimli rejiminden kurtulmasının, bölgenin de yabancı etkisinden kurtulması anlamına geldiği görüşünü taşımaktaydı. Ancak İran'ın, Hazar'da

---

<sup>755</sup> Strategic Comments 2018, age.

<sup>756</sup> Fred Halliday 2006, age. s. 68.

<sup>757</sup> Hومان A. Sadri ve Nader Entessar 2009, age. s. 72.

<sup>758</sup> age. s. 72.

<sup>759</sup> Charles Whitney 2018, age.

<sup>760</sup> age.

gösterdiği tepki işe yaramadığı gibi, devrim ihracı da yerleşme ve bölgeselleşme konusunda başarısızlığını pekiştirmiş oldu.

Yedinci nokta olarak fay hattı çatışmaları ele alındığında, İran için Hazar'ın statüsünün önemi, medeniyetler çatışması tezinde bahsedildiği görülen “fay hattı çatışmalarının kaynakları”<sup>761</sup> kavramı ile de test edilmeye müsait görünmektedir. Hazar, İran'ın yargı yetkisi iddiası sebebi ile kıyıdaşları ile problem yaşadığı<sup>762</sup> ve güvenliğinin burada var olan sorunlardan geçtiğini öngördüğü bir bölgedir.

Fay hattı çatışmalarının diğer kaynaklarına bakılacak olursa; insan kaynağına ilişkin olarak Dağlık Karabağ çatışmasında insanların sahip olduğu kimlik, Dağlık Karabağ Ermenileri ile Azerbaycan Türkleridir. Toprak kaynağı, Dağlık Karabağ'ın kendisidir. Zenginlik, Dağlık Karabağ'ın sahip olduğu petrol, doğal gaz ve kömür madenleridir. Kültür kaynağı, Müslüman Azerbaycan ve Ortodoks Ermenistan'ın kültürleridir. İran özelinde bu husus irdelenecek olursa; Güney Azerbaycan Türkleri ve Ermenistan diasporası insan kaynağıdır. Güney Azerbaycan ve Nahçıvan sınırında bulunan yedi rayon ise toprak kaynağıdır. Zenginlik, Ermenistan ile sahip olduğu elektrik değişim anlaşmaları ve nükleer enerji geliştirilmesinde önemli olan Ermeni bilim insanlarıdır. Azerbaycan ile yaşamakta olduğu statü anlaşmazlığı çatışma olarak ele alınacak olursa, Hazar Denizi zengin petrol ve doğal gaz rezervleri ile Huntington'ın tezinde var olan fay hattı çatışmalarının kaynaklarından zenginlik kısmı ile de örtüşmektedir. 1991 yılından 2018 yılına gelinceye dek ortaya çıkan sorunları çözebilmek adına bir potansiyele sahip olmasına karşın taraflar arasında hali hazırda çözüme ulaşmamış olan Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesine ilişkin görüşmeler devam etmektedir. Son olarak, kültür kaynağı, Şii'dir.

Bahsi geçen kaynakların ortaya çıkardığı fay hattı çatışmaları aslen farklı medeniyet devletleri ya da grupları arasında ortaya çıkan cemaat savaşlarıdır. Bu çatışmalar yerel (mikro) ve küresel (makro) olmak üzere iki düzeylidir.<sup>763</sup> Dağlık Karabağ çatışması da bu koşulları sağlaması sebebi ile iki farklı medeniyete mensup komşular arasında gerçekleşmesi nedeniyle yerel (mikro) düzeyli bir fay hattı çatışmasıdır.

Dünya üzerinde var olan her çatışmanın olduğu gibi fay hatları çatışmalarının da bir çatışma döngüsü söz konusudur. Alevlenip muazzam bir şiddete dönüşen,

---

<sup>761</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 181.

<sup>762</sup> Fred Halliday 2006, age. s. 68.

<sup>763</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 306.

ardından daha düşük yoğunluklu bir savaş halini alarak sonunda ise kasvetli bir husumete dönüşebilen inişli çıkışlı yapıya sahip fay hattı çatışmalarının;

1. Kızışma,
2. Genişleme,
3. Politik yollar ile kontrol edilme,
4. Kesilme,
5. Nadiren ise çözülme şeklinde bir döngü gösterdiği görülmektedir.<sup>764</sup>

Bu döngü, Dağlık Karabağ çatışmasına uygulanacak olursa; SSCB'nin dağılması sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1920'li yıllarda Dağlık Karabağ'ın statüsü ile ilgili başlayan problemler 1991 yılı itibari ile kızışmıştır. Çatışma, Azerbaycan'ın Nahçıvan sınırında bulunan yedi rayonu ele geçirerek çatışmanın genişlemesine sebep olmuştur. Ardından Minsk Grubu'nun öne sürdüğü ve önceki bölümlerde bahsi geçen arabuluculuk yaklaşımları ile politik yollar ile kontrol edilmeye çalışılmıştır. Ancak son adım olan kesilme evresi Dağlık Karabağ çatışmasında yeniden kızışma evresinden sonra tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Çünkü 2020 yılı 44 Gün Savaşı öncesinde gerçekleştirilen uluslararası aktörlü arabuluculuk çalışmaları sonuçsuz kalmıştır.

Fay hattı savaşlarının süresi uzadıkça, destek veren ve arabuluculuk girişimlerinde bulunan soydaş ülke sayısının arttığı belirtilmektedir.<sup>765</sup> Bu durum, soydaş ülke sendromunu ortaya çıkartır. Bu sendromun bir sebebi fay hattı savaşlarının sahip olduğu katılımcı düzeyleridir. Bu düzeyler; fiilen savaşa katılan birincil düzeyli devletler; birincil düzeyli katılımcılar ile doğrudan bağlantılı olan devletler ve son olarak katılımcıların medeniyet zemininde bağlar ile bağlı oldukları devletlerin oluşturduğu üçüncül düzeyli katılımcılardır.<sup>766</sup>

Bahsi geçen bu ilişki/bağ kümesi, Dağlık Karabağ savaşına uygulanacak olursa; Dağlık Karabağ Azerbaycan Türkleri ve Ermenileri çatışmanın birincil düzeyli katılımcıdır. Buradaki katılımcıların sahip olduğu insan kaynağının ve sahip oldukları silahların azlığı göz önüne alındığında; nakit, silah ve gönüllü dış yardımların gelmesi savaşın seyrini değiştirmektedir. Savaşın seyrini değiştirmesi beklenen konumda bulunanlar ise hem ikinci düzeyli hem de üçüncül düzeyli katılımcılardır. Dağlık Karabağ savaşından yola çıkılacak olursa Ermenistan'ın Türkiye, Azerbaycan

---

<sup>764</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 399.

<sup>765</sup> age. s. 409.

<sup>766</sup> age. s. 409.

ve Gürcistan tarafından yaşadığı ambargoya karşın Rusya ve İran'ın silah ve para yardımında bulunduğu bilinmektedir. Bunun öncesinde ise Birinci Dağlık Karabağ savaşı sırasında Türkiye ve Azerbaycan ambargosuna maruz kalan Ermenistan'a İran yakıt ve temel tüketim malları sağlamış idi.<sup>767</sup> Bu yardım daha önce de bahsedildiği üzere, Ermenistan'ın zorlu geçen 1992-1993 dönemini nispeten kolaylaştırmıştır.<sup>768</sup> Bu konuya ilişkin olarak İran'ın Ermenistan'a 44 Gün Savaşı sırasında da lojistik, erzak ve benzin sağladığı iddiası ortaya çıkmıştır. İran sınırında Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da bulunan ayrılıkçılara malzemelerin gönderildiği turlardan gümrük vergisinin alınmadığı ve bu sevkiyatın savaşın sonrasında dahi devam ettiği bilinmektedir.<sup>769</sup>

Azerbaycan ve Ermenistan ise, ikincil düzeyli doğrudan bağlantılı katılımcılardır. İran, Türkiye ve Rusya ise üçüncül düzeyli akraba katılımcılardır.<sup>770</sup> 1920'lerin başında başlayan ve 2020 yılında sona erdiği görülen Dağlık Karabağ savaşının uzun sürmesi ile ABD ve Minsk Grubu gibi nispeten Azerbaycan'ın batıya olan yakınlığı sebebi ile bölge medeniyetleri ile bağları olduğu varsayımına sahip olan aktörlerde arabuluculuk çalışmalarına katılmıştır. Dolayısıyla, Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinde ileri sürdüğü çekirdek devlet refleksi ve çok düzeyli katılımcıların varlığı ile uzun süren çatışmada akraba ülke sendromunun varlığı açıkça görülmektedir.

Bunun yanında, fay hattı savaşları her zaman farklı dinden insanlar arasında ortaya çıkmaktadır.<sup>771</sup> Bu nedenle bazen “iki medeniyetin fertleri, üçüncü bir medeniyete karşı farklı çıkarlarını korumak adına veya ortak amaçları doğrultusunda sınırlı ve belirli hedeflerine yönelik stratejik ortaklıklar kurabilmektedirler.”<sup>772</sup> Dolayısıyla, İran ve Ermenistan'ın hem ilişkileri genelinde, hem de Dağlık Karabağ çatışması sırasında, İran'ın söylemde tarafsız kalmasına rağmen, eylemde Ermenistan'a silah ve ekonomik yardımda bulunması “çekirdek devletlerin birbirleri

<sup>767</sup> Marzieh Kouhi-Esfahani 2019, age. s. 268.

<sup>768</sup> *Gloria-center.org* (2011), “Dealing with Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward The Karabakh War (1991-1994),” 28 Ekim 2011, s. 8, <http://www.gloria-center.org/2011/10/dealing-with-azerbaijan-the-policies-of-turkey-and-iran-toward-the-karabakh-war-1991-1994>, ET. 21. 05. 2022.

<sup>769</sup> OC Media (2021), “Did Iran stop an Azerbaijani Advance in The Second Nagorno-Karabakh War?”, 21 Ekim 2021, <https://oc-media.org/did-iran-stop-an-azerbaijani-advance-in-the-second-nagorno-karabakh-war/>, ET. 21. 05.2022

<sup>770</sup> Samuel Huntington 2020, age. s. 418.

<sup>771</sup> age. s. 380.

<sup>772</sup> age. s. 305.

ile rekabet içerisindeyken amaçlarına ulaşmak adına, medeniyet temelinde birleşen insanları bir araya toplama, üçüncü bir medeniyetten destek sağlamanın önemli görülmesini” kanıtlamaktadır.<sup>773</sup> İran, Türkiye ve Batı’nın, Güney Kafkasya’da var olan etkisini Dağlık Karabağ savaşında tam bir zafer kazanmış olan Azerbaycan ile sıkı ilişkiler yolu ile genişletmesini engellemek istemektedir. Bu nedenle Azerbaycan ile soğuk bir barış yaparak iyi ilişkiler geliştirmiştir. Bu konuya ilişkin olarak Huntington *La Guera Fria*<sup>774</sup>(Soğuk Savaş)<sup>775</sup> kavramını kullanmaktadır. Medeniyet grupları içerisinde, bu durum, fay hattı çatışmalarının küresel siyasetteki stratejik yansıması olarak değerlendirilmektedir. Buradan yola çıkarak, İran’ın kendisini tüm dünyadaki Şiiilerin koruyucusu ve savunucusu olarak görmesi<sup>776</sup> çekirdek devlet iddiasında olduğunu kanıtlamaktadır.

İran’ın Birinci Dağlık Karabağ savaşı sırasındaki yaklaşımının yanında 2016 yılında gerçekleşen 4 Gün Savaşı’nın ardından Azerbaycan Ermenistan’ın hayat damarları sayılabilecek olan Kelbecer ve Lâçin’i geri almıştır. Bunun yanında Azerbaycan daha büyük ve donanımlı bir ordu ile silahlanmış ancak Ermenistan’ın ordusu küçük ve nispeten köhne kalmıştır. Bunun rağmen Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan gibi ihtilafli olduğu ülkeleri kıskırtmış ve Rusya’yı eskiden olduğunun aksine kendinden -tamamen olmasa da görülebilir düzeyde- uzaklaştırmaya yönelik tavır sergilemiştir. Soruna ilişkin bir diğer savaş olan ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak bilinen 44 Gün Savaşında da bezer yaklaşımlar geliştirdiği görülmektedir.

İran’ın sahip olduğu bu yaklaşımlara ilişkin özellikle İran İslam Cumhuriyeti dini lideri olan Ayetullah Ali Hamaney’in bakış açısı tarafından şekillendiği görülmektedir. Hamaney’in çatışmanın başlamasının ardından çok geçmeden Ekim 2020’de “çatışma bir an önce bitirilmeli, Ermenistan Azerbaycan’a ait olan toprakları tahliye etmelidir, bu yapıldıktan sonra ise burada yaşayan Ermenilerin güvenliği sağlanmalıdır”<sup>777</sup> demiştir. Bu durum ise Hamaney’in doğrudan Azerbaycan toprak bütünlüğünü desteklediğinin ve kendi toprak bütünlüğü ile ilişkili olduğu inancı taşıdığı görülmektedir. Zira Hamaney ayrıca bölge adına riskli bir çatışma olması

---

<sup>773</sup> age. s. 307.

<sup>774</sup> age. s. 305.

<sup>775</sup> *La Guera Fria*; İspanyolların 13. yüzyılda Müslümanlar ile “hiç de kolay olmayan yan yana var oluşlarını” tanımlamak için kullandıkları terimdir.

<sup>776</sup> Brenda Shaffer 2003, age. s. 19.

<sup>777</sup> Khamanie.IR (2020), “The Karabakh Dispute and Imam Khamenei’s Rational Position,” 5 Kasım 2020, <https://english.khamenei.ir/search?topicid=0&period=0&q=Karabakh+War#>, ET. 06. 07. 2022.



nedeni ile bu çatışmanın İran'ın sınır güvenliğini de tehdit ettiği inancını taşıdığını ortaya koymaktadır. Çünkü Tahran için ülke sınırları adeta bir kırmızı çizgidir.<sup>778</sup>

Bu nedenle, İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani konuya ilişkin olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen bu savaşın bölgesel bir savaşa dönüşmesinin engellenmesi adına dikkat edilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.<sup>779</sup> Bu konuya ilişkin olarak özellikle İran sınır muhafızları komutanı olan Qasem Rezaei, çatışmanın başladığı andan itibaren bir dizi top mermisi ve roketin İran sınırları içerisine isabet etmesi sebebi ile sınır muhafızlarının teyakkuzda olduğunu söyleyerek bölgesel savaş riskinin temel savını ortaya koymaktadır.<sup>780</sup> Bu doğrultuda bölge ülkeleri arasında dışarıdan herhangi bir müdahale olmadan müzakereler sürdürülmesi gerektiğine vurgu yaptığı görülmektedir.<sup>781</sup> İran'ın çatışmanın başında ortaya koyduğu bu savların ortak noktası ise, kendi toprak bütünlüğünü tehdit edecek hiçbir çatışmaya göz yummayacağı ve dışarıdan bölgede var olan çatışmaya dâhil olunmasından memnun olmayacağıdır. İkinci Dağlık Karabağ -44 Gün- Savaşının ateşkesine ve barış görüşmelerine dair İran cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin yaklaşımı barışın İran'ın bölgesel çalışmalarının temelini oluşturduğu söylemidir. Zira İran dış işleri bakanlığı sözcüsü olan Saeed Khatibzadeh, karşılıklı düşmanlıkların bir kenara bırakılarak hızlı bir ateşkes yapılmasının ve böylelikle karşılıklı olarak Ermenistan ve Azerbaycan'ın müzakerelere başlaması gerektiği<sup>782</sup> çıkarımının varlığı görülmektedir. Yine barış süreci ve ateşkes müzakerelerine ilişkin olarak İran, Mussadık döneminden beri süregelen ancak İslam Devrimi ile en üst noktaya ulaşan ve kendisini öneli bir aktör olarak gördüğü bölgede uyguladığı, bölgeye dair dış müdahaleye kati suret ile karşı olmasına dair politikasını burada da uygulamaktadır. Zira Hasan Ruhani bölgenin kendi askeri güçlerinin bölgede güvenliği sağlayabileceğini bu nedenle de yabancı ordu müdahalesine ihtiyaç olmadığını

---

<sup>778</sup> Anton Evstratov (2021), "Benefits and Risks for Iran of The Outcome of The 44-Day War in Karabakh", *Worlds Geostrategic Insights*, 29 Nisan 2021 <https://wgi.world/benefits-and-risks-for-iran-from-the-outcome-of-the-44-day-war-in-karabakh/>, ET. 06. 07. 2022.

<sup>779</sup> BBC News (2020), "Nagorno-Karabakh: Iran Warns of 'Regional War' as Fighting Rages", 7 Ekim 2020, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54449401>, ET.06. 07. 2022.

<sup>780</sup> Khamanei.IR 2020, age.

<sup>781</sup> *Khamanei.IR* (2021), "Anniversary of The Leader's Statements on The Karabakh War", 4 Kasım 2021, <https://english.khamenei.ir/news/8756/Anniversary-of-the-Leader-s-statements-on-the-Karabakh-war>, ET. 06. 07. 2022.

<sup>782</sup> Iran International (2020), "Iran Urges Armenia and Azerbaijan to Agree to a Ceasefire," 28 Eylül 2020 <https://old.iranintl.com/en/iran-in-brief/iran-urges-armenia-and-azerbaijan-agree-ceasefire??page=15>, ET. 06. 07. 2022.

vurgulamaktadır.<sup>783</sup> Çünkü İran 44 Gün savaşında kendi sınırlarına yakın alanların hiç birinde olası bir İsrail kuvvetinin varlığını istememektedir.

Rusya'nın girişimi ile ateşkesin sağlanması ardından İran'ın tavrında bir değişiklik görülmemiştir. Tavır değişikliği gözlenmemesine karşın yapılan ateşkes İran hükümetinden büyük destek verildiği görülmektedir. Öyle ki yapılan bu ateşkes memnuniyetle karşılanmış, Ermenistan ve Azerbaycan arasında gelecekte adil ve dostane ilişkiler ile barışın temelini oluşturacağı savunulmuştur.<sup>784</sup> Bu savununun bir diğer temeli ise bu çatışma ve ateşkesin bölgeye istikrar kazandıracığına dair var olan inançtır.

İran'ın ateşkesine dair var olan bu olumlu bakış açısına karşın memnuniyetsizlik duyduğu noktalarda söz konusudur. Bu noktalardan ilki; Zengezur koridorunun İran'ın kuzeybatı sınırı yakınında bir jeopolitik kaymaya neden olabileceğine ilişkin endişesidir. İkinci nokta ise; Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayacak olan İran ve Ermenistan sınırından geçecek transit bir güzergâhın İran'ın uluslararası taşıma güzergâhı dışında bırakacağına dair endişesinin varlığıdır.<sup>785</sup>

İran'ın var olan yaklaşımının değerlendirilmesi ve 44 Gün Savaşı'nın doğurduğu yeni konjonktürün anlaşılması önem arz etmektedir. Temmuz 2020'de Azerbaycan'ın sınır kenti Tovuz'a Ermenistan'ın ateş açmasının ardından Eylül ayında Dağlık Karabağ'a ve hatta Azerbaycan topraklarının bir kısmına kadar yayılan çatışmalarda Ermenistan'ın yenilgisi, sadece Ermenistan için değil, İran için de sorun teşkil etmektedir.

Bunlar birlikte değerlendirildiğinde, İran'ın 44 Gün Savaşı'nın başlangıcında Dağlık Karabağ'ın statüsünün korunmasını istemesi ve bu nedenle yıllardır süre gelen -Azerbaycan'ın kadim toprağı söyleminin yanında, Ermenistan işgali altında kalmasını umduğu ve desteklediği eylemlerinin varlığı- tavrını sürdürmesi anlam kazanmaktadır. Çünkü İran, Nahçıvan bağlantısı nedeniyle kendisine ihtiyaç duyulmaya devam edilmesini hedeflemektedir.<sup>786</sup> Ayrıca, kesin bir Azerbaycan zaferinin İran içerisinde yaşayan Azerbaycan azınlığın ayrılıkçı düşüncesini tetikleyeceği kanısına da sahiptir.

---

<sup>783</sup> Maryam Sinaee (2021), "Iran Leader Warns about 'Military Presence' of Israel in Azerbaijan", *Iran International*, 10 Mart 2021, <https://www.iranintl.com/en/20211003344495>, ET. 06. 07. 2022.

<sup>784</sup> *Khamanei.IR* 2021, age.

<sup>785</sup> *Khamanei.IR* (2021), "Solution to Current Developments on Northwestern Borders", 10 Ekim 2021 <https://english.khamenei.ir/search?topicid=0&period=0&q=Karabakh+War#> ET. 06. 07. 2022

<sup>786</sup> Umut Basar (2020), "Is Iran One of The Losers of The Karabakh War", *Anadolu Ajansı*, 26 Kasım 2020, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-is-iran-one-of-the-losers-of-the-karabakh-war/2056842>, ET. 31. 05. 2022.

Bu noktada, İran'ın 44 Gün Savaşı'na dair dış politika davranışlarının örneklerini Huntington'ın medeniyetler çatışması tezi özelinde inceleme gereği doğmaktadır. Huntington'ın bahsi geçen tezinde değindiği ve İran'ın daha önce de

Birinci Dağlık Karabağ savaşında kullandığı görülen “çekirdek devletlerin birbirleri ile rekabet içerisindeyken amaçlarına ulaşmak adına, medeniyet temelinde birleşen insanları bir araya toplama, üçüncü bir medeniyetten destek sağlamaya, karşı çıkan medeniyetler ile ilişkileri kesmeye ya da içerisinde bölücülük çıkarmaya yönelik diplomatik, politik, ekonomik baskı eğilimi propaganda çalışmalarına eğilimi” savı bu savaş özelinde test edilebilmekte ve savın deneysel karşılığının olduğu görülebilmektedir.

İran'ın, 44 Gün Savaşı'nda Azerbaycan'a yardım için Suriye'den cihatçı grupların geldiğini ve Türkiye'nin Azerbaycan'ı destekleyerek bölgede istikrarsızlık çıkarmanın peşinde olduğunu<sup>787</sup> kanıt sunmaksızın iddia etmesi propaganda kısmına ilişkin örnek teşkil etmektedir.

Ayrıca, bölgedeki çatışmada yabancı ülke orduların görmek istememesi, bunun yanında barış müzakerelerine ilişkin olarak da dışarıdan bir müdahale olmamasına ilişkin tavrı ile yerleşme ve bölgeselleşme savına da atıfta bulunmaktadır. İran bu şekilde hem kendi içerisinde, hem de Azerbaycan ve Batı kamuoyunun algısını şekillendirmek istemektedir.

Sonuç itibarıyla, Huntington'ın ortaya koyduğu medeniyetler çatışması tezinin temelinde yatan “dost ve düşman” ayrımının, İran'ın Güney Kafkasya politikasında karşılığının olmadığı ortaya çıkmaktadır. Huntington'ın varsaydığı şekli ile İran ve Azerbaycan ilişkilerinin, iki Şii devlet ve toplumun ilişkilerinde olmasının beklendiği gibi gelişmesi beklenir. Ne var ki, İran ve Ermenistan'ın ilişkilerinin sağlam pragmatik temellere oturtulmuş olduğu ve din ortaklığına veya kültürel birliğe değil, çıkarlara dayandığı.

Dolayısıyla İran'ın tarihsel deneyimleri Huntington'ın tezinde olduğu gibi işbirliği yaptığı ülkeleri belirlemekteyse de, İran'ın bu ülkeleri seçerken Huntington'ın varsaydığı gibi “din” temelli bir yol izlemediği açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, Güney Kafkasya özelinde ele alınan teze konu çatışma örneğinde, Huntington'ın temel tezinin geçerliliğinin olmadığı, pragmatizmin kimlik ortaklığının önüne geçtiği sonucuna varılmaktadır.

---

<sup>787</sup> Umut Basar 2020, age.

## SONUÇ

Bu tez, Huntington'ın medeniyetler çatışması tezi kapsamında dost -düşman ayrımına odaklanarak İran İslam Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ çatışmasına ve çatışma tarafları ile olan dış politikasına yaklaşımına dair bir vaka çalışması sunmuştur.

1991'de sona eren Soğuk Savaş ve iki kutuplu sistemin ardından uluslararası ilişkiler disiplinde yeni kavramsal ve teorik yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunların içinde Huntington'ın "Medeniyetler Çatışması" tezi, Soğuk Savaş'ın ardından dünyanın yeni düzenine ilişkin temel bir yaklaşım öne sürmüştür. Öne sürülen bu yaklaşımın dünyanın bölüneceği yeni kutupların medeniyet temelli olacağı varsayımı olduğu görülmüştür. Huntington'ın üzerinde durduğu dost-düşman ayrımının yeni dünyada oluşacağı öngörülen kutuplaşmanın en büyük sebebi olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.

Buradan yola çıkılarak, aynı din ve medeniyetlere sahip ülkelerin işbirliği içerisinde olacağı varsayımı yapılmıştır. Dost-düşman ayrımını ortaya çıkardığı varsayılan alt savlardan olan; kimlik ve medeniyet bilincinin yükselişi, diaspora, yerlileşme ve bölgeselleşme ile farklı medeniyetlerin aynı sınırları paylaşması sebebi ile yaşanacağı öngörülen fay hattı çatışmalarına kaynaklık eden zenginlik, fay hattı savaşlarının çatışma ve sona erme döngüsünün yanında çekirdek devlet refleksi savları Huntington'ın tezinde öne çıkmış ve tezde ele alınmıştır.

Bu savlara dair bulguların değerlendirilmesinde önem arz ettiği görülen İran İslam Cumhuriyeti dış politikasının genel sütunları incelendiğinde, genel çerçevede dış politika ilkelerinin İslam Devrimi öncesi ve sonrası şeklinde iki temel döneme ayrılabilirdiği ortaya çıkmıştır. İslam Devrimi öncesi döneme ilişkin, nispeten idealist olarak tanımlanabilecek bir dış politika yaklaşımına sahip olduğu, batı yanlısı dış politika ilkelerinin yanında İran'ın bu dönem içerisinde daha batı yönelimli bir ülke halini aldığı görülmüştür. Bu bulgunun yanında 1953 yılında Başbakan Musaddık'ın petrol rezervlerini ve İngilizlerin hâkimiyeti altında olan petrol şirketini millileştirme hareketi, yabancı düşmanlığını tetiklemiş, İran'ı idealist dış politikadan uzaklaştırmış

ve ülke İslam Devrimi sonrasında dış politikada adeta sarkacın diğer ucuna savrulmuştur. İslam Devrimi sonrasında Ayetullah Humeyni ile birlikte dış politika ilkelerinin dört madde üzerinden temellendirildiği bilinmektedir. Bu maddelerin; her türlü dış müdahaleye karşı koyma, ülkenin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma, büyük güç olarak isimlendirilen hiçbir aktör ile işbirliği yapmama ve Müslümanları bu işbirliği olmaksızın koruma ve kendisi ile savaşmayan tüm ülkeler ile ilişkiler tahsis etme olduğu gözlemlenmiştir.

Bu maddeler ile İran dış politikası köklü bir değişiklik geçirmiştir. Bu değişiklik ise, iyi ve kötünün, Hz. Hüseyin ile Yezid'in mücadelesi olarak Ayetullah Humeyni tarafından ortaya konmuştur. Böylece dış politika yapımında ulusla çıkarların önceleneceği ve dini bir konsolidasyona sahip olduğu görülmektedir.

Bu zeminde, İran'ın Güney Kafkasya genelinde ve Dağlık Karabağ çatışması özelinde Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinde var olan dış politika yaklaşımının incelenmesi planlanmıştır.

Dağlık Karabağ çatışmasının arka planına bakıldığında, çatışmanın SSCB'nin kurulması ardından ortaya çıkan statüsüne ilişkin anlaşmazlık ile başlayan ve yıkılması ardından şiddetlenerek çatışmaya dönüşmesi ve bu çatışmaya dair bölge ve bölge dışı aktörlerin çözüm önerilerinin öne sürüldüğü, bu önerilerin MİNSK Grubu tarafından yaratıldığı görülmüştür.

Çatışmaya ilişkin İran'ın kendisini bölgede üçüncül bir aktör olarak nitelendirdiği, çatışma tarafları olan Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinin İran'ın Ermenistan ile stratejik ortaklık çerçevesinde geliştirildiği, enerji alanına ilişkin olarak ise Rusya Federasyonu'na bir alternatif olarak Ermenistan'ı tercih ettiği, Azerbaycan ile ise çatışmacı ilişkilerinin devam ettiği gerçekleri teyit edilmiştir.

Bu konuya ilişkin, İran'ın Güney Kafkasya Bölgesine dair genel yaklaşımının, bölge dışı aktörlerin bölgeye dair sahip oldukları iddialarına karşın şekillendiği görülmüştür. Bunun yanı sıra İran'ın Dağlık Karabağ çatışmasına dair reflekslerinde aynı şekilde medeniyetler çatışması bahsedildiği şekli ile medeniyet, etnik ve dini (mezhepsel) ortaklığı bulunduğu Azerbaycan ile işbirliği içerisinde olmadığı görülmüştür.

Azerbaycan ile süre gelen ilişkilerinde İran'ın Azerbaycan'ı ABD ve Batı üssü olarak gördüğü ve Pantürkizm'in yükselişi ile Güney Azerbaycan sorununa dair endişelerinin varlığını halen en üst düzeyde önemseyişinin belirgin olduğu

gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, hem Birinci Dağlık Karabağ Savaşı, hem de 44 Gün Savaşı'na dair İran yaklaşımı sarihtir.

Huntington'ın tezinde var olan savları çerçevesinde vaka analizi yapılan bölümde, İran'ın Dağlık Karabağ çatışmasına ilişkin yaklaşımı değerlendirilirken elde edilen bulgular, İran'ın Dağlık Karabağ özelinde Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, genelde ise Güney Kafkasya'ya ilişkin dış politika yaklaşımında irdelenmiştir.

Ulaşılan bulgulara göre medeniyetler çatışması tezinde dost - düşman ayrımını ortaya çıkardığı varsayılan alt savlardan olan; kimlik ve medeniyet bilincinin yükselişi, diaspora, yerleşme ve bölgeselleşme ile farklı medeniyetlerin aynı sınırları paylaşması sebebi ile yaşanacağı öngörülen fay hattı çatışmalarına kaynaklık eden zenginlik, toprak ve insan ile test edildiğinde, İran'ın gösterdiği tutumun karşılıklı şüphe, güvensizlik ve ekonomik olarak duyulan ihtiyaç üzerinden şekillendiği sonucuna varılmaktadır.

Huntington'ın tezinde var olan dost - düşman ayrımı savı temelinde ortaya çıkan diğer yerleşme ve bölgeselleşme, fay hattı çatışmaları ve çekirdek devlet refleksi incelendiğinde, çekirdek devlet refleksinin İran dış politika yapımında tüm aşamaları ile karşılık bulacak nitelikte sınanabildiği sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan, yerleşme ve bölgeselleşme ile dost - düşman ayrımının somut bir biçimde test edilemediği sonucu da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Huntington'ın öne sürdüğü savların, bir bütün olarak İran dış politika yaklaşımında karşılık bulmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Ulaşılan bu sonuç ile İran'ın bölge ile ilişkilerinin Huntington'ın bahsettiği şekli ile kimlik, din ve medeniyet temelli inşacı bir temelden ziyade pragmatik, ulusal çıkar ve güvenlik -özellikle enerji güvenliği ve toprak bütünlüğü- üzerinden şekillendiği görülmektedir. Medeniyetler çatışması tezinde bahsi geçen temel savların, genel geçer yargılardan ziyade, Huntington'ın sahip olduğu çıkarımı yapılabilen Batı çerçevesi ve batı dışında kalan tüm bölgelere dair oryantalist bakış açısı ile şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla, Huntington'ın tezindeki savların doğrulanabilirliğinin evrensel boyutta olmadığı gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda, en yakın tarihte bu bulguyu destekler nitelikte olarak, İran'ın sahip olduğu tarihsel "dış müdahale" algısı, bölgeye dair "kadim Pers toprağı" kabulü ve SSCB'nin dağılmasından günümüze dek sürdürdüğü pragmatik dış politika yaklaşımının Dağlık Karabağ çatışması ve dünyada büyük sosyal ve ekonomik

değişiklikleri tetiklediği görülen Covid-19 pandemisi sırasında da değişmediği görülmüştür.

Bunun yanında İran özellikle 2020 yılında gerçekleşen yeni Dağlık Karabağ çatışması sonrası imzalanmış olan antlaşma ile Türkiye ve Azerbaycan'ın karadan Nahçıvan üzerinden birbirine bağlanmasının ardından, ulusal bütünlüğüne tehdit olduğunu düşündüğü “Pantürkist” deneyimi yeniden hatırlatmıştır.

Bu noktada çekirdek devlet iddiasına sahip olmasına karşın, bölgedeki etkisini kaybetmiştir. Bunun yanında İran, işbirliğine karar verdiği ülkelerin seçiminde pragmatik davranmıştır.

Nihai tahlilde, Huntington tezinin küresel nitelikte bir geçerliliğinin olmadığı, uzamış bölgesel çatışma örneklerinden İran – Ermenistan – Azerbaycan bağlamı olarak Dağlık Karabağ sorununun bunu doğrular nitelikte olduğu ve en azından kısa ve orta vadede söz konusu dinamiklerin varlığını sürdürmesi olasılığının yüksek olduğu belirtilmelidir.

## KAYNAKÇA

- ABBASOV Namig (2014), “Iranian Foreign Policy Toward Azerbaijan: Ideology Versus Pragmatism”, *Journal of Qafqaz University-History, Law and Political Sciences*, C. 2, S. 2, [https://www.academia.edu/47750881/IRANIAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_TOWARD\\_AZERBAIJAN\\_IDEOLOGY\\_VERSUS\\_PRAGMATISM](https://www.academia.edu/47750881/IRANIAN_FOREIGN_POLICY_TOWARD_AZERBAIJAN_IDEOLOGY_VERSUS_PRAGMATISM), ET. 10. 05. 2022.
- ABBASOV Namig (2015), “Minsk Group Mediation Process Explaining The Failure Peace Talks”, *Journal of Caspian Affairs*, C. 1, S. 2, ss. 59-76, [https://www.academia.edu/50741948/MINSK\\_GROUP\\_MEDIATION\\_PROCESS\\_EXPLAINING\\_THE\\_FAILURE\\_PEACE\\_TALKS](https://www.academia.edu/50741948/MINSK_GROUP_MEDIATION_PROCESS_EXPLAINING_THE_FAILURE_PEACE_TALKS), ET. 20. 01. 2022
- ABDOLİ Amir (2020), “Iran, Sanctions, and The COVID-19 Crisis”, *Journal of Medical Economics*, ss. 1461-1465, DOI: 10.1080/13696998.2020.1856855.
- ABİLOV Shamkal (2018), “OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, The View from Azerbaijan”, *Insight Turkey*, C. 20, S. 1, ss. 143-164, <https://www.jstor.org/stable/26301072>, ET. 30. 10. 2021.
- ABİLOV Shamkhal (2013), “Nagorno Karabakh War and Khojali Tragedy”, *The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs*, [https://www.academia.edu/8051793/Nagorno\\_Karabakh\\_War\\_and\\_Khojali\\_Tragedy](https://www.academia.edu/8051793/Nagorno_Karabakh_War_and_Khojali_Tragedy), ET. 17. 11. 2021.
- ABİLOV Shamkhal ve Isayev Ismayil (2016), “The Consequences of The Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and The Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan”, *Polish Political Science Yearbook*, C. 45, ss. 291–303, DOI:10.15804/ppsy2016022.



- ABRAHAM Eduard (2019), "Rationalizing the Tonoyan Doctrine: Armenia's Active Deterrence Strategy", *Eurasia Daily Monitor*, C. 16, S. 64, <https://jamestown.org/program/rationalizing-the-tonoyan-doctrine-armenias-active-deterrence-strategy/>, E.T. 16. 11. 2021.
- ABRAHAMIAN Ervand (2005), *Modern İnan Tarihi*, 7. Basım. Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- ABRAHAMIAN Ervand (2008), "The 1953 Coup in Iran", *Science & Society*, C. 65, S. 2, <http://www.jstor.org/stable/40403895>, ET. 12. 06. 2022.
- ABRAHAMIAN Ervand (2008), *A History of Modern Iran*, Cambridge, Cambridge University Press, <https://libgen.is/book/index.php?md5=058C64B006C901FD93AFA68C7EBEFE4D>, ET. 06. 01. 2022.
- ACAPS. "Azerbaijan: Pre-existing Situation and Impact of The 2020 Nagorno-Karabakh Conflict", *relifweb*, <https://reliefweb.int/report/azerbaijan/azerbaijan-pre-existing-situation-and-impact-2020-nagorno-karabakh-conflict> 21?gclid=Cj0KCQjw166aBhDEARIsAMEyZh4PMRCnaXzOyLIGhXEsaOQRLz8nPHhjC6K5US8vmXBizI7gqbmjZlaAvxLEALw\_wcB, E.T. 17. 11. 2021.
- AKTAŞ Erhan (2021), "8. Enfal suresi 60. Ayet", *Açık Kur'an*, <https://acikkuran.com/8/60>, ET. 17. 01. 2021.
- ALAM Akramul (2020), "Coronavirus Pandemic (Covid-19); A Bad Messages For The Global Economy", *Point In Focus*, [https://www.academia.edu/42603533/COVID\\_19\\_Economic\\_Impact](https://www.academia.edu/42603533/COVID_19_Economic_Impact), ET. 21. 08. 2021.
- ALDOSARİ Noof Rashid (2015), "There is One Foreign Policy in Iran, Which is Khamenei's Foreign Policy", *World Journal of Social Science Research*, C. 2, S. 1, ss. 47-72, DOI:10.22158/wjssr.v2n1p47.
- ALİYEV Vahid (2020), "Covid-19 and The South Caucasus", *Center for Security Analysis and Prevention (CBAP) in Prague*, [https://www.academia.edu/43107739/Covid\\_19\\_and\\_the\\_South\\_Caucasus](https://www.academia.edu/43107739/Covid_19_and_the_South_Caucasus), ET. 10. 05. 2022.
- ALKHALAF Khalaf Ali (2017), "The Sectarian Ideology As an Iranian Instrument for Foreign Policy", ss. 1-12, [https://www.academia.edu/50895828/THE\\_SECTARIAN\\_IDEOLOGY\\_AS\\_AN\\_IRANIAN\\_INSTRUMENT\\_FOR\\_FOREIGN\\_POLICY](https://www.academia.edu/50895828/THE_SECTARIAN_IDEOLOGY_AS_AN_IRANIAN_INSTRUMENT_FOR_FOREIGN_POLICY), ET. 25. 02. 2022.
- ALONSO-TRABANCO Jose Miguel (2022), "Understanding the 'Shiite Crescent' as

- Iranian Grand Strategy”, *Geopolitical Monitor*, <https://www.geopoliticalmonitor.com/understanding-the-shiite-crescent-as-iranian-grand-strategy/>, ET. 09. 06. 2022.
- AL-SAWAFİ Muhammed Halfan (2020), "Repercussions of Covid-19 on Iran’s Domestic, Foreign Policies”, *Trends*, <https://trendsresearch.org/insight/repercussions-of-covid-19-on-irans-domestic-foreign-policies/>, ET. 29. 01. 2022.
- AL-SHBOULL Hani Ahmed ve AL-RAWASHDEH Mohammad Salim (2013), “Iran's Foreign Policy and the Balance of Power in the Region”, *Journal of Politics and Law*, C. 6, S. 4, ss. 200-209, doi:10.5539/jpl.v6n4p200.
- ANA BRİTANNİCA (1988), *Kafkaslar*, Ana Yayıncılık, İstanbul.
- ANDREİ Roxana Gabriela, “Nagorno-Karabakh: Why do Peace Processes Fail ‘From The Inside’?”, *Conflict Studies Quarterly*, S. 26, ss. 21-38, DOI:10.24193/cs.q.27.2.
- ANTLAŞMALAR, *Ahmet Paşa Antlaşması*, <https://antlasmalar.com/ahmet-pasa-antlasmasi/>, ET. 01. 12. 2021.
- ANTLAŞMALAR, *Kasr-ı Şirin Antlaşması*, <https://antlasmalar.com/kasr-i-sirin-antlasmasi/>, ET. 02. 18. 2022.
- ARI Tayyar (2013), *Orta Asya ve Kafkasya Rekabetten İşbirliğine*, Marmara Kitapevi, Bursa, <https://www.researchgate.net/publication/329815029>, ET. 01. 12. 2021.
- ARI Tayyar (2013), *Uluslararası İlişkilere Giriş*, MKM, Bursa.
- ARJMAND Mohammad Jafar Javadi (2018), “Iran and Turkey in The South Caucasus: Competition and Cooperation”, *Journal of Iran and Central Eurasia Studies*, C. 1, S. 1, [https://jices.ut.ac.ir/article\\_69187\\_ccbe2557e8c82955c3d6418abe9a8863.pdf](https://jices.ut.ac.ir/article_69187_ccbe2557e8c82955c3d6418abe9a8863.pdf), ET. 05. 05. 2022.
- ARSHAD Lubna (2004), “Internal Dynamics of Iran’s Foreign Policy”, *Pakistan Horizon*, C. 57, S. 1, ss. 47-53, <https://www.jstor.org/stable/41394036>, ET. 17. 05. 2022.
- ASHRAF Mian Muhammad Tahir (2012), "The Clash of Civilizations? A Critique", *Pakistan Journal of Social Sciences*, C. 32, S. 2, ss. 521-527, [https://www.researchgate.net/publication/273452087\\_The\\_Clash\\_of\\_Civilizations\\_A\\_Critique](https://www.researchgate.net/publication/273452087_The_Clash_of_Civilizations_A_Critique), ET. 28.10.2021.
- ASIAN FOR EDUCATION, *Coomodore Perry and Japan (1853-1984)*, [http://afe.easia.columbia.edu/special/japan\\_1750\\_perry.htm](http://afe.easia.columbia.edu/special/japan_1750_perry.htm), ET. 26. 10. 2021.

- ASKEROĞLU Sabir (2020), “İran’ın Kafkasya’ya Geri Dönme Çabası”, *İran Araştırmalar Merkezi (İRAM)*, <https://iramcenter.org/iranin-kafkasyaya-geri-donme-cabalari/>, ET. 30. 01. 2021.
- ASKEROV Ali (2002), *The Nagorno Karabakh Conflict The Beginning of The Soviet End*, ss. 55-82, DOI:10.13140/RG.2.2.14023.44963.
- ASLANLI Araz ve MEMMEDOV Agil (2016) "Neorealizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, ss. 1520-1532, <http://www.itobiad.com/tr/download/article-file/222396>, ET. 20. 05. 2021.
- ASLANLI Kenan (2017), "İran-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri", *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ed. Umut Aydın, ss. 8-11, [https://www.researchgate.net/publication/344558047\\_IranAzerbaycan\\_Ekonomik\\_Iliskileri](https://www.researchgate.net/publication/344558047_IranAzerbaycan_Ekonomik_Iliskileri), ET. 05. 09. 2022.
- ASLANLI Kenan (2018), “İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri”, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ed. Umut Başar, ss.7-8, [https://www.researchgate.net/publication/344642932\\_Iran-Ermenistan\\_Ekonomik\\_Iliskileri](https://www.researchgate.net/publication/344642932_Iran-Ermenistan_Ekonomik_Iliskileri), ET. 06. 01. 2022.
- ATAİ Farhad (2009), "The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors", *China and Eurasia Forum Quarterly*, C. 7, S. 3, ss. 115-128, [https://www.academia.edu/6554903/The\\_Dynamics\\_of\\_Bilateral\\_Relations\\_in\\_the\\_South\\_Caucasus\\_Iran\\_and\\_its\\_North\\_Neighbors](https://www.academia.edu/6554903/The_Dynamics_of_Bilateral_Relations_in_the_South_Caucasus_Iran_and_its_North_Neighbors), ET. 19. 04. 2022.
- AZİMOV Aliyar (2019), “An Overview of The Relations Between The Republic of Armenia And The Islamic Republic of Iran”, *Review of Armenian Studies*, S. 40, ss. 91-111, [https://www.researchgate.net/publication/339828558\\_AN\\_OVERVIEW\\_OF\\_THE\\_RELATIONS\\_BETWEEN\\_THE\\_REPUBLIC\\_OF\\_ARMENIA\\_AND\\_THE\\_ISLAMIC\\_REPUBLIC\\_OF\\_IRAN](https://www.researchgate.net/publication/339828558_AN_OVERVIEW_OF_THE_RELATIONS_BETWEEN_THE_REPUBLIC_OF_ARMENIA_AND_THE_ISLAMIC_REPUBLIC_OF_IRAN), ET. 18. 04. 2021.
- AZİMOV Aliyar, “Timeline of Diplomatic-Consular Relations and Foreign Policy of Iran”, *Diplomatic Consular Relations and Foreign Policy of Iran*, [https://www.academia.edu/35623367/Timeline\\_of\\_diplomatic\\_consular\\_relations\\_and\\_foreign\\_policy\\_of\\_Iran](https://www.academia.edu/35623367/Timeline_of_diplomatic_consular_relations_and_foreign_policy_of_Iran), E.T. 18. 04. 2021.
- BABAYEV Azer (2020), “Nagorno-Karabakh: The Genesis and Dynamics of The Conflict”, *İçinde, The Nagorno-Karabakh Deadlock Insights from Successful Conflict Settlements*, Ed. Azer Babayev ve Bruno Schoch Hans-Joachim

- Spanger,  
<https://libgen.is/book/index.php?md5=9CBF25B6F663B74AA236F821C868A3F4>, E.T. 18. 04. 2021.
- BAKKE Kristin M. (2005), "Clash of Civilizations or Clash of Religions?", *International Studies Review*, C. 7, S. 1, ss. 87-89, <http://www.jstor.org/stable/3699628>, ET. 26. 10. 2021.
- BANIAMIN Hasan Muhammad, RAHMAN Mizanur ve HASAN Mohammad Tareq (2020), "The COVID-19 Pandemic: Why are Some Countries Coping More Successfully Than Others?", *Asia Pacific Journal of Public Administration*, C. 42, S. 3, ss. 153-169, DOI:10.1080/23276665.2020.1784769.
- BARZEGAR Kayhan (2021), "Iran's Foreign Policy and Strategies", *MENA in Focus*, [https://www.academia.edu/52803137/Irans\\_Foreign\\_Policy\\_and\\_Strategies](https://www.academia.edu/52803137/Irans_Foreign_Policy_and_Strategies) ET. 27. 01. 2022.
- BARZEGAR Kayhan ve DIVSALLAR Abdolrasool (2017), "Political Rationality in Iranian Foreign Policy", *The Washington Quarterly*, C. 10, S. 1, ss. 39-53, <https://doi.org/10.1080/0163660X.2017.1302738>.
- BASHIROVA Aynur (2021), "Why the World Should Care About Nagorno-Karabakh", *Freedom Gazette*, <https://freedomgazette.in/2020/12/why-the-world-should-care-about-nagorno-karabakh/>, E.T. 17.11.2021.
- BAŞAR Umut (2020) "Is Iran One of The Losers of The Karabakh War", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-is-iran-one-of-the-losers-of-the-karabakh-war/2056842>, ET. 31. 05. 2022.
- BATASHVİLİ David (2020), "Immediate Geopolitical Consequences of The Second Nagorno-Karabakh War", *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*, [https://www.academia.edu/44683780/Immediate\\_Geopolitical\\_Consequences\\_of\\_the\\_Second\\_Nagorno\\_Karabakh\\_War](https://www.academia.edu/44683780/Immediate_Geopolitical_Consequences_of_the_Second_Nagorno_Karabakh_War), ET. 11. 16. 2021.
- BAYAT Kaveh (2005), "The Ethnic Question in Iran", *Middle East Report*, S. 237, ss. 42-45, <https://doi.org/10.2307/30042475>.
- BBC NEWS (2020), *Nagorno-Karabakh: Iran Warns of 'Regional War' as Fighting Rages*, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54449401>, ET. 07. 06. 2022.
- BEHNEER Lionel (2006), "Iran's Ethnic Groups", *Council on Foreign Relations*, 29 Kasım 2006, <https://www.cfr.org/backgrounder/irans-ethnic-groups>, ET. 25. 05. 2022.

- BEKİAROVA Natalia ve ARMENCHEVA Ilina (2019), "Is The Peaceful Regulation of The Nagorno-Karabakh Conflict Misson Possible?", *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, C. 5, S. 13, ss. 146-155. <https://ijasos.ocerintjournals.org/en/download/article-file/704736>, ET. 30. 10. 2021.
- BERKES Antal (2013), "The Nagorno-Karabakh Conflict Before The European Court Of Human Rights: Pending Cases and Certain Forecasts on Jurisdiction and State Responsibility", *Military Law and The Law of War Review*, C. 52, S. 2, ss. 379-438. <https://021084mzv-y-https-eds-p-ebsohost-com.proxy.cankaya-elibrary.com/eds/detail/detail?vid=3&sid=9403d342-170d-4a87-910e-f89562b772bd%40redis&bdata=Jmxhbmc9dHlmc2l0ZT1lZHMtbGl2ZQ%3d%3d#AN=edshol.hein.journals.mllwr52.24&db=edshol>, ET. 12. 12. 2021.
- BİJAN Aref (2020), "Russia's Strategy Toward Nagorno-Karabakh and Georgia (2008-2020)", *Iranian Review of Foreign Affairs*, C. 11, S. 2, ss. 467-491, [http://irfajournal.csr.ir/article\\_140533\\_c184041a3f9e3b78d6735af782ad489d.pdf](http://irfajournal.csr.ir/article_140533_c184041a3f9e3b78d6735af782ad489d.pdf), ET. 23. 07. 2022
- BİRDİŞLİ Fikret (2019), *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik: Kavram-Teori-Uygulama*, Seçkin, Ankara.
- BİSHKU Michael B (2015), "Is The Caucasus Region a Part of The Middle East?", *Journal of Third World Studies*, C. 32, S. 1, ss. 83-102, [https://www.jstor.org/stable/pdf/45178576.pdf?refreqid=excelsior%3A54b5cd8131a2a19197213c2aeb7cf69c&ab\\_segments=0%2Fbasic\\_search\\_gsv2%2Fcontrol&origin=](https://www.jstor.org/stable/pdf/45178576.pdf?refreqid=excelsior%3A54b5cd8131a2a19197213c2aeb7cf69c&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin=), ET. 22. 05. 2021.
- BOONSTRA Jos, "The South Caucasus and its Wider Neighbourhood", *CASCADE*, <http://www.cascade-caucasus.eu/wp-content/uploads/2015/09/Cascade-D8-Caucasus-Wider-Neighbourhood.pdf>, ET. 16. 07. 2022.
- BOZDAĞLIOĞLU Yücel (2007), "Uluslararası İlişkilerin Temel Yaklaşımları", *İçinde, Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, Ed. Prof. Dr. Haydar Çakmak, Platin Basın Yayın Dağıtım, Ankara, ss. 135- 239.
- BP, *Early History 1909-1924*, <https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html>, ET. 01. 09. 2022
- BRITANNICA, *Ethnic Relations and Russia's 'Near-Abroad'*,

- <https://www.britannica.com/place/Russia/The-second-Putin-presidency>, ET. 02. 04. 2022.
- BROWN Jonas ve LOWMASTER Kaelyn G. (2013), "The Minsk Group Mediation Process from 1992 to The Present", *Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 02. 04. 2022.
- CABBARLI Hatem (2012), "İran Ermenistan İlişkileri", *AGOS*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/262/iran-ermenistan-iliskileri>, ET. 3.02.2022.
- CAFERSOY Nazim (2012), "Azerbaycan-İran İlişkilerindeki Temel Sorun," *Eko Avrasya: Avrasya Ekonomik İlişkileri Derneği*, <https://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=68&Pid=10&Lang=TR>, ET. 05. 05. 2022.
- CASPERSAN Nina (2017), "Moving Beyond Deadlock in The Peace Talks", *İçinde, The International Politics of Armenian Azerbaijani Conflict The Orginal Frozen Conflict & Peace Talks*, Ed. Svante E. Cornell, Palgrave Macmillan, , ss.173-195, <https://tr.3lib.net/book/2921874/fedc9b>, ET. 19. 11. 2021.
- CAVANAUGH Carey (2017), "Renewed Conflict over Nagorno-Karabakh", *Council Of Foreign Reletions*, <http://www.jstor.com/stable/resrep05705>, ET. 01. 07. 2022.
- CENGEL Katya (2013), "Dispatch from Armenia: The Not So Frozen War", *World Affairs*, C. 176, S. 3, ss. 57-63, <https://www.jstor.org/stable/43555410>, ET. 12. 12. 2021.
- CENTRAL ASİA-CAUCASUS INSTITUTE SİLK ROAD STUDİES PROGRAM (2020), *How Did Armenia So Badly Miscalculate Its War with Azerbaijan*, <http://www.silkroadstudies.org/publications/joint-center-publications/item /13418-how-did-armenia-so-badly-miscalculate-its-war-with-azerbaijan.html>, ET. 13. 12. 2021.
- CIA (2021), "Azerbaijan", *World Fact Book*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/azerbaijan/>, ET. 20. 07. 2022.
- CIA (2021), "Iran", *World Fact Book*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/>, ET. 20. 07. 2022.
- CLAUDE Moniquet ve RACİMORA William (2013), "The Armenian-Iran

- Relationship: Strategic Implication for Security in The South Caucasus Region", *European Strategic Intelligence and Security Center*, ss. 5-7, <http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf>, ET. 12. 04. 2022.
- COHEN Ronen A. (2015), *Identities in Crisis in Iran Politics, Culture, and Religion*, Lexington Books, London, <https://libgen.is/book/index.php?md5=5B104AD7C937957FC670E89F9ADC186>, ET. 05. 05. 2022.
- COMPANJEN Françoise J. (2010), "Nagorno-Karabakh", *Atlantisch Perspectief*, C. 34, S. 4, ss. 9-14. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48580809>, ET. 10. 11. 2021.
- CORNELL Svante E. (1996), "Iran and The Caucasus", *Middle East Policy*, C. 5, S. 4, ss. 51-67, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.1998.tb00369.x>.
- CORNELL Svante E (2005), "The Armenian-Azerbaijani Conflict Over Nagorno-Karabakh", *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in Caucasus*, Taylor & Francis e-Library, <https://libgen.is/book/index.php?md5=6E20DE27B317B2BF184DABF7697B5DE9>, ET. 17. 11. 2021.
- CORNELL Svante E. (2007), "Religion as a Factor in Caucasian Conflicts", *Civil Wars*, C. 1, S. 3, ss. 46-64. <https://doi.org/10.1080/13698249808402381>.
- CORNELL Svante E. (2011), "The Shadow Over Azerbaijan: Karabakh", *Azerbaijan Since Independence*, Routledge, Ed. Svante E. Cornell, ss. 126-162. <https://libgen.is/book/index.php?md5=17F276041163984075F5F9473CA8004F>, ET. 10. 01. 2021.
- COTTAM Richard (2008), "Iran - Motives Behind Its Foreign Policy", *Survival: Global Politics and Strategy*, C. 28, S. 6, ss. 483-495, DOI: 10.1080/00396338608442331.
- COUNCIL OF EUROPE: PARLIAMENTRY ASSEMBLY (2001), *Recognition of The Genocide Perpetrated Against The Azeri Population by The Armenians*, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9288&lang=EN>, ET. 17. 11. 2021.
- Cumhuriyet (1979), "1978 yılı Şah İçin Sonun Başlangıcı Oldu", <https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/4524/1979-01-01/21>, ET. 12. 12. 2021.

- Cumhuriyet (1979), "Humeyni Döndü: Şah Haindir", 2 Şubat 1979,  
<https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-02-02/1>, ET. 01. 12. 2021.
- Cumhuriyet (1979), "Humeyni", 4 Şubat 1979,  
<https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-02-04/11>, ET. 01. 12. 2021.
- Cumhuriyet (1979), "Şah'ın Gidişi Savaşımızın İlk Adımıdır", 17 Ocak 1979,  
<https://egazete-cumhuriyet-com-tr.eu1.proxy.openathens.net/oku/192/1979-01->, ET. 2. 12. 2021
- Cumhuriyet (2021), Putin, Aliyev ve Paşinyan Zirvesi Başladı, 26 Kasım 2021,  
<https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika--uclu-zirve-oncesi-putinden-kritik-aciklama-1887961>, ET. 02. 12. 2021.
- ÇAĞLAYAN Selin (2012), *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdiyi Beklerken*, Cinius Yayınları, İstanbul.
- ÇAKMAK Haydar (2007), *Uluslararası İlişkiler "Giriş, Kavram ve Teorileri"*, Barış, Ankara,
- ÇELİK Ahmet Hüsrev ve KEBAPÇIOĞLU Rüya (2017), "Karabağ Sorunu Üzerinden İran Ermenistan İlişkilerine Bir Bakış: Sorun Edilmeyen Sorun", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 115, S. 226, ss. 117-134.  
[https://www.academia.edu/44128049/Karaba%C4%9F\\_Sorunu\\_%C3%9Czerinden\\_%C4%B0ran\\_Ermenistan\\_%C4%B0li%C5%9Fkileri](https://www.academia.edu/44128049/Karaba%C4%9F_Sorunu_%C3%9Czerinden_%C4%B0ran_Ermenistan_%C4%B0li%C5%9Fkileri), ET. 29. 01. 2022.
- ÇELİKPALA Mithat (2009), "İran-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslara Yansıması", *Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. 13, ss. 123-129,  
<https://app.trdizin.gov.tr/makale/TVRBeE5UZzJOZz09>, ET. 29. 01. 2022.
- De WAAL, Thomas (2014), *Karabağ: Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, İstanbul, Çev. Didem Sone, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DİLEK Kaan (2012), "İran'ın Orta Asya Politikaları", *İnceleme-Araştırma Dizisi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, C. 7, Ed. Murat Yılmaz, [http://ayu.edu.tr/static/kitaplar/iran\\_ortaasya\\_raporu.pdf](http://ayu.edu.tr/static/kitaplar/iran_ortaasya_raporu.pdf), ET. 06. 07. 2022.
- DJALİLİ Mohammad-Reza (2002), "Iran and the Caucasus: Maintaining Some



- Pragmatism”, *Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes*, C. 1, S. 3, ss. 49-58. DOI:10.11610/Connections.01.3.07.
- DJALİLİ Mohammed Reza (2002), “Iran and The Cucasus: Maintaining Some Pragmatism”, *Connections*, C. 1, S. 3, ss. 49-57, [https://www.researchgate.net/publication/314510443\\_Iran\\_and\\_the\\_Caucasus\\_Maintaining\\_Some\\_Pragmatism](https://www.researchgate.net/publication/314510443_Iran_and_the_Caucasus_Maintaining_Some_Pragmatism), ET. 17. 05. 2022.
- DJALİLİ Mohammed-Reza ve KELLNER Thierry (2017), *100 Soruda İran*, Çev. Dr. Reşat Uzmen, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- DOUGLASS Charles A. ve HAYS Michael D. (2008), “Iran’s Perceptions and Patterns-Historic Roots,” *A US Strategy for Iran Report*, ss. 5-22, [https://www.jstor.org/stable/resrep13989.9#metadata\\_in\\_fo\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/resrep13989.9#metadata_in_fo_tab_contents), ET. 27. 08. 2022.
- EFEGİL Ertan (2012), “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz*, C. 4, S. 48, ss. 53-68, [https://orsam.org.tr/d\\_hbanaliz/5ertanefegil.pdf](https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/5ertanefegil.pdf), ET. 21. 01. 2022.
- ERGÜN Ayca ve ALİYEV Anar (2020), “An Account on Karabakh War: Why Now and Then What?”, *Panorama*, DOI: <https://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.30777.60006>.
- EURASIAN TIMES DESK (2022), “Has Iran Deployed 200 Heavy Armor Tanks To Help Armenia Take On Azerbaijan?”, *The EurAsian Time*, <https://eurasianimes.com/iran-deploys-200-heavy-armor-tanks-to-help-armenia-take-on-azerbaijan-reports/>, ET. 31. 05. 2022.
- EVSTRATOV Anton (2021), “Benefits and Risks for Iran of The Outcome of The 44-Day War in Karabakh”, *Worlds Geostrategic Insights*, <https://wgi.world/benefits-and-risks-for-iran-from-the-outcome-of-the-44-day-war-in-karabakh/>, ET. 07. 06. 2022.
- FASSİHİ Farnaz (2021), “Iranians Desperate for Covid Vaccines are Crossing into Armenian To Get Them”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2021/07/11/world/middleeast/iran-covid-vaccines-armenia.html>, ET. 13. 05. 2022
- FATEMİNASAB Ali (2014), “Investigating The Challenges and Barriers of Convergence Between Iran and Republic of Azerbaijan”, *UCT Journal of Social Sciences and Humanities Research*, C. 18, S. 24, ss. 51-57,

- <https://journals.researchhub.org/index.php/jsshr/article/view/204/194>, ET. 19. 05. 2022.
- FORESTIER-PEYRAT Etienne (2017), "Soviet Federalism at Work: Lessons From The History of The Transcaucasian Federation 1922–1936", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Neue Folge*, C. 65, S. 4, ss. 529-559. <https://www.jstor.org/stable/44646088>, ET. 11. 11. 2021.
- FRANCE DIPLOMACY (2011), "Armenia-Azerbaijan-Incidents on The Border Between Armenia and Azerbaijan", *France Diplomacy*, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/news/article/armenia-azerbaijan-incidents-on-the-border-between-armenia-and-azerbai>, ET. 27. 05. 2021.
- FRASER Niall M, HIPERL Keith W, JAWORSKY John ve ZULJAN Ralph (1990), "A Conflict Analysis of The Armenian-Azerbaijani Dispute," *The Journal of Conflict Resolution*, C. 34, S. 4, ss. 652-677. <http://www.jstor.org/stable/174183>, ET. 20. 01. 2022.
- FRED Halliday (2006), "Iran's Regional and Strategic Interests", *Iranian Challenges*, European Union Institute for Security Studies, ss. 59-74 <http://www.jstor.com/stable/resrep07012.8>, ET. 19. 05. 2022.
- FRIEDMAN Brandon (2010), "Themes in Iran's Revolutionary Discourse", *İçinde, The Principles and Practice of Iran's Post-Revolutionary Foreign Policy*, The Yale Initiative for The Interdisciplinary Study of Antisemitism Working Paper Series Ed. Charler Small, New York, ISGAP, <https://isgap.org/wp-content/uploads/2013/08/ISGAP-Working-Papers-Booklet-Friedman.pdf>, ET. 20. 05. 2021.
- FULLER Elizabeth (2013), "Azerbaijan's Foreign Policy and The Nagorno-Karabakh Conflict", *Istituto Affari Internazionali*, ss. 6-21. <https://www.jstor.org/stable/resrep23330.6>, ET. 26. 02. 2022.
- GACHECHILADZE Revaz (2002), "Geopolitics in The South Caucasus: Local and External Players", *Geopolitics*, C. 7, S. 1, SS. 113-138, <https://doi.org/10.1080/714000896>,
- GAFARLI Orhan, ANAPİOSYAN Arevik, ÖZTARSU Mehmet Fatih ve CHAPİCHADZE Khatuna (2016), "The Role of Global and Regional Actors in The South Caucasus", *Journal of Conflict Transformation*,

[https://www.researchgate.net/publication/324536796\\_The\\_Role\\_of\\_Global\\_and\\_Regional\\_Actors\\_in\\_the\\_South\\_Caucasus](https://www.researchgate.net/publication/324536796_The_Role_of_Global_and_Regional_Actors_in_the_South_Caucasus), ET. 02. 07. 2022.

GAMAGHELYAN Philip ve RUMYANTSEV Sergey (2021), “The Road to The Second Karabakh War: The Role of Ethno-Centric Narratives in The Nagorno-Karabakh Conflict,” *Caucasus Survey*, C. 9, S. 3, ss. 320-336. <https://doi.org/10.1080/23761199.2021.1932068>.

GARİBOV Azad (2015), “OSCE and Conflict Resolution in The Post-Soviet Area: The Case of The Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict”, *Caucasus International*, C. 5, S. 2, ss. 75-90, [https://www.academia.edu/35918814/Azad\\_Garibov\\_OSCE\\_and\\_Conflict\\_Resolution\\_in\\_the\\_Post-Soviet\\_Area\\_The\\_Case\\_of\\_the\\_Armenia-Azerbaijan\\_Nagorno-Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/35918814/Azad_Garibov_OSCE_and_Conflict_Resolution_in_the_Post-Soviet_Area_The_Case_of_the_Armenia-Azerbaijan_Nagorno-Karabakh_Conflict), ET. 10. 01. 2021

GASPARYAN Abraham (2016), “The Armenian Political Elite’s Approaches and Beliefs in Foreign Policy”, *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, , Ed. Kornely Kakachia ve Alexander Markarov, Universal, Tiflis [https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50196823/Kakachia\\_Markarov\\_Ed\\_2016\\_-\\_Values\\_and\\_Identity\\_as\\_Sources\\_1-ibre.pdf?1478650533=&response-contentdisposition=inline%3B+filename%3DVALUES\\_AND\\_IDENTITY\\_A\\_S\\_SOURCES\\_OF\\_FOREIG.pdf&Expires=1658145486&Signature=dctCwavgkLDTSMmi12YDPb~moVME06GfqCowkgWqVMwDo3YXDq9Go6YkfWDLv3xrdsumUGhuHETRnwe6L6LgWTqBnnh-O1e9QQdvgkE-7c3aCoHVfIXppUHKJRhKD2cgMyb5fs6qUwld8FC9zyz~K7sfqvMeP1jJpyQRR6Iz41ciueOC9wDUrIEtzOIhdX8YalYWQin6RhmBMC9bD9oDbCi0yGv2i1gyd9xmh7OLQ2Zt3ENKuhr1J~eLRctWh~UrbVCZYpRE2zYxyF7eM37qjl7yFyBxRjBqCI~z9xeh1dOIsHuuCdbSgCKLEfpjvU~TE2o1ZJOfXYk4r3DRKMyA\\_\\_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=185](https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50196823/Kakachia_Markarov_Ed_2016_-_Values_and_Identity_as_Sources_1-ibre.pdf?1478650533=&response-contentdisposition=inline%3B+filename%3DVALUES_AND_IDENTITY_A_S_SOURCES_OF_FOREIG.pdf&Expires=1658145486&Signature=dctCwavgkLDTSMmi12YDPb~moVME06GfqCowkgWqVMwDo3YXDq9Go6YkfWDLv3xrdsumUGhuHETRnwe6L6LgWTqBnnh-O1e9QQdvgkE-7c3aCoHVfIXppUHKJRhKD2cgMyb5fs6qUwld8FC9zyz~K7sfqvMeP1jJpyQRR6Iz41ciueOC9wDUrIEtzOIhdX8YalYWQin6RhmBMC9bD9oDbCi0yGv2i1gyd9xmh7OLQ2Zt3ENKuhr1J~eLRctWh~UrbVCZYpRE2zYxyF7eM37qjl7yFyBxRjBqCI~z9xeh1dOIsHuuCdbSgCKLEfpjvU~TE2o1ZJOfXYk4r3DRKMyA__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA#page=185), ET. 01. 07. 2022.

GASPARYAN Arsen (2019), “Understanding the Nagorno-Karabakh Conflict: Domestic Politics and Twenty-Five Years of Fruitless Negotiations 1994-2018”, *Caucasus Survey*, C. 7, S. 3, ss. 1-6, <https://doi.org/10.1080/23761199.2019.1674114>.

GEİFMAN Anna ve COURSE Dima (2013), “Israel and Azerbaijan: Geopolitical

- Reasons for Stronger Ties”, *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, [https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep04434.pdf?refreqid=excelsior%3A36cf1108a03c8a326d254f66fe63c9e3&ab\\_segments=&origin=](https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep04434.pdf?refreqid=excelsior%3A36cf1108a03c8a326d254f66fe63c9e3&ab_segments=&origin=), ET. 14. 11. 2021.
- GERMAN Tracey, “The Nagorno-Karabakh Conflict Between Azerbaijan and Armenia: Security Issues in The Caucasus”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, C. 32, S. 2, ss. 216-229, <http://dx.doi.org/10.1080/13602004.2012.694666>.
- GEUKJIAN Ohannes (2011), "Ethnic Mobilization and The Emergence of The Karabakh Movement (1985-9)", *Ethnicity, Nationalism and Conflict in The South Caucasus Nagorno-Karabakh and The Legacy of Soviet Nationalities Policy*, London, <https://doi.org/10.4324/9781315580531>.
- GEYBULLA Arzu (2018), “The Third Powers and Azerbaijan”, *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, ss. 101-110. <http://www.jstor.com/stable/resrep17442.15>, ET. 19. 05. 2022.
- GHAFFARI Mohsen Darab, KESHVARZ Khosro, SADEGHI Elnaz, SHAHMOHAMADI Javad ve KAVOSI Zahra (2019), “The Economic Burden of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Evidence from Iran”, *Health Services Research*, C. 21, S. 132, ss. <https://doi.org/10.1186/s12913-021-06126-8>.
- GİL Dana (2021), "COVID-19'S Impact on Armenia", *The Borgen Project*, <https://borgenproject.org/covid-19s-impact-on-armenia/>, ET. 09. 05. 2022.
- GİRAGOSIAN Richard (2018), “The Third Powers and Armenia” *The Third Powers In Europe’s East: European Union Institute for Security Studies*, Ed. Nicu Popescuve Stanislav Secieru, ss. 93-100, <https://www.jstor.org/stable/resrep17442.14> ET. 05. 05. 2022.
- GLOBAL TIMES (2021), “Armenia Becomes Travel Hit Spot for Iranians Seeking and Early Inoculation”, <https://www.globaltimes.cn/page/202107/1229320.shtml>, ET. 05. 12. 2022.
- GLORIA-CENTER.ORG (2013), “Dealing With The Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward The Karabakh War (1991-1994)”, [https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v15i3/f\\_0029745\\_24064.pdf](https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v15i3/f_0029745_24064.pdf), ET. 05. 06. 2021.
- GOLMAHAMMADI Vali (2019), “The Foreign Policy of The Islamic Republic of

- Iran: Prospects for Change and Continuity”, *All Azimuth*, C. 8, S. 1, ss. 93-102, DOI:10.20991/allazimuth.459943.
- GRAHAM Benjamin A.T. (2009), “Nagorno–Karabakh in Limbo”, *Middle East Quarterly*, C. 16, S. 4, ss. 55-62, [https://www.researchgate.net/publication/279962979\\_Nagorno-Karabakh\\_in\\_Limbo](https://www.researchgate.net/publication/279962979_Nagorno-Karabakh_in_Limbo), ET. 05. 06. 2021.
- GREGORY Brew (2020), “Covid-19 and The Oil Price Crash: Twin Crises Impacting Saudi-Iran Relations”, *Istituto Affari Internazionali*, C. 20, S. 35, ss. 1-6, <https://www.iai.it/en/publicazioni/covid-19-and-oil-price-crash-twin-crises-impacting-saudi-iran-relations>, ET. 19. 11. 2021.
- GRESH Geoffrey (2009), "Coddling the Caucasus: Iran’s Strategic Relationship with Azerbaijan and Armenia”, *Caucasian Review of International Affairs*, C. 1, S. 1, ss. 1-13, <https://www.files.ethz.ch/isn/104431/Full.pdf>, ET.11. 05. 2022.
- GUILBERT Kieran (2021), “Armenia Announces Ceasefire with Azerbaijan After Border Clashes Kill More Than 20 Troops”, *Independent*, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/armenia-announces-ceasefire-azerbaijan-border-b1959220.html>, ET. 19. 11. 2021.
- GULIYEV Farid (2020), "The End of The ‘Nagorno-Karabakh’ Region?", *Global Policy*, 2020. <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/26/11/2020/end-nagorno-karabakh-region>, ET. 19. 12. 2021.
- GULIYEV Farid ve GAWRICH Andrea (2021), ” OSCE Mediation Strategies in Eastern Ukraine and Nagorno-Karabakh”, *European Security*, C. 30, S. 4, ss.569-588. DOI:10.1080/09662839.2021.1900121.
- GULIYEV Murad (2021), “Understanding The Reasons for The Second Nagorno-Karabagh War”, [https://www.academia.edu/45602626/The\\_Reasons\\_of\\_the\\_Second\\_Nagorno\\_Karabakh\\_War](https://www.academia.edu/45602626/The_Reasons_of_the_Second_Nagorno_Karabakh_War), ET. 17. 11. 2021.
- GÜNDOĞDU Ünal (2011), “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, *Ortadoğu Analiz*, C. 3, S. 29,ss. 93-99, [https://orsam.org.tr/d\\_hbanaliz/8unal.pdf](https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/8unal.pdf), ET. 01. 12. 2022.
- HAJIYEVA Leyla (2021), “Impact of Covid-19 on The Tourism Sector in Azerbaijan: Problems and Development Prospects in The Post- Covid Period”, *70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development*, Ed. Sannur Aliyev ve Mihaela Mikic, Sakit Yagubov. Bakü, 2021, <https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/35>

[5042633 OPPORTUNITIES AND PRIORITIES OF AZERBAIJAN'S TRANSITION TO THE CONCEPT OF INCLUSIVE GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPORTUNITIES-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898](https://www.researchgate.net/publication/3582633 OPPORTUNITIES AND PRIORITIES OF AZERBAIJAN'S TRANSITION TO THE CONCEPT OF INCLUSIVE GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPORTUNITIES-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898), ET. 11. 05. 2022.

- HAMANEİ Ayetullah Seyyid Ali (2018), *İran Gerçeği: Konuşmalarından Derlemeler*, 1. Basım, Çev. İsmail Bendiderya, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- HARUTYUNYAN Ani (2017), "Two State Disputes and Outside Intervention: The Case of Nagorno–Karabakh Conflict", *Eurasian Econ Rev*, C. 7, S. 69, ss. 69-93. DOI:10.1007/s40822-017-0064-2.
- HAUER Neil (2020), "Coronavirus Barely Touches Armenia But Hurts Economic Ties With Iran, China", *Radio Free Europe*, 14 Mart 2020, <https://www.rferl.org/a/coronavirus-barely-touches-armenia-but-mars-economic-ties-with-iran-china/30484001.htm>, ET. 08. 05. 2022.
- HELLY Damien (2022), "The Role of the EU in the Security of the South Caucasus: A Compromised Specificity?", *Connections*, C. 1, S. 1, ss. 67-76, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26322955>, ET. 17. 11. 2021.
- HRANT DİNK VAKFI (2014), *Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkileri Araştırması*, UNIPRINT BASIM, İstanbul, <https://hrantdink.org/attachments/article/122/Turkiye-Ermenistan-Siniri-Sosyo-Ekonomik-Etkileri-Arastirmasi.pdf>, ET. 17. 11. 2021.
- HUKUK ANSİKLOPEDİSİ (2021), *İran İslam Cumhuriyeti*, <https://hukukbook.com/iran-islam-cumhuriyeti-anayasasi/>, ET. 01. 12. 2022.
- HUMAN RIGHTS DEVELOPMENTS (1993), "Azerbaijan: Nagorno Karabakh", *The Former Soviet Union*, [https://www.hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-07.htm#P315\\_106925](https://www.hrw.org/reports/1993/WR93/Hsw-07.htm#P315_106925), ET. 17. 11. 2021.
- HUMAN RIGHTS WATCH (1994), Azerbaijan Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh, Aralık 1994, <http://www.hrw.org/reports/pdfs/a/azerbjn/azerbaj94d.pdf>, ET. 19. 04. 2021.
- HUNTER Shireen (2003), "Iran's Pragmatic Regional Policy", *Journal of International Affairs*, C. 56, S. 2, ss. 133-147. <http://www.jstor.org/stable/24357722>, ET. 17. 11. 2021.
- HUNTINGTON Samuel P. (1993), "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, C. 72, S. 3, ss. 22-49. <https://doi.org/10.2307/20045621>.

- HUNTINGTON Samuel P. (1996), *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, <https://libgen.is/book/index.php?md5=9561962B0617EF7F38BAC3266D6140F9>, ET. 30. 10. 2021.
- HUNTINGTON Samuel P. (2020), *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Y.Z. Cem Soydemir ve Mehmet Turhan, Okuyan Us Yayınları, İstanbul.
- IBRAHIMOV Rovshan (2013), “The EU’s Polcy Towards The New Independent States and South Caucasus States”, *EU External Policy Towards The South Caucasus How Far is It from Realization?*, SAM, Bakü. [https://www.researchgate.net/publication/281442077\\_EU\\_EXTERNAL\\_POLICY\\_TOWARDS\\_THE\\_SOUTH\\_CAUCASUS\\_HOW\\_FAR\\_IS\\_IT\\_FROM\\_REALIZATION](https://www.researchgate.net/publication/281442077_EU_EXTERNAL_POLICY_TOWARDS_THE_SOUTH_CAUCASUS_HOW_FAR_IS_IT_FROM_REALIZATION), ET. 15. 05. 2022.
- IDDON Paul (2021), “The Last Azerbaijan-Armenia War Changed How Small Nations Fight Modern Battles”, *FORBES*, 25 Mart 2021, <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2021/03/25/the-last-azerbaijan-armenia-war-redefined-how-small-nations-fight-modern-battles/?sh=443098e27dd3>, E.T. 16. 11. 2021.
- IISS (2015), “The Caspian Sea Treaty”, *IISS*, C. 24, S. 33, <https://www.iiss.org/publications/strategic-comments/2018/the-caspian-sea-treaty>, ET. 04. 02. 2022.
- INTERNATIONAL CRISIS GROUP (2011), “Armenia and Azerbaijan: Preventing War”, *Crisis Group Europe Breifing*, S. 60, <https://www.jstor.org/stable/resrep36788>, ET. 22. 11. 2021.
- IRAN INTERNATIONAL (2020), *Iran Urges Armenia and Azerbaijan to Agree to a Ceasefire*, <https://old.iranintl.com/en/iran-in-brief/iran-urges-armenia-and-azerbaijan-agree-ceasefire??page=15>, ET. 07. 06. 2020.
- IRAN PRESS NEWS AGENCY (2021), “Iran, Azerbaijan Trade Increases by 22% Despite COVID-19 Pandemic: Azerbaijani Official”, <https://iranpress.com/content/50381/iran-azerbaijan-trade-increases-22-despit%20e-covid-19-pandemic-azerbaijani-official>, ET. 18. 05. 2022.
- IRANIAN DIPLOMACY (2016), “Iran and Armenia Seeking New Opportunities in

- Post- JCPOA Era”, 26 Eylül 2016, <http://www.irdiplomacy.ir/en/news/1963434/iran-and-armenia-seeking-new-opportunities-in-post-jcpoa-era>, ET. 11. 05. 2022.
- ISKANDARYAN Gohar (2019), “The Armenian Community in Iran: Issues and Emigration”, *Global Campus Human Rights Journal*, C. 3, ss. 127-140, <https://repository.gchumanrights.org/server/api/core/bitstreams/874b4662-4811-4646-949a-b6d4aa7a907b/content>, E.T. 16. 11. 2021.
- ISLAM Mohammad Ashraful, "Clash Of Civilizations Book Review", *University of Dhaka*, [https://www.academia.edu/6577391/Critical\\_Review\\_Clash\\_of\\_civilization\\_and\\_the\\_remaking\\_of\\_world\\_order](https://www.academia.edu/6577391/Critical_Review_Clash_of_civilization_and_the_remaking_of_world_order), ET. 28. 10. 2021.
- ISMAİLOV Eldar ve PAPAVALDIMER Vladimir (2008), "A New Concept for The Caucasus", *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 8, S. 3, ss. 283-298, [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2196485](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2196485), E.T. 16. 11. 2021.
- ISMAİLOV Eldar ve PAPAVALDIMER Vladimir (2010), “Rethinking Central Eurasia”, *Central Asia-Caucasus Institute and the Silk Road Studies Program, The Joint Center*, Singapur, [https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010\\_MONO\\_Ismailov-Papava\\_Rethinking-Central-Eurasia.pdf](https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2010_MONO_Ismailov-Papava_Rethinking-Central-Eurasia.pdf), ET. 29. 01. 2022.
- ISMAİLZADE Fariz (2011), “The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios”, *Istituto Affari Internazionali*, C. 11, S. 19, <https://www.files.ethz.ch/isn/136975/iaiwpl129.pdf>, ET. 30. 10. 2021.
- İŞİK, Mithat (2021), *Kafkasya'nın Geleceği İçin Stratejik Düşünce*, 05 Ekim 2018, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/kafkasyanin-gelecegi-icin-stratejik-dusunce-kose-yazisi-7374>, ET. 13. 11. 2021.
- JALİASHVİLİ Jimsher ve SHAH Anna (2014), "Brief Analysis of The Situation in South Caucasus", *European Scientific Journal*, C. 19, ss. 29-37, <https://eujournal.org/index.php/esj/article/view/4680>, ET. 18. 10. 2021.
- JAROSIEWICZ Aleksandra ve STRACHOTA Krzysztof (2011), "Nagorno-Karabakh–Conflict Unfreezing”, *OSW Commentary*, S. 65, 26 Kasım, 2011, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagorno-karabakh-conflict-unfreezing>, ET. 23. 11. 2021.
- KANADYAN Hovsep (2021), "Nikol Pashinyan’s Imprint on the 2020 Karabakh War:



- Did He Instigate the War?", *Russian International Affairs Council*, <https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/columns/eurasian-policy/nikol-pashinyan-s-imprint-on-the-2020-karabakh-war-did-he-instiga...>, ET. 13. 11. 2021.
- KANAT Selim (2020), "Uluslararası İlişkilerin Neorealist Yaklaşımı Çerçevesinde Ermenistan-NATO İlişkileri", *İçinde, Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, Ed. Esmâ Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, ss. 243-259.
- KARLSSON Ingmar (2005), *Din, Terör ve Hoşgörü*, çev. Turhan Kayaoğlu, Homer Kitabevi, İstanbul.
- KAYA Zeynep (2011), "Iran and Armenia: A Symbiotic Relationship", *Review of Armenian Studies*, S. 24, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/777648>, E.T. 06. 01. 2022.
- KAZEMZADEH Hamed, "Iran-South Caucasus; Political & Economic Relations", *Caucasus Journal Analyzes Iran and The South Caucasus Political & Economic Relations*, [https://www.academia.edu/16500168/Iran\\_South\\_Caucasus\\_Political\\_and\\_Economic\\_Relations](https://www.academia.edu/16500168/Iran_South_Caucasus_Political_and_Economic_Relations), ET. 05. 05. 2022.
- KEDDİE Nikki R (2006), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, London, <https://libgen.is/book/index.php?md5=222E59F6FCD3973CE62088FE516E9BD1>, ET.09. 01. 2022.
- KELBİZADEH Elnur (2019), "The Dynamics of The Development of Armenian-Iranian Relations in The Post-Soviet Period", *History, Archaeology and Ethnography of The Caucasus*, C. 15, S. 4, ss. 639-651. <https://doi.org/10.32653/CH154639-651>, ET. 23. 11. 2021.
- KELBİZADEH Elnur (2020), "Siyasal İndikatörlerin Ermenistan-İran İlişkileri Örneğinde Uygulanması", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 9, S. 2, ss. 247-257, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/57023/803040> ET. 05. 05. 2022.
- KELBİZADEH Elnur (2020), "Armenian Community and Diaspora Factor in Iran-Armenia Relations", *Caucasus Studies*, S. 1, Ed. Musa Gasımlı [https://jcs.az/uploads/article/files/2020/Number\\_1/Jurnal\\_1\\_2020.pdf](https://jcs.az/uploads/article/files/2020/Number_1/Jurnal_1_2020.pdf), ET. 11. 16. 2021.
- KETEVANİ Grdzeldze, "Nagorno-Karabakh Conflict: Dialogue",

- Promoting Dialogue*, [https://www.academia.edu/33027497/Nagorno\\_Karabakh\\_conflict\\_promoting\\_dialogue\\_Promoting\\_Dialogue?auto=download](https://www.academia.edu/33027497/Nagorno_Karabakh_conflict_promoting_dialogue_Promoting_Dialogue?auto=download), ET. 23. 11. 2021.
- KHALİD Iram (2020), *Nagorno-Karabakh Conflict*, [https://www.researchgate.net/publication/344411917\\_Nagorno-Karabakh\\_Conflict](https://www.researchgate.net/publication/344411917_Nagorno-Karabakh_Conflict), ET. 07. 06. 2022.
- KHAMANEİ.İR (2020), *The Karabakh Dispute and Imam Khamenei's Rational Position*, <https://english.khamenei.ir/search?topicid=0&period=0&q=Karabakh+War#>, ET. 07. 06. 2022.
- KHAMANEİ.İR (2021), *Anniversary of The Leader's Statements on The Karabakh War*, <https://english.khamenei.ir/news/8756/Anniversary-of-the-Leader-s-statements-on-the-Karabakh-war>, ET. 07. 06. 2022
- KHOMEİNİ Sayyid Ruhullah Musawı (1970), *İslamic Government: Governance of The Jurist*, Çev. Hamid Algar, The Institute for The Compilation and Publication of The Works of Imam Khomeini, <https://www.al-islam.org/islamic-government-governance-jurist-sayyid-ruhullah-musawi-khomeini>, ET. 07. 06. 2022.
- KOHLHAGEN Kristoff (2013), "The Flexible Barrier of History: Moving Peace Forward Through The Past", *İçinde, Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, Ed. Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 17. 06. 2022.
- KOLOSOV Vladimir A. ve ZOVOTO Maria V. (2020), "Multiple Borders of Nagorno- Karabakh," *Geography, Environment, Sustainability C.* 13, S. 1, ss. 84-91, DOI-10.24057/2071-9388-2020-04.
- KOOLAE E laheh ve HAFEZİAN Mohammed Hossein (2010), "The Islamic Republic of Iran and The South Caucasus Republics", *Iranian Studies*, C.43, S. 3, ss. 391-409. DOI:10.1080/00210861003693935.
- KOPECEK, Vincenc, HOCH, Tomas ve BAAR, Vladimir (2016), "Conflict Transformation and Civil Society: The Case of Nagorno-Karabkh", *Europe-Asia Studies*, C. 68, S. 3, ss. 441-459, <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1147528>.
- KOUHİ-ESFAHANİ Marzieh (2019), *Iran's Foreign Policy in The South Caucasus*

- Relations with Azerbaijan and Armenia*, Routledge, <https://www.researchgate.net/publication/330378287>, ET. 17. 05. 2022
- KRAUS Josef ve SOULEĪMANOV Emil (2016), "A Failed Comeback? Understanding Policies in The South Caucasus", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 18, S. 5, ss. 448-464, <https://doi.org/10.1080/19448953.2016.1196024>,
- KRÜGER Heiko (2010), *The Nagarno-Karabakh Conflict: A Legal Analysis*, Springer- Verlag, Berlin, DOI 10.1007/978-3-642-14393-9.
- KUCERA Joshua ve MEJLUMYAN Ani (2020), "Following Coronavirus Outbreak in Iran, Armenia Closes Border and Azerbaijan Keeps it Open", *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/following-coronavirus-outbreak-in-iran-armenia-closes-border-and-azerbaijan-keeps-it-open>, ET. 11. 05. 2022.
- KUCHĪNS Andrew C, MANKOFF Jeffrey ve OLĪVER Backes (2016), "Armenia's Foreign and Security Policy", *Center for Strategic and International Studies*, ss. 4- 28, <https://www.jstor.org/stable/resrep23341.6>, ET. 13. 07. 2022.
- KUZNETSOV Oleg (2013), "The Conclift in Nagarno-Karabakh: Is It a Clash of Civilizations?", *The Caucasus and Globalization, Institute of Strategic Studies of The Caucasus*, ss. 72-99, <http://old.oleg-kuznetsov.ru/doc/doc/2013-31.pdf>, ET. 07. 11. 2021.
- LASHAKI Abdollah Baei, GOUDARZI Masoumeh Rad ve AMRAEI Davood (2013), "The Roots of Tension in South Caucasus: The Case of Iran-Azerbaijan Relationship", *Journal of Politics and Law*, C. 6, S. 4, ss. 14-149, doi:10.5539/jpl.v6n4p141.
- LEBNĪ Javad Yoosefi, ABBAS Jaffar, MORADĪ Farideh, SALAHSHOOR Mohammad Reza, CHABOKSAVAR Fakhreddin, IRANDOOST Seyed Fahim, NEZHADDADGAR Nazila ve ZĪAPOUR Arash (2020), "How The COVID-19 Pandemic Effected Economic, Social, Political, and Cultural Factors: A Lesson from Iran", *International Journal of Social Psychiatry*, C. 1, S. 3, ss. 298-300, DOI:10.1177/0020764020939984.
- LEWIS Bernard (1990), "The Root of Muslim Range", *The Atlantic Monthly*, ss. 47- 60, <https://cdn.theatlantic.com/media/archives/1990/09/266-3/132675122.pdf>, ET. 11. 05. 2022.
- LĪNDENSTRAUSS Gallia (2015), "Nagarno-Karabakh: The Frozen Conflict

- Awakens”, *Strategic Assessment*, C. 18, S. 1, ss. 97-108, <https://www.inss.org.il/publication/nagorno-karabakh-the-frozen-conflict-awakens/>, ET. 19. 04. 2022.
- LITVAK Meir (2018), “Internal Political Struggles in Iran and Their Impact on Foreign Policy”, *The Influence of Internal Processes on Iran’s Foreign Policy*, *Institute for National Security Studies*, ss. 65-78. <http://www.jstor.com/stable/resrep17021.9>, ET.09. 01. 2022.
- LODA Chiara (2016), “Armenia and Post-Sanctions Iran. Opportunities and Constraints”, *Around The Caspian*, 15 Mart 2016, <http://caspianet.eu/2016/03/15/armenia-post-sanctions-iran-opportunities-constraints/>, ET. 07. 05. 2022.
- MAHMUDLU Ceyhun ve ABİLOV Shamkhal (2017), “The Peace-Making Process in The Nagorno-Karabakh Conflict: Why Did Iran in Its Mediation Effort?”, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, C. 26, ss. 33-49, <https://doi.org/10.1080/25739638.2017.1404259>.
- MAKİLİ-ALİYEV Kamal (2014-2015), "Ramiz Mahdiyev Nagorno-Karabakh: History Read from Sources", *Caucasus International*, C. 4, S. 3-4, ss. 89-95, [https://www.academia.edu/35901677/Ramiz\\_Mehdiyev\\_Nagorno\\_Karabakh\\_History\\_Read\\_from\\_Sources](https://www.academia.edu/35901677/Ramiz_Mehdiyev_Nagorno_Karabakh_History_Read_from_Sources), ET. 19. 04. 2022.
- MALEK Martin (2008), “NATO nad The South Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia on Different Tracks”, *Connection*, ss. 30-51. DOI:10.11610/Connections.07.3.03, ET. 19. 04. 2022.
- MALLICK Maj Gen P.K. (2021), "Armenian-Azerbaijani Conflict over Nagorno-Karabakh: Geopolitical Implications", *Vivekananda International Foundation*, [https://www.researchgate.net/publication/350344242\\_Armenian-Azerbaijani\\_Conflict\\_over\\_Nagorno-Karabakh\\_Geopolitical\\_Implications](https://www.researchgate.net/publication/350344242_Armenian-Azerbaijani_Conflict_over_Nagorno-Karabakh_Geopolitical_Implications), ET. 19. 04. 2022.
- MALONEY Suzanne (2017), “The Roots and Evolution of Iran’s Regional Strategy”, *Atlantic Council*, <http://www.jstor.com/stable/resrep03501>, ET. 27. 01. 2022
- MAMMADOV Rauf ve MAMMADLI Ozal (2020), “Azerbaijan’s Response to COVID-19”, *Gulf State Analytcs*, 23 Mart 2020, <https://gulfstateanalytics.com/azerbaijans-response-to-covid-19/>, ET. 17. 05. 2022.
- MANVELYAN Armen (2013), "Energy Security in Armenia: Challenges and

- Opportunities”, *The South Caucasus 2018 Facts, Trends, Future Scenarios*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Tiflis, <http://connections-qj.org/article/energy-security-armenia-challenges-and-opportunities>, ET. 27. 01. 2022.
- MASİMOV Asif (2020), "Conflict Over Nagorno-Karabakh: Armenian Arguments Against Azerbaijani", [https://www.researchgate.net/publication/340977762\\_Conflict\\_over\\_NagornoKarabakh\\_Armenian\\_arguments\\_against\\_Azerbaijani](https://www.researchgate.net/publication/340977762_Conflict_over_NagornoKarabakh_Armenian_arguments_against_Azerbaijani), ET. 23. 11. 2021.
- MEİSTER Stefan (2020), “Precarious Peace-Nagorno Karabakh After The Ceasefire Agreement”, 24 Kasım 2020, [https://www.academia.edu/45409590/Precarious\\_peace\\_Nagorno\\_Karabakh\\_after\\_the\\_ceasefire\\_agreement](https://www.academia.edu/45409590/Precarious_peace_Nagorno_Karabakh_after_the_ceasefire_agreement), ET. 18. 04. 2021.
- MELANDER Erik (2001), “The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was The War Inevitable?”, *Journal of Cold War Studies*, C. 3, S. 2, ss. 48-75. <https://www.jstor.org/stable/26925121>, ET. 05. 15. 2022.
- MENASHİRİ David (2007), “Irans Regional Policy: Between Radicalism and Pragmatism”, *Journal of International Affairs*, C. 60, S. 2, ss. 153-167. <http://www.jstor.org/stable/24357976>, ET. 27. 01. 2022.
- MINISTRY OF DIGITAL DEVELOPMENT AND TRANSPORT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, (2020), *North-South International Transport Corridor*, <https://mincom.gov.az/en/view/pages/104/>, ET. 02. 03. 2022.
- MINISTRY OF ECONOMY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (2018), ‘Meghri’ Free Economic Zone Officially Launched Its Activity’, <https://www.mineconomy.am/en/news/815>, ET. 05.15.2022.
- MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (2022), *Bilateral Relations: Iran*, <https://www.mfa.am>, ET. 02.26.2022.
- MİKAYEL Zolyan, “Armenia’s ‘Velvet Revolution:’ Successes and Failures”, *South Caucasus 20 Years of Independence*, Friedrich-Ebert-Stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/08706.pdf>, ET. 06. 05. 2022.
- MİLANI Mohsen (2016), “Iran’s Foreign Economic and Security Policy”, *Center for Strategic and International Studies*, <https://www.jstor.org/stable/resrep23330.6>, ET. 02. 26. 2022.
- MİRBAGHARİ Farid (2004), “Shi’ism and Iran’s Foreign Policy”, *The Muslim World*, C. 94, S. 4, ss. 555-563. doi:10.1111/j.1478-1913.2004.00074.x.
- MKRTCHYAN Tatevik (2015), “Shi’a Politics, ‘Strategic Culture’ and Iran’s

- Relations With The South Caucasus”, *İçinde, Religion, Nation and Democracy in The South Caucasus*, Ed. Ansgar Jödicke ve Evert van der Zweerde, Alexander Agadjanian, Routledge, New York, ss. 221-237. <https://libgen.is/book/index.php?md5=0FA8AEE33A7DFC209666AF0F167B24F5>, ET. 02.26.2022.
- MNATSAKANYAN Anzhela (2020), "Nagorno-Karabakh: No Longer a Frozen Conflict", *Stopever Europe*, <https://www.stopovereurope.eu/2020/10/08/nagorno-karabakh-no-longer-a-frozen-conflict/> ET. 17. 11. 2021.
- MODEBADZE Valeri (2021), “The Escalation of Conflict Between Armenians and Azerbaijanis and The Problems of Peaceful Resolution of The Nagorno-Karabakh War”, *Journal of Liberty and International Affairs*, C. 6, S. 3, ss. 102-110, <https://doi.org/10.47305/JLIA2163102m>.
- MORTAZAVIAN Ali ve GHIACY Mohammad (2017), "Regional and International Cooperation to Reduce Nagorno-Karabakh Conflict", *Journal of Politics and Law*, C. 10, S. 2, ss. 136-145, doi: 10.5539/jpl.v10n2p136.
- MURINSON Alexander (2014), “The Ties Between Israel and Azerbaijan”, *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, ss. 9-11. <http://www.jstor.com/stable/resrep04730.4>, ET. 24. 11 2021.
- MURPHY Adrianna, ABDİ Zhaleh, HARIRI Iraj, MCKEE Martin ve AHMADNEZHAD Elham (2020), “Economic Sanctions and Iran’s Capacity to Respond to COVID-19”, *The Lancet*, S. 5, <https://doi.org/10.1016/>.
- MUSABAYOV Rasim (2018), “Nagorno-Karabakh: A Factor In Azerbaijan’s Foreign and Domestic Policy”, *Caucasus Neighborhood: Turkey and The South Caucasus*, Ed. Alexander Iskandaryan, Erivan, [https://c-i.am/wp-content/uploads/Caucasus\\_Eng3.pdf](https://c-i.am/wp-content/uploads/Caucasus_Eng3.pdf), ET. 04. 03. 2022.
- NADA Garrett (2021), “Iran in 2021: Politics and Foreign Policy”, *United States Institute of Peace*, <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/dec/15/iran-2021-politics-and-foreign-policy>, ET. 29. 01. 2022.
- NAJI Saed (2011), “Iran, ‘The Center of Strategic Energy Ellipse’”, *Geopolitics, History, and International Relations*, C. 3, S. 1, ss. 155-175. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26804850>, ET. 04. 03. 2022.
- NATION R. Craig (2015), “Russia and Caucasus”, *Connections* C. 14, S. 2, ss. 1-12. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326394>, ET. 18. 05. 2022.

- NEFEİLY Salah Ed-Din Abdallah, "The Notion of Clash of Civilizations: A Critical Analysis", *Al-Azhar University*, [https://www.academia.edu/43817188/The\\_Notion\\_of\\_Clash\\_of\\_Civilizations\\_A\\_Critical\\_Analysis\\_By\\_Dr\\_Salah\\_Ed\\_Din\\_Abdallah\\_Nefeily](https://www.academia.edu/43817188/The_Notion_of_Clash_of_Civilizations_A_Critical_Analysis_By_Dr_Salah_Ed_Din_Abdallah_Nefeily), ET. 30. 10. 2021.
- NEJAD Hassan Mohamadi (1995), "Turmoil in The Caucasus: The Azeri-Armenian Dispute, International Law, and Conflict Resolution in The Post Cold-War World", *Peace Research*, C. 27, S. 2, ss. 33-50. <https://www.jstor.org/stable/23607602>, ET. 20. 01. 2022.
- NEUMAYER Eric ve PLÜMPER Thomas (2009), "International Terrorism and The Clash of Civilizations", *British Journal of Political Science*, C. 39, S. 4, ss.711-734. doi:10.1017/S0007123409000751,
- NIKKAR-ESFAHANI Hamidreza (2009), "Nagorno-Karabakh Geo-Politics: Interests And Politics of Outsiders", *The Nagorno-Karabakh Conflict Causes of The Conflict and Obstacles to Conflict Resolution*, (Doktora Tezi), University of Bradford, <http://hdl.handle.net/10454/5650>, ET. 05. 06. 2022.
- NIKİTİNA Yulia ve ARAPOVA Ekaterina (2022), "Covid-19 Test for Regional Integration Resillience in The Eurasian Economic Union", *Problems of Post-Communism*, C. 69, S. 1, ss. 26-35, DOI: 10.1080/10758216.2021.2017781.
- NORTH ATLANTIC TREATY ORGANISATION (2021), "Relations with Armenia", [https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics\\_48893.htm](https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm), ET. 05. 06. 2022.
- NOURİZADEH Maryam, RASAEI Mohammad Javad ve MOIN Mostafa (2020), "COVID- 19 Pandemic: A Big Challenge in Iran and The World", *Iran J Allergy Asthma Immunol*, C. 1, S.1, ss. 1-2, Doi:10.18502/ijaai.v19i(s1.r1).2846.
- OC MEDIA (2022), *Did Iran stop an Azerbaijani Advance in The Second Nagorno-Karabakh War?*, <https://oc-media.org/did-iran-stop-an-azerbaijani-advance-in-the-second-nagorno-karabakh-war/>, ET. 21. 05. 2022.
- O'CASEY Eimear (2021), "The Armenia-Azerbaijan Conflict in 2021–Broad Peace Likely Amid Many Unknowns", *Control Risks*, <https://www.controlrisks.com/our-thinking/insights/the-armenia-azerbaijan-conflict-in-2021>, ET. 11. 16. 2021.
- O'HAGAN Jacinta (2015), "Beyond The Clash of Civilizations", *Australian Journal*

- of International Affairs*, C. 59, S. 3, ss. 383-400.  
doi:10.1080/10357710500231255.
- OLIKER Olga (2003), "Conflict in Central Asia and South Caucasus: Implications of Foreign Interests and Involvement", *Faütlines of Conflict in Central Asia and The South Caucasus* Ed. Olga Oliker ve Thomas S. Szayna, ss. 185-240, <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mr1598a.15>, ET. 22. 11. 2021.
- OMAR, Sidi M (2008), "Clash of Civilizations vs. Cross-Cultural Dialouge", *Liberal Laboratium*, [https://www.academia.edu/388997/Clash\\_of\\_Civilizations\\_vs.\\_Cross-cultural\\_Dialogue](https://www.academia.edu/388997/Clash_of_Civilizations_vs._Cross-cultural_Dialogue), ET. 30.10.2021.
- ORUM Anthony M. (2015), "Case Study: The Logic", ELSEVIER, ss. 202-207, DOI: 10.2307/2579984.
- OSCE MINSK GROUP (2007), "Madrid Documents", *Nagorno-Karabakh: Documents Resolutions and Agreements*, Kasım 2007, <https://www.legal-tools.org/doc/0b80bb/pdf/>, ET. 18. 04. 2021.
- ÖZEY Ramazan (2017), "Mackinder'in Heartland Teorisi'nin Düşündürdükleri," *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 35, ss. 95-100, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/274978>, ET. 19. 05. 2022.
- PASHAYEVA Gulshan (2018), "No Headway on Nagorno-Karabakh: Cui bono?," *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/no-headway-on-nagorno-karabakh-cui-bono/>, ET. 15. 10. 2021.
- PAUL Amanda (2015), "Iran's Policy in The South Caucasus Between Pragmatism and Realpolitik", *The South Caucasus Between Integration and Fragmentation, Eueopean Policy Centre*, [https://www.files.ethz.ch/isn/191505/pub\\_5598\\_the\\_south\\_caucasus\\_-\\_between\\_integration\\_and\\_fragmentation.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/191505/pub_5598_the_south_caucasus_-_between_integration_and_fragmentation.pdf), ET. 20. 07. 2022.
- PAUL Christopher, CLARKE Colin P. ve SERENA Chad C. (2019), "The Caucasus (1990-2012)", *Mexico Is Not Colombia*, ss. 119-150. <https://www.jstor.org/stable/10.7249/j.ctt7zvzdn.12>, ET. 20. 11. 2021.
- POKALOVA Elena (2015), "Conflict Resolution in Frozen Conflicts: Timing in Nagorno- Karabakh", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 17, ss. 68-85, <https://doi.org/10.1080/19448953.2014.986378>.
- PRESIDENT OF RUSSIA (2020), "Statement by President of The Republic of



- Azerbaijan, Prime Minister of The Republic of Armenia and President of The Russian Federation”, *President of Russia*, 10 Kasım 2020, <http://en.kremlin.ru/acts/news/64384>, ET. 18. 04. 2021.
- RÂCZ András (2021), “In Russia’s Hand: Nagorno-Karabakh After The Ceasefire Agreement”, *Conflict Series*, C. 8, S. 2, ss. 1-8, [https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief\\_8\\_2021.pdf](https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief_8_2021.pdf), ET. 18. 04. 2021.
- RAHİMOV Rahim (2017), “Armenia- Iran Versus Azerbaijan –Israel: Where is Russia?”, *Euroasia Daily Monitor*, C. 14, S. 9. <https://jamestown.org/program/armenia-iran-versus-azerbaijan-israel-russia>, ET. 18. 04. 2021.
- RAMAZANİ İbrahim (2015), *İran’da Türk Milliyetçiliği Duruşu: Traxtor İsyanı*, Ofset Baskı, İstanbul.
- RAMAZANİ R.K.(2008), “Iran’s Foreign Policy: Independence, Freedom and the Islamic Republic”, *İçinde, Iran’s Foreign Policy from Khatami to Ahmadinejad*, Ed. Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri, Ithaca Press, U.K, ss. 1-17. <https://libgen.is/book/index.php?md5=DFC45DF7839407EA511FF163C49903D3>, ET. 18. 04. 2021.
- RASİZADE Alec (2011), "Azerbaijan’s Prosoects in Nagorno-Karabakh", *World Affairs: The Journal of International Issues*, C. 15, S. 2, ss.140-164. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48505076>, ET. 18. 05. 2022.
- RASMUSSEN Katrine Barnekow (2009), “The Foreign Policy of Iran: Ideology and Pragmatism in The Islamic Republic”, *Danish Institute for International Studies*, <http://www.jstor.com/stable/resrep13162>, ET. 18. 05. 2022
- RECHT Joseph (2013), “International Law and The Nagorno Karabakh Dispute”, *İçinde, Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, Ed.Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, ss. 187-200, [https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict) , ET. 10. 01. 2021.
- REHİMOV Ruslan (2021), “Iran’s Supreme Leader Khamenei’s Office in Azerbaijani Capital Closed Due to Pandemic”, *AA*, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iran-s-supreme-leader-khameneis-office-in-azerbaijani-capital-closed-due-to-pandemic/2383913>, ET. 18. 05. 2022.

- REUT INSTITUE (2006), *Shiite Crescent*,  
[https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep10543.pdf?refreqid=excelsior%3A4077ffcf4293143dba0ee052ed155f4&ab\\_segments=&origin=&acceptTC=1](https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep10543.pdf?refreqid=excelsior%3A4077ffcf4293143dba0ee052ed155f4&ab_segments=&origin=&acceptTC=1),  
 ET. 10. 01. 2021.
- RHODE Harold (2015), “The Unending Battle between the Persian and Islamic Identities of Iran”, *Identities in Crisis in Iran Politics, Culture, and Religion*, Ed. Ronen A. Cohen, Lexington Books, Meryland, ss. 109-131.  
<https://libgen.is/book/index.php?md5=5B104AD7C937957FC670E89F9ADDC186>, ET. 23. 07. 2022.
- RÍZVÍ M. Mahtab Alam (2012), “Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis”, *Strategic Analysis*, C. 36, S. 1, ss. 112-127, DOI:10.1080/09700161.2012.628471.
- ROBĪNSON Kali (2020), “What Is Hezbollah?”, *Council on Foreign Relations*,  
<https://www.cfr.org/background/what-hezbollah>, ET. 20. 05. 2021.
- ROSSÍ Christopher R (2017), "Nagorno-Karabkh and The Minsk Group: The Imperfect Appeal of Soft Law in an Overlapping Neighborhood", *Texas International Law Journal*, C. 52, S. 1, ss. 45-70.  
[https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2954185](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2954185), ET. 21. 01. 2022.
- Rubin, Michael (2014), “Azerbaijan’s Iran Problem”, *American Enterprise Institute*, S. 1, ss. 1-7, [https://www.aei.org/wp-content/uploads/2014/01/-azerbaijans-iran-problem\\_180715113607.pdf?x91208](https://www.aei.org/wp-content/uploads/2014/01/-azerbaijans-iran-problem_180715113607.pdf?x91208), ET. 20. 05. 2021.
- SADRÍ Houman A. ve ENTESSAR Nader (2009), “Iranian-Azeri Dynamic Relations: Conflict & Cooperation in Southern Caucasus”, *Rivista di Studi Politici Internazionali*, C. 76, S. 1, ss. 59-79, <http://www.jstor.org/stable/42740780>, ET. 31. 05. 2022.
- SADRÍ Houman A. (2012), “Iran and The Caucasus in The 21st Century: A Study of Foreign Policy Goals and Means”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 14, S. 3, ss. 383-396. DOI:10.1080/19448953.2012.720787.
- SALEH Alam (2013), *Ethnic Identity and The State in Iran*, Palgrave Macmillan, United States, DOI 10.1057/9781137310873.
- SAM (2013), “An Overview of The History of Azerbaijan and Karabakh”, *The Nagorno- Karabakh Conflict: A Historical and Legal Appraisal*, SAM, Bakü,
- SANYÜREK Mehmet Bora (2020), “Ermenistan-İran İlişkileri (1991-2019)”, *İçinde*,

*Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, Ed. Esma Özdaşlı ve Hatem Cabbarlı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

SCHMITZ Martha (2013), “Security in Isolation: The Question of Enclaves in The South Caucasus,” *İçinde, Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, Ed. Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, ss. 173-186, [https://www.academia.edu/3545203/\\_The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict\\_](https://www.academia.edu/3545203/_The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict_), ET. 23. 04. 2021.

SEETHALER Tara (2013), “Ending Twenty Years in Limbo: ‘An Assessment of Forced Migrants’ Living Conditions and Policy Recommendations in The Short and Long Term”, *İçinde, Nagorno Karabakh: Understanding Conflict*, Ed. Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, ss. 81- 94, <https://www.academia.edu/3545203/>, ET. 03. 03. 2021.

SEFAN G., MARİLENA M. ve TABRİZ G. (2018), "Positions of The States Involved in Energy Projects in The South Caucasus", *Constanta Maritime University's Annals*, C. 18, S. 2, ss. 289-296, <https://ideas.repec.org/a/cmc/annals/v18y2012i2p289-296.html>, ET. 03. 03. 2021.

SHAFFER Brenda (2003), “Iran’s Role in The South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of The U.S. and Europe,” *SWP Berlin Iran and Its Neighbors*, <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/files/publication/shaffer.pdf> ET. 03. 03. 2021.

SHAFFER Brenda (2008), *Sınırlar ve Kardeşler: İranlı ve Azerbaycanlı Kimliği*, Çev. Ali Gara ve Vüsal Kerimov, 1. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

SHAFFER Brenda (2017), “The Islamic Republic of Iran’s Policy Toward The Nagorno- Karabakh Conflict,” *İçinde, The International Politics of The Armenian-Azerbaijani Conflict The Original “Frozen Conflict” and European Security*, ss.107-125, Ed. Svante E. Cornell, Palgrave Macmillan, US, <https://libgen.is/book/index.php?md5=7475551ABEC1FECC60BF0F8AE2504084>, ET. 03. 03. 2021.

SHAHBAZOV Fuad (2017), “Nagorno-Karabakh: Diplomatic Attention Needed to Address Growing Risks”, *eurasianet*, <https://eurasianet.org/karabakh-diplomatic-attention-needed-address-growing-risks>, ET. 19. 11. 2021.

- SHAHNAZARIAN, Nona ve ZIEMER, Ulrike (2012), "Young Soldiers Tales of War In Nagorno-Karabakh", *Europe-Asia Studies*, C. 64, S. 9, ss. 1667-1683. <https://www.jstor.org/stable/23274950>, ET. 01. 07. 2022.
- SHAHRAM Akbarzadeh, ve BARRY James, "State Identity in Iranian Foreign Policy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, C. 43, S. 4, ss. 613-629, DOI:10.1080/13530194.2016.1159541.
- SHAKARALIYEV Zibeyda Arif (2021), "Ways of Expanding The Logistics System of Production Diversification", *Economic and Social Development 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development*, <https://www.researchgate.net/profile/Gunay-Panahova/publication/355042633 OPPORTUNITIES AND PRIORITIES OF AZERBAIJAN'S TRANSITION TO THE CONCEPT OF INCLUSIVE GROWTH/links/615ac730a6fae644fbd19c0d/OPPORTUNITIES-AND-PRIORITIES-OF-AZERBAIJANS-TRANSITION-TO-THE-CONCEPT-OF-INCLUSIVE-GROWTH.pdf#page=898>, ET. 20. 07. 2022.
- SHİRİYEV Zaur (2017), "The Four-Day War: Changing Paradigms in The Nagorno-Karabakh Conflict", *Turkish Policy Quarterly*, C. 15, S. 4, ss. 53-64. <http://turkishpolicy.com/article/842/the-four-day-war-changing-paradigms-in-the-nagorno-karabakh-conflict>, ET. 01. 07. 2022.
- SİLAEV Evgeny Dmitrievich, "Azerbaijan", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan>, ET. 11. 22. 2021.
- SİNAEE Maryam (2021), "Iran Leader Warns about 'Military Presence' of Israel in Azerbaijan", *Iran International*, <https://www.iranintl.com/en/20211003344495>, ET. 06. 07. 2022.
- SLALAMEY Imad ve OTHMAN Zanoobia (2011), "Shia Revival and Welayat Al-Faqih in The Making of Iranian Foreign Policy", *Politics, Religion & Ideology*, C. 12, S. 2, ss. 197-212, DOI:10.1080/21567689.2011.591983.
- SLAVİN Barbara (2011), "'Strategically Lonely' Iran Exploits Opportunities for Regional Influence", *Atlantic Council*, <http://www.jstor.com/stable/resrep03345>, ET. 01. 07. 2022.
- SOLTANİ Fakhreddin ve EKHTİARİ Amiri Reza (2010), "Foreign Policy of Iran After Islamic Revolution", *Journal of Politics and Law*, C. 3, S. 2, ss. 199-206, <https://www.researchgate.net/publication/45705990 Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution/references>, ET. 06. 07. 2022.

- SOOFİZADEH Abdolvahid (2018), “Ottoman-Safavid Contention in The South Caucasus”, *OTAM*, [https://doi.org/10.1501/OTAM\\_0000000740](https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000740), ET. 10. 11. 2021.
- SOULEİMANOV Emil (2010), “The Evolution of Azerbaijani Identity and the Prospects of Secessionism in Iranian Azerbaijan”, *Connections The Quarterly Journal*, C. 11, S. 4, ss. 7-18, DOI: 10.11610/Connections.11.1.07.
- SOULEİMANOV Emil ve DİTRYCH Ondrej (2007), “Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood”, *Middle East Policy*, C. 14, S. 2, ss. 101-116, DOI: 10.1111/j.1475-4967.2007.00300.x.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (2010), *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Der, İstanbul.
- SPRAGUE Andrew (2016), “Russian Meddling In Its Near Abroad”, *Institut Barcelona d'Estudis Internacionals*, <http://www.jstor.com/stable/resrep14215.8>, ET. 15. 08. 2021.
- STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY (2019), *Carl Schmitt*, 19 Ağustos 2019, <https://plato.stanford.edu/entries/schmitt/>, ET. 11. 10. 2021.
- STRATEGIC COMMENTS (2018), *The Caspian Sea Treaty*, C. 24, S. 9, DOI:10.1080/13567888.2018.1557841,
- ŞERİATİ Ali (2018), *İran ve İslam*, 4. Basım, Fecr Yayınları, Ankara.
- ŞİHALİYEV Emin (2012), “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S.1, ss. 139-160, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254148>, ET. 22. 05. 2021.
- ŞİMİŞİR Bilal N. (2011), *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkiler*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- T.C. TAHRAN BÜYÜKELÇİLİĞİ, TİCARET MÜŞAVİRLİĞİ (2020), *15 Soruda ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarına İlişkin Sıkça Sorulan Sorular Rehberi*, <https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/Rehber%20Yapt%C4%B1r%C4%B1mlar.pdf>, ET. 03. 05. 2022.
- TAŞKENT Köksal (2021), “İran-Ermenistan İlişkilerinin Ticari Gelişimi”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 26 Ocak 2021, <https://21yyte.org/tr/fikir-tanki/i-ran-ermenistan-ticari-i-liskilerinin-gelisimi>, ET. 22.05.2021.
- TAVAKOL Lotfi, GOLMOHAMMADI Vali ve SARMADİ Hamid (2016), “Political Consideration and Development of Economic Relations, Economic Cooperation Capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan”,

- Mediterranean Journal of Social Sciences*, C. 7, S. 3, ss. 72-82,  
Doi:10.5901/mjss.2016.v7n3s3p72.
- TER-ABRAHIMIAN Hrant (2005), "On the Formation of the National Identity of the  
Talishis in Azerbaijan Republic", *Iran & The Caucasus*, C. 9, S. 1, ss.121-144.  
<https://www.jstor.org/stable/4030909>, ET. 22. 05. 2021.
- TERZYAN Arem (2016), "The Evolution of Armenia's Foreign Policy Identity: The  
Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign  
Policy Discourse", *İçinde, Values and Identity as Sources of Foreign Policy  
Armenia and Georgia*, Ed. Kornely Kakachia ve Alexander Markarov,  
Universal, Tiflis, <https://www.researchgate.net/publication/312069316>, ET.  
12. 02. 2022.
- TEYMUR Gasımlı, "İran-Ermenistan İlişkilerinin Dünü Bugünü", *Uluslararası  
Politika Akademisi*, <http://politikaakademisi.org/>, ET. 02. 02. 2022.
- THE ECONOMIC TIMES (2021), *Three Armenian Soldiers Killed in Clashes With  
Azerbaijan*, C. 28, S. 7, [https://economictimes.indiatimes.com/  
news/defence/three-armenian-soldiers-killed-in-clashes-with-  
azerbaijan/articleshow/84819291.cms](https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/three-armenian-soldiers-killed-in-clashes-with-azerbaijan/articleshow/84819291.cms), ET. 11. 16. 2021.
- THERME, Clément (2008), "The Irano-Armenian Alliance", *Journal of  
International & Strategic Studies* S. 1,  
<https://www.ifri.org/en/publications/notes-de-lifri/irano-armenian-alliance>,  
ET. 02. 02. 2022.
- TOCCI Nathalie ve MİKHELİDZE Nona (2020), "Winners, Losers and Absentees in  
Nagorno Karabakh", *Istituto Affari Internazionali*, C. 20, S. 84, ss. 1-4,  
[https://www.iai.it/en/pubblicazioni/winners-losers-and-absentees-nagorno-  
karabakh](https://www.iai.it/en/pubblicazioni/winners-losers-and-absentees-nagorno-karabakh), ET. 11. 16. 2021.
- TOHİDİ, Nayereh (2009), "Ethnicity and Religious Minority Politics in Iran",  
*Contemporary Iran*, Ed. Ali Gheissari, Oxford University Press,  
DOI:10.1093/acprof:oso/9780195378481.001.0001. .
- TOKMAJYAN, Armenak (2013), "Can Nagorno-Karabakh Be Part of Azerbaijan?",  
*The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs*,  
[https://www.academia.edu/7783944/Can\\_Nagorno-  
Karabakh\\_Be\\_Part\\_of\\_Azerbaijan](https://www.academia.edu/7783944/Can_Nagorno-Karabakh_Be_Part_of_Azerbaijan), ET. 17. 11. 2021.
- TOPRAK, Emine Gözde(2020), "İran'ın Koronavirüs Diplomasisi", *İran*

- Araştırmaları Merkezi (İram)*, <https://iramcenter.org/iranin-koronavirus-diplomasisi/>, ET. 29. 01. 2022.
- TOROSYAN, Tigran ve VARDANYAN, Arax (2015), “ The South Caucasus Conflicts in The Context of Struggle for The Eurasian Heartland”, *Geopolitics*, C. 20, S. 3, ss. 559-582. DOI: 10.1080/14650045.2015.1050717.
- TOYNBEE, Arnold (2012), "Medeniyetlerin Karşılaşması", *Medeniyetler Çatışması*, Ed. Samuel P. Huntington, Vadi Yayınları, <https://libgen.is/book/index.php?md5=42D6E75943DC8DA33D187AE7B532D73C>, ET. 27. 09. 2019.
- TRANSFORMATION INDEX (2022), *Azerbaijan Country Report 2022*, <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AZE>, ET.17. 05. 2022.
- TRANSFORMATION INDEX (2022), *Azerbaijan Country Report 2022*, <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AZE>, ET. 17. 05. 2022.
- TREATY OF GULISTAN, *Boris Yeltsin Presidential Library*, <https://www.prlib.ru/en/history/619659>, ET. 11. 12. 2021.
- TRENİN Dmitri ve MALASHENKO Alexey (2010), “What Does Iran Want?”, *Iran, Carnegie Moscow Center*, ss. 13-15. <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21093.7.pdf>, ET. 17. 05. 2022.
- TSANTOULİS, Yannis (2009), "Geopolitics, (Sub)regionalism, Discourse and a Troubled ‘Power Triangle’ in The Black Sea”, *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 9, S. 3, ss. 243-258. DOI:10.1080/14683850902934168.
- TURNER, Arthur Campell (1982), "Iraq: Pragmatic Radicalism İn The Fertile Crescent”, *Current History*, C. 81, S. 471, ss. 14-17. <https://www.jstor.org/stable/45317330>, ET. 11. 12. 2021.
- TÜRKÇE KUR'AN MEALİ, *Enbiya Suresi* <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=21&ayet=92>, ET. 17. 01. 2021.
- UHLIG, Mark A. (1993/1994), “The Karabakh War”, *World Policy Journal*, C. 10, S. 4, <https://www.jstor.org/stable/i40007039>, ET. 09. 03. 2022.
- UNITED STATES INSTITUTE OF PEACE (2021), “One Year of COVID: Economic Impact”, <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/mar/24/one-year-covid-economic-impact>, ET. 09. 05. 2022.
- UYGUR, Hakkı (2020), “Covid-19 Sonrası İran’ın Bölgesel Politikası”,

- İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, <https://iramcenter.org/covid-19-sonrasi-iranin-bolgesel-politikasi/>, ET. 29. 01. 2022.
- UYGUR, Hakkı (2020), “Koronavirüs Salgınının Bölgesel ve Küresel Etkileri”, *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, <https://iramcenter.org/koronavirus-salgininin-bolgesel-ve-kuresel-etkileri/>, ET. 29. 01. 2022.
- VAKİTDOLU, Ali Adil Atalay (2016), *İmam Caferi Sadık Buyruğu*, 19. Basım, Can Yayınları, İstanbul.
- VALİZADEH Akbar ve ALİZADEH Shiva (2019), “The Armenian Diaspora and Iran's Foreign Policy”, *Journal of Iran and Central Eurasia Studies*, C. 2, S. 1, ss. 131-145, [https://journals.ut.ac.ir/article\\_82799\\_1c00af9f7818967f1ce77f22524c7555.pdf](https://journals.ut.ac.ir/article_82799_1c00af9f7818967f1ce77f22524c7555.pdf), ET. 29. 01. 2022.
- VATANKA, Alex (2012), “Khamenei and Iranian Foreign Policy”, *Caucasus International*, C. 2, S. 3. Ss. 175-183, [https://www.academia.edu/35850437/Alex\\_Vatanka\\_Khamenei\\_and\\_Iranian\\_Foreign\\_Policy\\_](https://www.academia.edu/35850437/Alex_Vatanka_Khamenei_and_Iranian_Foreign_Policy_), ET. 29. 01. 2022.
- WARNAAR, Maaïke (2013), *Iranian Foreign Policy During Ahmadinejad: Ideology And Actions*, Palgrave, New York. <https://libgen.is/book/index.php?md5=3190C9846E202D8137A162709CE2CF66>, ET. 06. 06. 2022.
- WASTNİDGE, Edward (2018), “Religion and Geopolitics in Iranian Foreign Policy”, *Saudi Arabia and Iran: The Struggle to Shape The Middle East* <https://fpc.org.uk/publications/saudi-arabia-and-iran>, ET. 05. 02. 2022.
- WHİTNEY, Charles (2018), “The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea - A Sea or Not A Sea: That Is Still The Question”, *Norton Rose Fulbright* <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/5f222b95/the-convention-on-the-legal-status-of-the-caspian-sea---a-sea-or-not-a-sea-that-is-still-the-question#:~:text=The%20Convention%20goes%20part%20way,further%20ten%20mies%20for%20fishing>, ET. 21. 05. 2021.
- WILSON, James (2020), “Caucasus: Armenia’s ‘New War for New Territories’”, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/caucasus-armenias-new-war-for-new-territories/>, ET. 12. 12. 2021.
- WİKİPEDIA, *Türkiye'nin Gümrük Kapıları Listesi*, [https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27nin\\_g%C3%BCmr%C3%BCK\\_kap%C4%B1lar%C4%B1\\_listesi](https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27nin_g%C3%BCmr%C3%BCK_kap%C4%B1lar%C4%B1_listesi), ET. 05. 11. 2022.



- WORLD HEALTH ORGANIZATION (2022), *Corona Virus Disease*,  
[https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab\\_1](https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1), ET. 05. 09. 2022.
- YAHYAPOUR Mohammad Sadegh ve GHAREHBEGİ Mosayeb  
(2016),“Hegemonic Challenges of Iran and Russia in the Transcaucasia Region”, *Journal of Politics and Law*, C. 8, S. 5, ss. 289-298,  
<https://www.ccsenet.org/journal/index.php/jpl/article/view/61095>, ET. 12. 12. 2021.
- YAMSKOV, Anatoly N. (1996), “Joint Control Over Key Territories in Nagorno-Karabakh”, *Security Dialogue*, C. 27, S. 1, ss. 95-98.  
<https://www.jstor.org/stable/44471500>, ET. 12. 12. 2021.
- YILDIRIM, Zafer (2014), “İran-Ermenistan İlişkileri: Ortak Sorunlardan Doğan İşbirliği”, *Demokrasi Platformu*, C. 10, S. 35,  
[https://www.researchgate.net/publication/348548568\\_Iran-Ermenistan\\_Iliskileri\\_Ortak\\_Sorunlardan\\_Dogan\\_Isbirligi](https://www.researchgate.net/publication/348548568_Iran-Ermenistan_Iliskileri_Ortak_Sorunlardan_Dogan_Isbirligi), ET. 05. 09. 2022.
- YILDIRIM, Zafer (2014), *İran - Azerbaycan İlişkileri 'Çatışan Çıkarlar, Paylaşılan Sınır'*, Beta Basım A.Ş., İstanbul.  
[https://www.academia.edu/35183424/Iran\\_Azerbaycan\\_Iliskileri\\_%C3%A7at%C4%B1%C5%9Fan\\_%C3%A7%C4%B1karlar\\_payla%C5%9F%C4%B1lan\\_s%C4%B1n%C4%B1r\\_](https://www.academia.edu/35183424/Iran_Azerbaycan_Iliskileri_%C3%A7at%C4%B1%C5%9Fan_%C3%A7%C4%B1karlar_payla%C5%9F%C4%B1lan_s%C4%B1n%C4%B1r_), ET. 05. 09. 2022.
- ZAKHAROVA (Rybkina) Larissa, "Peace Process in Nagorno-Karabakh", *İçinde, Facing New Dangers: A Young View*, <https://www.academia.edu/22089134>, ET. 10. 11. 2021.
- ZARİFİAN, Julien, “Christian Armenia, Islamic Iran: Two (Not so) Strange Companions Geopolitical Stakes and Significance of a Special Relationship”, *Iran and The Caucasus*, C. 12, S. 1, ss. 123-151. <https://www.jstor.org/stable/25597359>, E.T. 06. 01. 2022.
- ZARTMAN, William (2013), Introduction: "Nagorno Karabakh Report" Nagorno Karabakh: Understanding Conflict, Ed. Terrence Hopmann ve I. William Zartman, Johns Hopkins University School for Advanced International Studies, ss. 1-4.  
[https://www.academia.edu/3545203/The\\_Role\\_of\\_Civil\\_Society\\_in\\_the\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict\\_](https://www.academia.edu/3545203/The_Role_of_Civil_Society_in_the_Nagorno_Karabakh_Conflict_), ET. 15, 03. 2022.
- ZİKALALA, Nhlakanipho Macmillan (2018), “Iran Foreign Policy Determinants of

Iranian Foreign Policy Formulation”, *Wits International Relations Assignment*,  
[https://www.academia.edu/36266543/IRAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_DETERMINANTS\\_OF\\_IRANIAN\\_FOREIGN\\_POLICY\\_FORMULATION](https://www.academia.edu/36266543/IRAN_FOREIGN_POLICY_DETERMINANTS_OF_IRANIAN_FOREIGN_POLICY_FORMULATION), ET. 21.  
08. 2021.

ZİYADOV, Taleh, "The Galtung Triangle and Nagorno-Karabakh Conflict",  
*Caucasian Review of International Affaris*, C. 1, S. 1, ss. 31-41,  
[https://www.academia.edu/3230315/The\\_Galtung\\_Triangle\\_and\\_Nagorno\\_Karabakh\\_Conflict](https://www.academia.edu/3230315/The_Galtung_Triangle_and_Nagorno_Karabakh_Conflict), ET. 21. 08. 2021.

ZWEİRİ, Mahjoob ve EHTESHAMİ Anoushiravan (2008), *Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad*, Ithaca Press,  
<https://libgen.is/book/index.php?md5=DFC45DF7839407EA511FF163C49>,  
ET. 21. 08. 2021.

## EKLER

Ek-1

“Azerbaycan devlet şirketi SOCAR ve BP arasında imzalanan ‘Yüzyılın Anlaşması’;” Heydar Aliyev's return to the government by the request of the people in 1993 laid the foundation for important changes in the political and economic life of Azerbaijan. Heydar Aliyev, who also managed to avert great disasters in Azerbaijan, initiated the conducting of measures for the economic growth of the country.

As Vice President of SOCAR, Ilham Aliyev has been involved in the process of negotiations since the very beginning, becoming the most active participant in the process. He adhered to the following brief and powerful idea in his activities: ‘Our objective is not only to produce oil, to transport it and get paid for it. We must use the oil, political, economic and other incomes to ensure the interests and welfare of the people.’ The numerous meetings and negotiations in which he participated were conducted under the spirit of this slogan. Certainly, a number of difficulties and obstacles existed. The last stages of the negotiations, relating to the ‘contract of the century’, finalised in Istanbul and Houston in the spring and summer of 1994, were tough. Sometimes a crisis occurred and the negotiations reached a stalemate due to the refusal of certain provisions.

Ilham Aliyev recalls the following:

We said to the foreign companies: You protect the interests of different companies, we protect the interests of the Azerbaijani people. If you make a mistake it only affects a project of your company, but in the case that we make a mistake it causes harm to the people of Azerbaijan. In other words, we must not make mistakes.

Despite all the difficulties, the contract was worked out in conformity with the national interests of Azerbaijan. A ‘Production Sharing Agreement on the Joint Development of the Deep Water Reserves of Azeri, Chirag and Guneshli’ was signed at the Gulustan Palace in Baku on September 20, 1994 The contract was called the ‘contract of the century’ due to its historical, political and international importance.

It was reflected in 400 pages and 4 languages. It included 13 leading oil companies (AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, LUKOIL, Statoil, Exxon, Turkish Petrol, Pennzoil, Itochu, Remco, Delta) from 8 countries (Azerbaijan, the USA, the UK, Russia, Turkey, Norway, Japan and Saudi Arabia).

With its signing, the successful implementation of the New Oil Strategy began. The 'contract of the century' was ratified by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan and came into effect on December 12, 1994. According to preliminary estimates, the oil output of the Azeri-Chirag-Gunashli field block was 511 million tons. Later, according to the results of the evaluation wells, this figure reached 730 million tons. Investments in the development of the field amounted to \$11.5 billion. Azerbaijan accounted for 80% and investors 20% from the total net income. An international operating company was established in the first days of the contract and started its joint activities with SOCAR. Later, the contract required the signing of 30 contracts with 41 oil companies from 19 countries of the world. The 'contract of the century' was included in the list of the largest documents concluded in the world according to volume of hydrocarbon reserves and investments.

\$57.6 billion out of \$64 billion stipulated for the development of the oil industry in Azerbaijan went

towards the assimilation of the offshore fields and conduction of exploration on the prospective structures.

Within the project of oil production, Chirag-1 was restored in accordance with modern standards in 1995, with the upper module of the plant modernised and equipped with new technologies for the drilling of richer wells. The new drilling plant enabled horizontal drilling plants. Wells A-18 (with a depth of 550 metres) and A-19 (at over 6,300 metres), drilled with maximal propensity, started operating with a high production of oil. In 1997, oil production began from the Chirag field.

The first tanker load of Azeri profit oil sailed to the world markets in December 1999. The income received from the sale of oil has gone to the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, established by former President of Azerbaijan, Heydar Aliyev, and serving the people of the country. Azerbaijan, once again proving its independence with the 'contract of the century', demonstrated its great potential to the world. It is no coincidence that during the solemn ceremony dedicated to the signing of this contract, Heydar Aliyev said:

By taking such a step, we demonstrate that Azerbaijan is a country open to the world, to the world economy. By signing this agreement, we once again demonstrate to the world that the sovereign rights of the Republic of Azerbaijan are established, Azerbaijan is fully independent and our people own their own wealth. By signing this agreement, we establish relations with the Republic of Azerbaijan and developed countries of the world and their largest companies... By signing this contract, we open the way for foreign investors to invest in Azerbaijan.

Current President Ilham Aliyev also appreciated the complexity of the economic and political situation of the period when the contract was signed and the importance of the steps taken. The 'contract of the century' has a special place in the history of Azerbaijan, playing an irreplaceable role in the life of Azerbaijan as an independent country. At that time, Azerbaijan had neither means nor resources. There was still a decline in industry in the country and the economy had almost collapsed. It was very difficult to survive for an independent country, with the country's independence in real doubt. In those years, a great deal of political experience, knowledge and skill were required to gain investment in Azerbaijan, to present Azerbaijan as a reliable partner to the world, creating favourable conditions for foreign investors, as well as to protect fully the state interests of the country. At that time, there were differing views on how Azerbaijan would cooperate with foreign companies in the region. The signing of the 'contract of the century' required great political courage. However, the country succeeded with the determination of Heydar Aliyev and the support of the Azerbaijani people.

On September 14, 2017, at Heydar Aliyev Center in Baku, a signing ceremony was held for the amended and revised agreement for the Joint Development of the Azeri-Chirag-Gunashli Fields in the Azerbaijani Sector of the Caspian Sea and Production Sharing. Development of the Azeri-Chirag-Gunashli oil field by the New Agreement is extended until 2050. The new agreement includes a gradual increase of \$3.6 billion in bonus payments by foreign investors and an increase in SOCAR's share from 11.6% to 25%. It is expected that the level of oil profit will reach 75% in Azerbaijan. This agreement establishes a new stage in the development of the oil industry in Azerbaijan.

Ek-2

“2020 Yılında gerçekteleşen Dağlık Karabağ Savaşı'na son veren Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan anlaşma;”

We, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan and President of the Russian Federation Vladimir Putin, hereby declare the following:

1. A complete ceasefire and the termination of hostilities in the Nagorno-Karabakh conflict zone will become effective as of midnight, Moscow time, on November 10, 2020. The Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia, hereinafter referred to as the Parties, shall remain in their current positions.

2. The Agdam District shall be returned to the Republic of Azerbaijan before November 20, 2020.

3. A peacekeeping force of the Russian Federation comprising 1,960 military personnel with light weapons, 90 armoured personnel carriers and 380 military and special vehicles shall be deployed along the contact line in Nagorno-Karabakh and along the Lachin Corridor.

4. The deployment of the Russian peacekeeping force shall proceed simultaneously with the withdrawal of Armenian troops. The peacekeeping force will be deployed for the duration of five years, to be tacitly extended for subsequent five-year periods unless either party announces its intention to terminate this provision six months before expiry.

5. A peacekeeping ceasefire verification centre shall be established to enhance the monitoring of the compliance with the agreements by the Parties to the conflict.

6. The Republic of Armenia shall cede the Kalbajar District to the Republic of Azerbaijan before November 15, 2020, and the Lachin District before December 1, 2020. The five-kilometre wide Lachin Corridor, which will ensure connection between Nagorno- Karabakh and Armenia but will not include the city of Shusha, shall be controlled by the peacekeeping force of the Russian Federation.

By agreement of the Parties, a plan shall be coordinated in the next three years for the construction of a new route in the Lachin Corridor to connect Nagorno-Karabakh with

Armenia, with the subsequent redeployment of the Russian peacekeeping force to protect the new route.

The Republic of Azerbaijan shall guarantee the safe movement of people, vehicles and cargo along the Lachin Corridor in both directions.

7. The internally displaced persons and refugees shall return to Nagorno-Karabakh and the adjacent regions under the supervision of the UN High Commissioner for Refugees.

8. The parties shall exchange prisoners of war, hostages, other detainees and the dead.

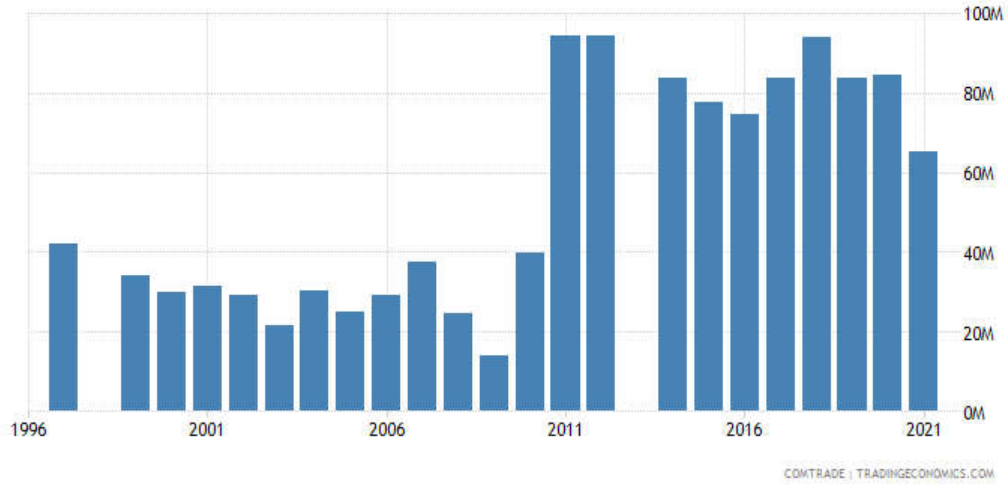
9. The blockade of all economic and transport ties in the region shall be lifted. The Republic of Armenia shall guarantee the safety of transport between the western regions of the Republic of Azerbaijan and the Nakhichevan Autonomous Republic with the aim of facilitating the free movement of people, vehicles and cargo in both directions. The oversight of transport communications shall be ensured with the involvement of the agencies of Russia's FSB Border Guard Service.

By agreement of the Parties, the construction of new transport communications shall be launched to connect the Nakhichevan Autonomous Republic with the western regions of Azerbaijan.

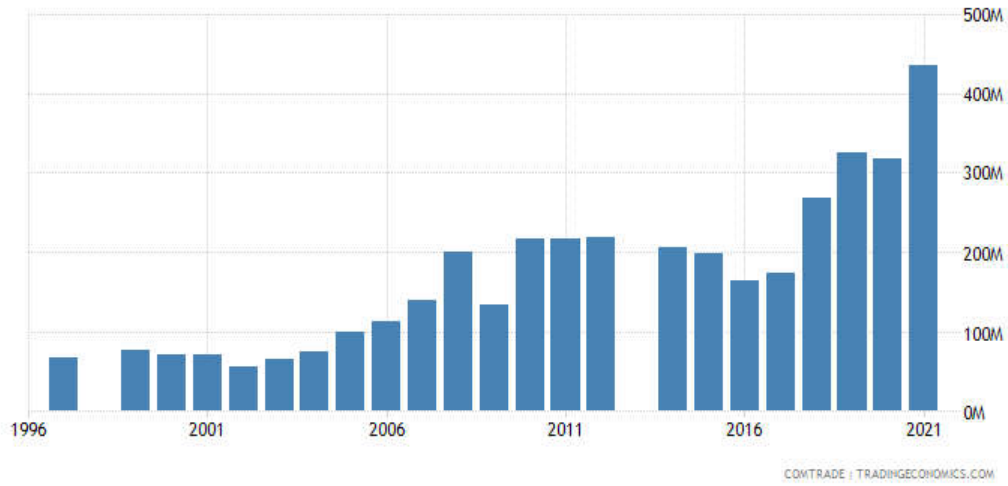
November 9, 2020

Ek-3

Ermenistan'dan İran'a İthalat.(1996-2021)<sup>788</sup>



İran'dan Ermenistan'a İthalat. (1996-2021)<sup>789</sup>



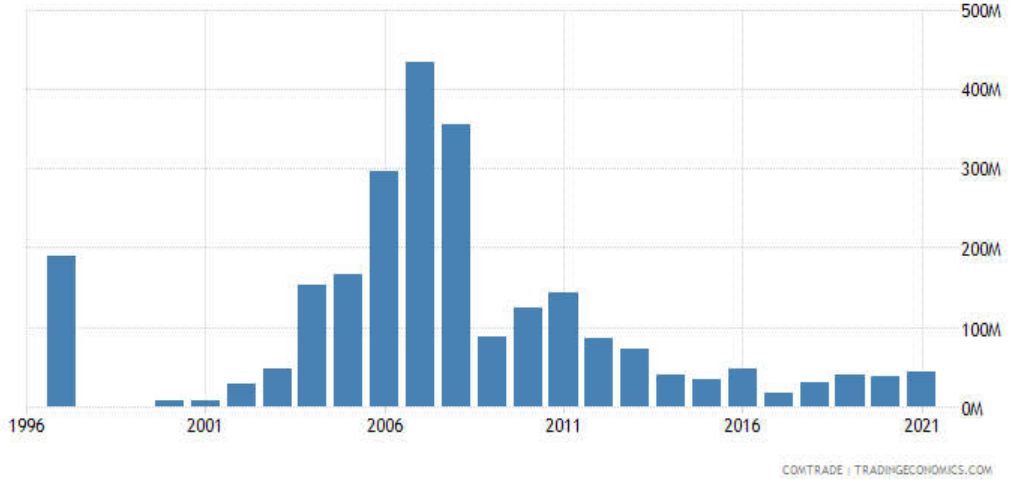
<sup>788</sup> Trading Economics (2020), *Armenia Exports to Iran*, Temmuz 2022, <https://tradingeconomics.com/armenia/exports/iran>, ET. 14. 07. 2022.

<sup>789</sup> Trading Economics (2020), *Armenia Imports from Iran*, 07. 2022 <https://tradingeconomics.com/armenia/imports/iran> ET. 14. 07. 2022

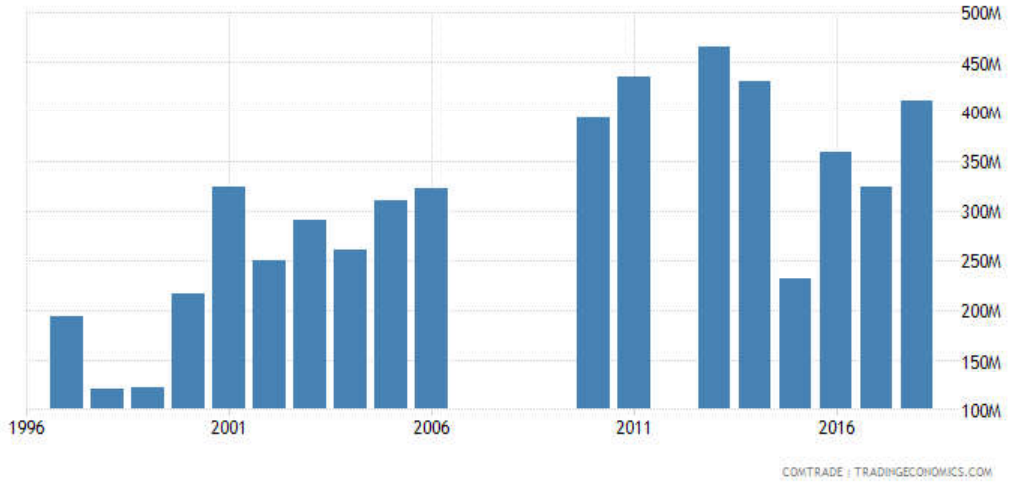


Ek-4

Azerbaycan'dan İran'a İthalat. (1996-2021)<sup>790</sup>



İran'dan Azerbaycan'a İthalat. (1996-2021)<sup>791</sup>



<sup>790</sup> Trading Economics (2022), *Azerbaijan Exports to Iran*, Temmuz 2022, <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/exports/iran>, ET. 14. 07. 2022.

<sup>791</sup> Trading Economics (2020), *Iran Exports to Azerbaijan*, Temmuz 2022, <https://tradingeconomics.com/iran/exports/azerbaijan>, ET. 14. 07. 2022.